

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

BORNHOLMSKE SAMLINGER

BORNHOLMSKE SAMLINGER

BORNHOLMSKE SAMLINGER

III. RÆKKE – 10. BIND

UDGIVET AF
BORNHOLMS HISTORISKE SAMFUND

ISBN 87-87042-02-9
ISSN 0084-7976

Udgivet af
BORNHOLMS HISTORISKE SAMFUND
1996

Redaktion: Ann Vibeke Knudsen
Produktion: Burgundia tryk, Rønne

Eftertryk ikke tilladt uden kildeangivelse.

Udgivet med støtte fra:
Foreningen Bornholm
Bornholms Amtskommune
Aakirkeby Kommune

Forsidebillede:
Døbefonten i Aakirke fra mester Sighrafs værksted på Gotland.
Fra 1100-årenes sidste halvdel.
Foto: Ilsted Bech, 1996.

FORORD

Bornholms historiske Samfund har hermed fornøjelsen at udsende III. række 10. bind af Bornholmske Samlinger, der er resultatet af et samarbejde med Aakirkeby kommune.

I sommeren 1993 rettede borgmester Birthe Juel-Jensen på kommunens vegne henvendelse til os med forespørgsel om, hvorvidt Historisk Samfund ville medvirke til at sætte fokus på Aakirkeby i anledning af byens 650-års jubilæum i 1996.

Bestyrelsen fandt ideen god, og foreliggende bind er resultatet af vore anstrengelser.

Som det fremgår af indholdsfortegnelsen faldt ideen også i god jord hos mange enkeltpersoner - både lokale og udenøs - der på forskellige måde sysler med emner, der angår Aakirkeby og Aaker. Fra starten var der hos disse stor interesse for at bidrage til dette jubilæumsbind.

Vi håber derfor, at bindet vil blive godt modtaget både af medlemmerne og Aakirkeby kommune samt alle andre, der har forbindelse med jubilaren.

På dette sted vil vi gerne fremføre en hjertelig tak til de mange forfattere, der vedlagsfrit har stillet deres viden og arbejde til rådighed for os. En særlig tak gælder Henrik Vensild, der fra starten var medvirkende til projektets udformning, som han også efter sin afrejse fra øen viste stor interesse for; og til Ann Vibeke Knudsen, der under redaktørens sygdom beredvilligt stillede sig til rådighed og forestod redaktionen igennem hele dens slutfase.

For pekuniær støtte takker vi Foreningen Bornholm og Bornholms Amtskommune. Sidst, men ikke mindst gælder vor særlige tak Aakirkeby kommune både for dens initiativ og finansielle støtte, uden hvilken dette bind ikke ville have set dagens lys.

Rønne, den 28. september 1996

Ebbe Gert Rasmussen

Formand for Bornholms historiske Samfund

Indhold

Formanden

Forord 5

Werner Hansen

Aakirkebys historie de sidste 300 år 9

Johannes Thoms

Aakirkeby Sygehus 43

Ann Vibeke Knudsen og Niels-Holger Larsen

Saxebro mølle, bagning og brød 51

Tom Nielsen

Rømersdal 63

Svend Kramp

Aakirkeby i 1760'erne 69

Henrik Vensild og Kim Aaris-Sørensen

Kronhjortene på Bornholm og især i Aaker sogn 89

Hanne Valsø Vensild

Liv og død i Aaker sogn i 1600-tallet. Studier i Aaker kirkebog 1648-82 97

H.E. Skaarup

Kongelig Majestæts Salpetersyderi i Aakirkeby 123

Ebbe Gert Rasmussen

Under alteret. Det lübske gravmonument i Aakirkes våbenhus 133

H.E. Skaarup

»Egele-fejden« eller »Slaget i Ugleenge« 1535 147

Ingrid Nielsen

Aakirkeby 1346. Da købstaden fik sine egne love 159

Hanne Wagnkilde og Torben Pind

Tæt på 1000-tallets indbyggere i Aaker sogn.

Gravpladser fra tidlig kristen tid ved Ndr. Grødbygård 167

Ole Crumlin-Pedersen

Skyggen i sandet.

Slusegårdbådene og jernalderens bådtyper på Bornholm 187

Finn Ole Sonne Nielsen

Før Aakirkeby blev købstad.

Arkæologiske efterretninger om fund fra oldtid og tidlig middelalder 197

Niels Foght Hansen

Litteratur om Aakirkeby og Aaker sogn 217

Ebbe Gert Rasmussen

Bornholms historiske Samfund 1995-96 221

Forfatterernes adresser 223

Aakirkebys historie de sidste 300 år

Af Werner Hansen

AAKIRKEBY 650 ÅR

Melodi: *Der er et land.*

Aakirkeby – derinde midt i landet,
for søværts fjender her du søgte ly,
alligevel så skete det blandt andet
at Lybæk brændte ned den halve by.
En hævn forsøgte du ved Ugleenge,
fra tidlig morgen hørtes våbengny,
desværre varede det ikke længe,
før slaget tabt var for Aakirkeby.

Du prale kan med øens hovedkirke,
og fonden vidt berømt er her til lands,
her ærkebispens havde tit sit virke,
når han med følge mødte ved sankthans.
Man for spedalskhedssmitte var urolig,
til Kæmpeåen syge måtte fly,
på »Hospitalet« fik de deres bolig,
de var ej velset i Aakirkeby.

I mangt et hus stod køerne og gumled,
ja, sådan er det blevet os fortalt,
og grisene på gaderne sig tumled,
og hønsene man traf på overalt.
Men efterhånden blev sat skik på staden,
de handlende snart vejred morgengry,
og træer plantet blev ved hovedgaden,
og så kom banen til Aakirkeby.

Krigsfanger

Aakirkeby er kun en lille by, men byen har
en bevæget historie. Byen er vokset op om-
kring Aa kirke, der var en slags domkirke på
Bornholm, og her kom Ærkebiskoppen fra
Lund, når han besøgte øen. Et par gange
hærgede lybækkerne, og byen var udsat for
store brande, men alligevel voksede byen og
udviklede sig med tiden fra en by med land-
brug i næsten hvert hus til en moderne by.

Du i en dejlig omegn blev placeret,
og du har nær til både skov og strand,
i fred og ro har mange her camperet,
og byens pris de godt istemme kan.
Her er man langt fra verdens travle færden,
og fuglesangen lyder højt mod sky,
man drømmer om, at der er fred i verden,
når solen daler i Aakirkeby.

Sekshundredfemti år har du på bagen,
med øens hovedstad det ej blev til,
du overleved, det er hovedsagen,
og stadigvæk du godt dig hævde vil.
Og siden krigens slut i femogfyrrer
er byggeriet blomstret op påny,
vor by er blevet meget, meget større,
det fremad går her i Aakirkeby.

Begrebet købstad ej har overlevet,
men det for dig betyder meget lidt,
en storkommunes centrum er du blevet,
og det du lever op til, ubestridt.
En blomsterby forsøger vi at være,
butikkerne har skabt sig et godt ry,
vi skabe vil en venlig atmosfære,
så vær velkommen i Aakirkeby.

Det er særlig de sidste par hundrede år, at
der er sket forandringer, og i det følgende
skal berettes om små og store begivenheder
i de sidste 300 år.

For snart 300 år siden stiftede Aakirkeby
bekendtskab med en slags flygtningepro-
blem. Der var sket det, at der i året 1706 var
strandet et fartøj syd for byen med 500
krigsfanger, som svenskerne havde taget i
Polen. De var på vej til Sverige og blev over-

våget af nogle få svenske officerer og menige. Officererne fik lov til at indlogere sig privat, medens de menige og krigsfangerne måtte nøjes med logi i kirketårnet i Aakirkeby. Om dagen kunne de frit bevæge sig i byen. Under dette ophold fandt polakkerne på at tilbede et helgenbillede af Johannes Døbereren i kirken, og sognepræsten måtte grave billedet, der var udhugget i træ, ned på kirkegården.

Da fangerne blev overført til Sverige, gemte ca. 30 af dem sig og tog tjeneste forskellige steder. Senere blev de sejlet hjem til Polen.

I 1720 solgte kirken en brudekrone af sølv. Præstedammen blev købt af præsten i 1729, så han havde et sted at vande sine køer.

1740 blev kirken istandsat under ledelse af den nye præst, Lars Nielsen Hjorth, og tre år senere fik byen sin første skole, Jernbanegade 1, der var på 7 fag og skulle bruges til undervisning i kristendom, skrivning og regning.

Omkring 1750 fandtes der ingen egentlige gader i byen, kun stier og køreveje. De fleste bygninger lå langs hovedlandevejen gennem byen. Borgernes huse var lave, lerklinede bindingsværksbygninger med stråtag.

I 1753 havde byen 305 indbyggere. En voldsom brand ødelagde i 1760 16 gårde og huse eller ialt 242 fag huse. Det gik ud over området øst og syd for kirkegården, og bl. a. skolen og hospitalet brændte. Derfor blev det i 1761 påbudt at lade husene brandforsikre.

Doktorbakken 3 blev opført i 1767, i daglig tale kaldet »Tandlægeboligen«, og 2 år senere blev borgernes antal opgjort til 361. Der var blandt dem 2 købmænd og 4 værts-husholdere. Næsten alle i byen drev landbrug.

Møntfundet

Om formiddagen den 2. marts 1776 skete der noget, der i lang tid optog sindene. En

ung pige, Kirstine Hansesdatter, der var på vej hjem fra markarbejde, fandt ud for Jep Hansens hus en mængde mønter. Hun samlede et hundrede stykker sammen, og forbi-passerende gav sig også i lag med mønterne.

På en eller anden måde fik amtmand Urne underretning om fundet, og han gav byfoged Niels Jespersen ordre til at opklare sagen.

Ved byfogdens forhør oplystes det, at der var fundet ca. 340 mønter, der nu var spredt for alle vinde.

Det lykkedes amtmanden at få samlet 230 mønter sammen, og de blev sendt til Rentekammeret. Kongen skænkede nogle af mønterne bort, men 205 mønter endte på Kunst-kammeret.

De fleste af mønterne stammede fra Valdemar Atterdags tid ca. år 1360.

Ved nytårstid 1777 skete der det meget beklagelige, at Landstinget, der var Bornholms overret, blev flyttet til Rønne.

Året efter blev en del af Dams gård på Torvet opført.

Skolen blev genopbygget i 1782. 5 år senere blev det konstateret, at en tiendedel af byens borgere, 47, levede af tiggeri, men kun en enkelt af dem var under fattigforsorg.

Der var i byen 5 snedkere, 2 smede, 2 urmagere, 6 skrædere, hvoraf den ene også var træskomager, 3 skomagere, 1 murermester, 1 møller, 1 glarmester, 1 bødker og 1 sadelmager.

Der var to tækkemænd, hvoraf den ene også var daglejer og den anden betler.

Der var i 1797 intet byråd i Aakirkeby, selv om man fra myndighederne flere gange var opfordret til at udpege et sådant.

Rettighederne i fare

I året 1800 blev bindingsværksbygningen på Torvet opført. Byen havde på det tidspunkt 455 indbyggere, og kun 9 af dem ernærede sig ved tiggeri.

I en beretning fra 1808 hedder det om Aakirkeby: »Borgernes huse var lave, lerklinede bindingsværkshuse med stråtag. Husene

Fig. 1. Doktordammen i Aakirkeby, 1910.

lå ud til gader, som nærmest kun var hjulspor, der var optrampede af de mange kreaturers færden til og fra marken. Gaderne var tumleplads for svinene.«

En anekdote giver også en beskrivelse af byens tilstand. En rejsende fra København ville ride fra Rønne til Nexø. Man havde fortalt ham, at på midtvejen lå købstaden Aakirkeby. Da han næsten havde passeret byen, red han hen til en dør og spurgte beboeren: »Hvor ligger vejen til Aakirkeby?«

Ikke 10 af beboerne var gældfri.

Fra 1815 stammer en beretning om sankthansaften i Aakirkeby: »meget liv herskede i Aakirkeby. Alle, der fra Bornholms sønder og vestre herreder ville til festpladsen i Almindingen (ved Koldekilde), må for største delen lægge vejen gennem denne by. Alle vegne fra strømmede man her sammen, kørende, ridende og gående. Værtshuset var overfyldt med gæster.«

Et forslag fra byfoged Fr. E. W. Knudsen 1818 kunne være blevet skæbnesvangert for købstaden. Han foreslog nemlig at nedlægge byen som købstad.

Men amtmand Mandix ville først høre borgernes mening, og på en rådstuesamling den 13. november 1818 viste det sig, at

samtlig borgere ville bevare deres by som købstad. Og en uges tid efter mødet sendte borgerne et til kongen stilet brev ind til amtmanden, hvori de anmodede om at beholde købstadrettighederne. Det hed blandt andet i skrivelsen: »Vel ligger Aakirkeby midt i landet, har altså ingen næring fra søen af, men den har dog et mindre antal fattige end nogen anden købstad efter lige størrelse.«

Efter udveksling af flere skrivelser endte det med, at cancelliet den 2. oktober 1819 meddelte amtmanden, at det fandt det betænkeligt at andrage om ophævelse af byens privilegier, så længe borgerne deri ikke er enige.

På en tid, da det var embedsmændene, der stort set styrede landet, var det altså borgernes ønsker og forslag, der blev bestemmede for kongens afgørelse.

I 1822 blev Grødby- og Møllegårdstene anbragt i kirkens våbenhus. To år senere fik byen lov til at beholde sine stråtage, og i 1826 fik borgerkompagniet sin fane med det forkerte byvåben, en ørn i stedet for en slange.

En kedelig begivenhed indtraf i 1828, da Ladegård syd for byen brændte. Ejeren, der var borgerkaptajn, havde byens arkiv til op-

bevaring, og dette brændte sammen med gården.

Marked og væddeløb

Men i 1830 skete der noget glædeligt. Den 21. april indførtes kram- og kreaturmarked i byen den første søgnefredag i april og oktober. I forbindelse med oktobermarkederne i 1831 og 1832 afvikledes et hestevæddeløb på landevejen vest for byen. Banen var på 4000 alen, og vejen var så smal, at hestene måtte starte enkeltvis, og man tog så tid med et ottedagsur. Ikke mindre end 32 heste deltog i det sidste løb.

I 1833 var der stor opstandelse. Den senere kong Frederik VII besøgte byen.

I 1836 fandt man på endnu en markedsforbedring, nemlig præmiepløjning syd for byen.

Kommunalt skete der store ting den 24. oktober, idet byen fik en borgerrepræsentation, som selv valgte sin formand. Det blev snedkermester og købmand Johs. L. Balle.

Befolkningen blev talt den 1. februar 1840, og det viste sig, at byen nu havde 542 indbyggere.

Et stort fremskridt var det, at der fra 1. september 1841 blev indført regelmæssig postgang på ruten Rønne - Aakirkeby - Nexø - Svaneke. Postbudet gik ruten en gang om ugen.

I 1842 ønskede amtsrådet, at byen skulle have en politibetjent. Borgerne foreslog ansættelse af en natvægter i stedet for. Han skulle alarmere brandvæsenet ved at ringe med kirkeklokkerne. Ingen af delene blev til virkelighed, selv om Kannikegård, der lå lige vest for kirken, nedbrændte natten mellem den 7. og 8. januar.

Postvæsen og læge

I 1845 gik 82 børn i skole. I oktober 1846 var der atter brand, denne gang brændte Doktorbakken 15, og dette gav anledning til, at det blev pålagt borgerne at lægge tegl på tagene.

Året efter skete hele tre positive ting. Fra nytår indførtes kørende post mellem Rønne og Nexø, Aakirkeby fik sin første læge, Bolbroe, og byen fik tilladelse til at ansætte en politibetjent. Chr. Frederik Mossin blev præst.

Den 18. maj 1847 kom den senere kong Frederik VII igen på besøg. Byrådet holdt møder på det nyopførte Doktorbakken 15, og det vedtog ikke at holde åbne møder, men at fremlægge et referat fra møderne.

Kultusministeriet tillod i 1849 efter ansøgning fra byrådet, at ringning med kirkens klokker i sommermånederne kunne finde sted ved middagstid i stedet for kl. 8 om morgenen. Hensigten var at hjemkalde folkene fra marken til middagsspisningen.

Og nu havde Danmark fået en grundlov. Valget for 2. valgkreds fandt sted på Torvet i Aakirkeby for hele kredsens vedkommende.

Byen 1850

Hvordan så Aakirkeby ud omkring 1850? I virkeligheden var der kun en enkelt gade i byen, »Landevejsgaden«, der fulgte Storegade, men drejede mod nord ved kirkegårdshjørnet og fortsatte ad Kirkegade. Eskildsgade eksisterede ikke, men vejen gik bag om de nuværende huse og kom ud mellem Tatol (nu Smedetorvet) og Brugsen (nu Biblioteket).

Der var godt nok enkelte andre gader, men de var så smalle og fulde af løse sten, så de vanskeligt kunne befærdes.

Torvet kaldtes at være brolagt. Der var mange steder, hvor der lå møddinger ud til åben gade, og på Torvet, der kaldtes »Pladsen«, var det særlig galt.

Midt på Torvet lå et hus, og omkring det lå der tre møddinger. I den nuværende isenkramforretning boede avlsbruger Jens Hammer med heste- og kostald ud til Torvet med en stor mødding udenfor.

På få undtagelser nær var byens huse meget tarvelige. Mange steder var væggene kalkede, der var lergulv og alkovesenge.

Fig. 2. Storegade o. 1900.

Mange af byens brønde tørrede ud i varme somre, men i Askebrønden (der lå, hvor vandværket nu står) var der rigeligt med godt vand, der var bedst til at koge ærter i.

Af værtshuse var der fire. Der lå bl. a. et lige over for kirken, hvor mange gik ind efter kirkegangen for at få en trekort med tilbehør.

Den 19. maj 1850 kom kong Frederik VII på besøg sammen med sin gemalinde, grevinde Danner.

Sundhedsvedtægt

Den 25. maj 1851 indførte borgerrepræsentationen på forslag af fysikus Grove en sundhedsvedtægt, hvori det hed:

»Det påses herefter, at byens indvånere udlufte deres værelser og sengeklæder samt holde det indre af deres boliger fri for ansamling af urenhed, navnlig at ikke fjerkræturene tillades at opholde sig i værelserne.

Alle i gården værende sumpe må udfyldes; det påbydes, at indvånerne ikke må henlægge fejeskarn eller opsamle gjødning

på gaderne. Hvad renlighed og orden angår inde i husene, ville repræsentanterne selv have at påse det fornødne ved at foretage visitation hver 14. dag, hvorimod politibetjenten skal have opsyn med den ydre renlighed, dog således, at repræsentanterne har at foretage den første visitation.«

Den 12. august kom Frederik VII gennem byen på vej fra Nexø til Almindingen. Året efter besluttede borgerne at afskaffe byhegn og byled, og i 1853 traf de beslutning om til fodgængernes bekvemmelighed at anlægge fortov på begge sider af hovedgaden.

Der skete noget meget vigtigt i 1854. Brændevinsbrænderiet blev opført ved Stokkekilden, hvor kong Christian IV i sin tid forsøgte at få startet en fabrik med krudtfremstilling for øje.

Året efter fik byen sin første bager, Jørgen Mathias Dam, Østergade 1, kaldet »I Krogen«. Og der blev opsat en pumpe i Stokkekildebrønden, så det blev lettere for borgerne at hente vand her.

I 1856 skete der noget, der sikkert vakte

en del opsigt. Løjtnanterne Lucianus Kofoed og Philip Rasch Dam oprettede Bornholms første højskole i Dams gård på Torvet. Og hver lørdag aften var der offentligt møde med foredrag af de to forstandere. En del af højskolens elever blev senere fremtrædende folk.

Hele herligheden varede kun til 1858.

Det nuværende »Hospital« blev genopført i 1856, og 5 fattige fik her husly, brændsel og 10 skilling om ugen samt 6 skæpper mel årligt.

I 1857 var 54 af byens huse tækket med tegl. Løjtnant Philip R. Dam holdt sin første valgtale på trappen foran sit fødehjem. Han kom til at virke i folketinget i 35 år.

I 1860, da Storegade blev ført igennem fra kirken til Torvet, havde byen 133 familier med ialt 613 personer.

Philip R. Dam blev formand for borgerrepræsentationen den 4. oktober 1861. I 1863 blev man færdig med brolægningen af Torvet, og Torvegade fik samme omgang.

Rådhus

Så skete der igen et stort fremskridt. Den 6. oktober blev 5. skyttekreds stiftet, og den lever stadig i bedste velgående som Aakirkebys ældste forening. Kredsen har sin egen skydebane i Nordre Byskov, og indendørs er der skydebane i Hallen. Byskoven blev beplantet, og til byens forskønnelse plantedes 53 træer langs hovedgaden. Anders Olskas hus midt på Torvet blev flyttet til hjørnet af Torvet og Torvegade. Huset blev fornyet i 1923. Eskildsgade 4 opførtes, og »Benhuset« fik sin plads på Sildetorvet.

Byen savnede stærkt sit eget rådhus, hvor man bl. a. kunne indrette en arrest, hvor uro-stiftere foreløbig kunne anbringes. Man mente, at alene tilstedeværelsen af et sådant lokale kunne virke neddyssende på ustyrlige personer.

I februar 1865 indledtes forhandlinger med købmand Dam om overladelse af den ved Torvets østlige ende beliggende have.

Det blev med store økonomiske betænkeligheder vedtaget at opføre huset, og fra nytår 1868 kunne borgerrepræsentationen holde møderne her. Huset blev også benyttet af foreninger o.l.

Året efter blev arealerne sønden Smedegade, der var præstegårdsjorder, indlemmet i købstaden. Bethania blev taget i brug af Trandberg, amtet fik lov til at benytte Rådhuset som retslokale, og året efter kom der et ur i Rådhusets gavl. Byrådsmedlemmer skulle skiftes til at trække det op uden betaling.

I 1867 indrettedes telegrafstation i Bagergården ud mod Storegade. Året efter nedlagdes Borgerkompagniet, og en stor del af mandskabet overgik til brandvæsenet.

Den 1. maj 1869 oprettedes »Bornholms Landbo-, Spare- og Lånekasse i Aakirkeby« med lokaler i købmandsgården på Kirkepladsen. Aaker sogns fattiggård, der ligger i Aakirkeby, blev opført med plads til 11 mænd og 10 kvinder. Fra 1. august skulle byen styres af sine egne borgere, og Ph. R. Dam blev borgmester.

I 1870 var den gennemsnitlige skattepligtige indkomst for samtlige indbyggere 74 kr. om året.

Sygekasse

Luthersk Missionsforenings hus i Østergade blev opført i 1872. Og den 4. oktober samme år stiftedes »Aaker Sygehjælps- og Begravelseskasse«. Den initiativrige pastor Algreen blev formand. De første år kunne man låne penge i Sygekassen mod en rente på 4%.

Fra 1872 stammer en beretning, der fortæller om, hvordan en tilflyttet »fører« så på byen. En ung lægevikar, Otto Michael Larsen, der vikarierede for lægen i byen i nogle måneder, skrev til sin broder:

»Jeg kan kun sige dette, at det måtte være en pokkers elskværdig kone, der skulle kunne gøre een opholdet muligt på sådan et sted. Her er slet ingen anden omgang end præ-

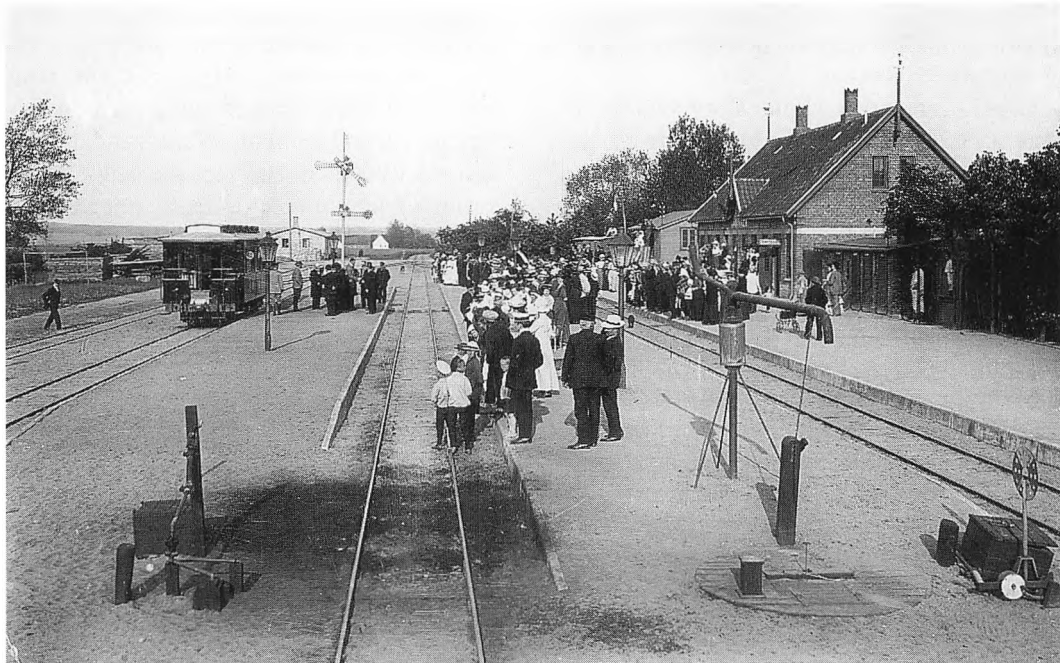

Fig. 3. Aakirkeby Station, Gudhjem-banens indvielse 1916.

stens. Omegnen er der ikke noget ved«. Præsten var P. K. Algreen, som lægen kendte i forvejen.

Da lægen hadede kortspil og var fanatisk afholdsmand, havde han ikke megen fornøjelse af at blive inviteret ud. Han skriver om et gilde, som han var inviteret til, fordi han stod fadder til husets datter, at efter gudstjenesten kl. 2 samledes gæsterne til kaffe, hvorefter man straks gik i gang med kortspillet. 2 timer senere serveredes smørrebrød, derefter kortspil og dans og festmåltid kl. 11. Slut henad kl. 4, men da var lægen forlængst kørt hjem i seng med stærk hovedpine.

Byen havde på dette tidspunkt 745 indbyggere. Det var dette år, at snedker Andr. Nygaard startede sin virksomhed i Østergade 28-30, Smedegade blev anlagt, og Aa kirke blev hårdhændet restaureret, idet de indremure og klokketårnet blev fjernet. Klokkerne blev i stedet ophængt i tårnet.

Der blev ansat en nattevagt, der i tiden fra 23 til 3 skulle holde vagt og ringe med kirkeklokkerne i tilfælde af brand.

Fællesskabet mellem byens og sognets skolevæsen ophørte.

Jernbane

Det var i 1875, at Aakirkeby fik sin første »rigtige« butik med indgang lige fra gaden og med udstillingsvinduer. Det var isenkramforretningen på Torvet. Det hedder f. eks. om Dams butik på Torvet, at man skulle banke på til privaten og pænt bede om lov til at komme ind i butikken. Den 11. november indviedes Friskolen i de lokaler, der senere blev til Højskolehjemmet. Det var M. M. Smidt, der stod for skolen.

Det var det år, da der kom gang i planerne om en jernbane. Der blev holdt møde på Rådhuset om sagen den 15. august og 15. september, og den 15. januar året efter blev der udbudt til aktietegning i en jernbane fra

Aakirkeby til Rønne med sidebane til Almindingen. Hele herligheden var beregnet til at koste 750.000 kr.

Den 7. september kunne Borgerskolen i Østergade, dengang øst for byen, indvies. N. Hammer blev enelærer i 20 år.

Forsamlingshuset på hjørnet af Smedegade og Østergade blev opført i 1877 og indviedes den 8. september. Der sluttedes af med fællesspisning for 220 personer.

Pastor Riemann gav i sin indvielsestale huset mottoet »For historie og kristendom«.

Mangfoldige religiøse og historiske foredrag blev der da også holdt i huset i de følgende år både af lokale og fremmede talere.

Efter at byen havde fået hoteller, overgik huset til gymnastiksal, derefter til trykkeri, senere privatbolig og nu lokale for David-skolen.

Grøde i byen

En Realskole kom op at stå i 1879 i købmandsgården i Kirkegade. Legeplads havde man på Sildetorvet. Skolen varede kun i to år, men skaffede 21 Aaker- og Aakirkebydrengene en god eksamen og gode stillinger senere hen i livet.

Som man ser, var der grøde og liv i Aakirkeby i disse år. Det er blevet hævdet, at det var jernbanen, der gav Aakirkeby et stort opsving, og det er nok tildels rigtigt, men i årene op til århundredskiftet kunne man tale om et nyvakt folkeligt og religiøst liv i byen. Halvfjerdserne betegnes som et af de lykkeligste tidsafsnit i byens historie. Der herskede et levende, hjerteligt fællesskab og en rig samfølelse.

Pastor Trandberg var stærkt medvirkende til, at de åndelige interesser blev vakt. Flere brændte deres spillekort og holdt op med at drikke, fester og baller blev aflyst. Og i årene 1876-77 holdt kapellan Riemann hver 14. dag om vinteren møde i Dams sal med foredrag, sang og samtale, mens kvinderne strikkede og mændene snittede.

Ludvig Dam oprettede et fællesmejeri i

Østergade overfor skolen i 1880. Tre mælkekuske, der alle hed Jens Hansen, sørgede for at afhente mælken. Mejeriet kunne ikke helt drives uden en ubehagelig lugt, og Østergade, hvorigennem affaldsvandet blev ledt, fik tilnavnet »Balsamgade«.

Indbyggertallet steg i disse fremgangens år fra 613 til 832 i løbet af 20 år.

I 1882 rejste pastor Trandberg til Amerika.

Det var også ved denne tid, at håndværket vågnede op til dåd. Den 1. oktober 1885 blev oprettet et bødkeri, og året efter startede Chr. Jensen sin byggeforretning i Smedegade, hvilket resulterede i et omfattende nybyggeri i den østlige del af byen, først og fremmest dobbelthuse var på mode.

Den 3. september 1887 slog håndværkerne sig sammen og dannede Håndværker- og Industriforeningen. Der oprettedes en aftenskole på Borgerskolen, hvori deltog 2 mestre, 6 svende, 25 lærlinge og 9 avlsbrugere. Afholdsforeningen blev startet samme år den 30. november, Hotel Rønne blev opført, og lærerinde, frk. Johanne Ipsen, blev leder af Friskolen.

I 1888 kom andelsmejeriet »Brodal« i drift med 162 andelshavere, der tilsammen havde 562 køer. Da jernbanen kom, opførtes en drejeskive på baneterrænet med spor hen til mejeriet, så man nu kunne skubbe en banevogn med smør hen til stationen.

En gang om måneden udbetaltes mælkepengerne til leverandørerne, og det var noget af en festdag, når man mødtes på mejeriet for at få pengene udbetalt.

Sommerfest

I 1889 havde byen 10 telefonabonnenter, og en telefoncentral blev oprettet i Eskildsgade 10. Dette år holdt man den første sommerfest i Aakirkeby, det var Håndværkerforeningen, der festede i Savskærergårdsskoven. Med musik i spidsen marcherede borgerne til skoven, hvor der holdtes foredrag af folketingsmændene. Der var beværtning, og kl.

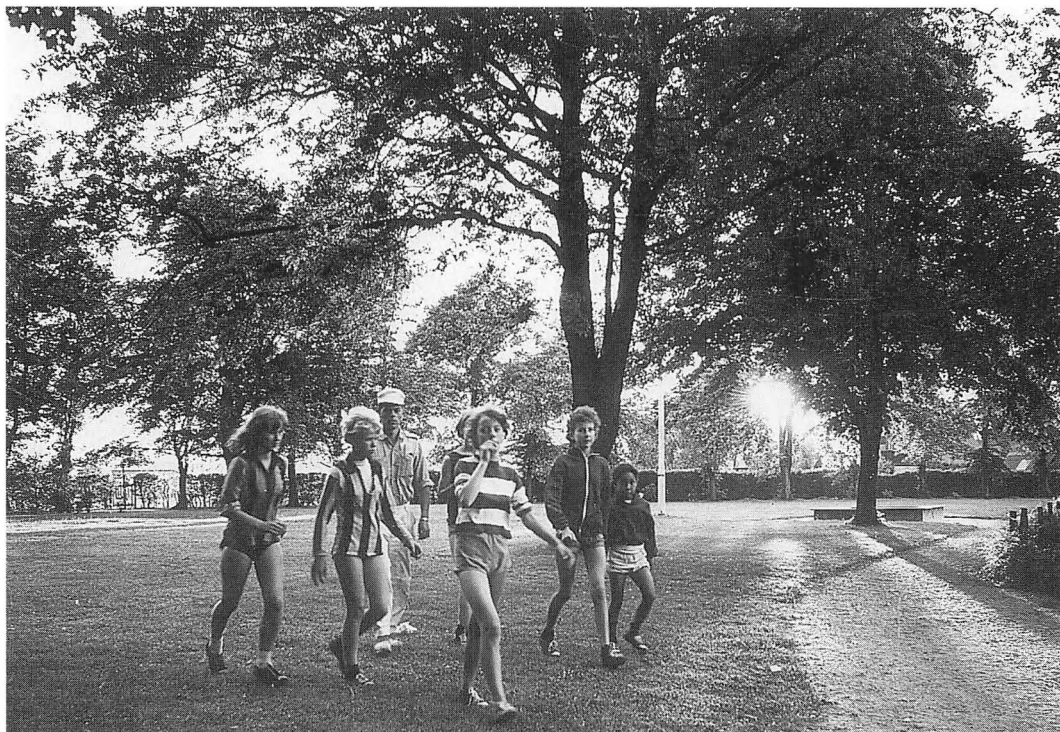

Fig. 4. Teknisk Skoles anlæg, foto Bornholmeren 1970'erne.

7 spilledes op til dans. Ikke-medlemmer måtte betale en entre på 10 øre. Samme år startede foreningen en husflidsskole.

1890 kom der yderligere gang i byggeaktiviteten, idet to svenske indvandrere, brødrene Per og Niels Andersen, startede Aakirkeby skæreri, der med tiden blev et stort byggefirma med omkring 50 medarbejdere. Firmaet kunne klare snedker-, møbel-, snedker-, tømrer-, murer- og malerarbejde og oprettede et cementstøberi. Der opførtes rundt om på øen en mængde gårde og huse, stationer, mejerier, forsamlingshuse m.m., og i Aakirkeby blev det til et stort antal huse i den vestlige del af byen samt Baptistkirken, Den katolske kirke og Menighedshjemmet.

Gadelygter

I 1891 skete der et stort fremskridt, idet der

i februar blev opstillet 14 gadelygter. Det var petroleumslygter, der tilsammen kostede 375 kr. Så nu kunne Husmandsforeningen holde sine møder året rundt. Tidligere holdt man kun møderne i fuldmånens skær, så man kunne finde hjem. 8. maj stiftedes på et møde i Aakirkeby Bornholms Andelssvine-slagteri.

Brandvæsenet fik en ny vedtægt i 1891. Det kom til at bestå af 1 brandinspektør, 2 brandassistenter, 2 brandmestre, 1 sprøjtemester, 2 strålemestre og 10 brandsvende. Alarmeringen skulle ske ved brug af kirkeklokkerne, og trommeslageren skulle gå gennem byen. Brandfolkene fik assistance af politikorpset, der var på 10 mand.

I 1892 opførtes Evangelisk Luthersk missionshus i Smedegade, Nymølle blev opført på Nybyvej, på Stokkekildevej rejstes Ipsens savmølle, der tidligere havde stået på

Hasle havn, og sommerfesten flyttede til Søndre Byskov.

I 1893 talte man husdyrene og kom til det resultat, at der var 107 heste, 461 stykker hornkvæg, 148 får, 265 svin og 3 geder.

I 1894 kunne Teknisk Skole indvies den 13. november. Skolen kostede 14.000 kr.

Sygehus

Den 25. oktober 1895 brændte Kannikegård lige vest for kirken. Der skete ved 22-tiden. Gården blev ikke genopbygget på stedet, men opført vest for byen, hvorefter der blev plads til en udvidelse af Aakirkeby mod vest. Men området lå godt nok i Aaker.

Rosenborghuset blev opført i 1896 efter tegninger af maler P. Kofoed, Skæreriet, og Kanns Hotel blev nyopført. Der var på det tidspunkt 1 befalingsmand og 10 menige i politikorpset, medens brandvæsenet bestod af 10 befalingsmænd og 50 menige.

P. Blem startede dette år ægtsalgskreds nr. 253 under Dansk Andels Ægeksport, der med tiden blev Danmarks største kreds.

Året efter blev den 20 år gamle Borger-skole i Østergade udvidet med 2 lærerlejligheder og en nybygning i 2 etager med 4 klasseværelser, den såkaldte »Kubik«. Bygmestrene Chr. Jensen og Janus Hansen fik tilsammen 7.500 kr. for byggeriet. Midtbornholms første fagforening, Snedker- og Tømmeres, så dagens lys den 10. februar. Byen havde på dette tidspunkt 12 gader og stræder plus Torvet med tilsammen 274 huse. Friskolen blev nedlagt og blev til Højskolehjemmet, og lederen, Johanne Ipsen, blev lærer på Borgerskolen.

Vi er nu nået til det tidspunkt, da Aakirkeby sygehus kunne indvies den 28. december 1898. Det blev opført af 4 kommuner i fællesskab, nemlig Aaker, Aakirkeby, Pedersker og Vestermarie. Det rummede 3 sygestuer med 5 senge og kostede 12.362 kr. Ved indvielsesmiddagen måtte de fremmødte selv betale for foræringen. En enkelt dame passede hele sygehuset.

Jernbanen

Den 5. februar 1900 døde borgmester og folketingsmand Philip Rasch Dam, næsten 77 år gammel.

Han var en afholdt og af alle respekteret mand, anerkendt for sit frisind, sin retsindighed og sit sanddru væsen.

Den 30. april beskikkedes fhv. lærer N. M. Hammer som borgmester. Byen havde nu 1179 indbyggere. Det kneb med vandforsyningen, og 56 borgere med overlærer J. J. Bro i spidsen søgte etatsrådinde Koefoeds legat om tilskud til et vandværk, og ved et borgermøde den 5. december vedtoges en henvendelse til byrådet, der imidlertid ikke var interesseret på det tidspunkt.

Det blev stor dag den 12. december, da jernbanen kom til byen. Der havde været stor uenighed om stationens placering, syd eller nord for byen. Nordpartiet vandt med det resultat, at banelinien kom til at slå et mægtigt sving på vej til Ugleenge, hvilket gav arbejde til masser af mennesker med snekastning om vinteren.

Turen fra Rønne til Nexø kostede 90 øre og varede i 2 timer, så passagererne fik noget for pengene.

Det blev efterhånden skik, at ikke blot unge mennesker, men også bedsteborgere med hat, stok og cigar tog en spadseretur til stationen til halvnittoget om aftenen for at få en sludder.

Udstilling

Der blev omkring århundredskiftet opført 85-90 dobbelthuse i Aakirkeby.

Den store begivenhed i 1901 var Håndværkerforeningens store udstilling, der varede i 16 dage og viste hvad håndværkerne og andre duede til. Udstillingen blev indrettet på Teknisk skole og i en træbygning, der blev opført der, hvor Idrætsforeningens klubhus blev opført i 1950.

Det år var læge Carlsen byens største skatteyder med en skat på 360 kr. af en indtægt på 6.000 kr.

Fig. 5. H.J. Jensens virksomhed, 1920'erne.

Den 16. maj blev en sidebane til Almindingen indviet. Den sluttede ved Almindingen station med en drejeskive, så lokomotivet kunne vende. Der blev i de første år kun kørt på strækningen om sommeren.

En sorgens dag var det, da Brændevinsbrænderiet i Jernbanegade blev nedlagt, men det var en trøst, at der også var bryggeri i bygningen.

Aakirkeby Bank startede den 7. juni 1902 i Eskildsgade i lejede lokaler. Banken holdt åbent 2 dage om ugen og beskæftigede en bogholder og en kasserer. Banken måtte dele plads med frisørmester Rasmussens salon i en årrække.

Den 1. maj kunne Brugsforeningen åbne, og brødrene Andersen, Aakirkeby skæreri, opførte Jernbanehotellet for deres søster, fru Gertzen. Byen fik nu en postmester, og prins Valdemar kom forbi med toget.

Boldklub

I 1903 blev H. P. Hansen borgmester, og året

efter måtte Dams mejeri give op, og leverandørerne flyttede til A/M Brodal. Husmandsforeningen blev stiftet den 13. februar, og Socialdemokratisk forening kom til verden den 11. marts med M. H. Trommer som formand.

I 1904 lysnede det så småt med vandforsyningen, idet byrådet bevilgede 1.000 kr. til nærmere undersøgelser.

Kaptajn Jensen, Limensgård, opførte en bolig i Jernbanegade, der senere skulle blive til metodistkirken »Salem«.

I Aaker oprettedes den første Tyendeforening på Bornholm, og den 23. februar dannedes Sygeplejeforeningen med sygeplejersker, der skulle aflægge besøg i hjemmene ved sygdom og barsel. Sygeplejerskerne skulle have en årlig løn på 300 kr. med frit ophold og vask.

Og så var tiden moden til, at sporten for alvor kunne holde sit indtog. Aakirkeby Boldklub blev dannet, og den fik lov til at spille på en mark ved Ladegård syd for

byen. Det var spillerne strengt forbudt at ryge under spillet!

Vandforsyningen blev en realitet den 1. december 1907. Vandet blev hentet ved Vallingebjergene nord for byen, og det kunne løbe ned til byen af sig selv. Hele herligheden kostede 50.000 kr.

El-værk

Nu havde borgerne fået blod på tanden. Nu ville de også have elektricitet. Stationsforstander Mejdahl fremskaffede tegninger til et værk, der blev overtaget af kommunen for kr. 38,25, men så skete der ikke mere i denne omgang.

Omkring Teknisk Skole dannedes et stort og smukt anlæg, anlagt af isenkræmmer P. M. Koefoed. Med sin store græsplæne blev anlægget et yndet opholdssted for børnefamilier, og her blev holdt mange møder og sammenkomster, ja, endog fjerkræudstillinger. De to første søndage i juli holdt missionsforeningerne deres årsmøder her. Desværre blev anlægget helt spoleret ved halvbygget.

På den tid betalte en håndværkssvend kr. 6.67 i skat halvårligt, så lønnen må have været ringe. Ikke så mærkeligt, at arbejderne på Aakirkeby Skæreri den 26. januar 1907 dannede spareforeningen »Glædelig Jul«, der eksisterer den dag i dag.

Elektricitetsværket blev til virkelighed i 1908 og kostede 100.000 kr.

Den alsidige stationsforstander Mejdahl startede en biograf i Smedegade, der havde premiere den 21. april.

Socialdemokratisk forening var gået i stå, men blev gendannet den 11. april. De store markedsdage var slut den første fredag i april, og »Højskolehjemmet« opførte en sal. Året efter blev sygehuset udvidet med 2 fløje med plads til 16 senge.

Forskønnelsesforening

I 1909 blev lærerinde, frk. Johanne Ipsen, byens første kvindelige byrådsmedlem.

Kortspilklubben »Onsdagsklubben« blev dannet. Det blev en stor dag eller rettere aften den 7. september, da byens elektriske gadebelysning blev tændt for første gang.

Aaker sogn forbedrede sit skolevæsen betydeligt ved at opføre Kirkeskolen i 1910 som afløser for Degneskolen i Jernbanegade. Snedkersvend Ludvig Andreasen var mester for tegningerne til bygningen, der i dag er en del af administrationsbygningen.

Den 1. oktober kunne postvæsenet flytte ind i det nye posthus på Torvet, hvor man boede til leje. Bygningen opførtes af Karl Dam, og for at få plads, måtte en del af slægtsgården fjernes.

Den 23. september dannedes Forskønnelsesforeningen, der i en lang årrække fik stor betydning for byens udseende. En udsigts-høj i Teknisk Skoles anlæg blev opført, hvorfra man kunne se store dele af Sydbornholm. Hen mod jul fik byen sit første konditori i bagerforretningen på Torvet.

Bibliotek

Det var i disse år, at håndværkerne udsmykkede husene med gesimser o.l. Ingeniør Holger Dam og hans elever på Teknisk skole i Rønne fandt frem til, at der i tiden fra 1910 er 39 huse med trukne gesimser, 10 huse med indmurede felter med rosenmotiv, 8 huse med indmuret cementstøbt bort, 8 med indmuret cementstøbt æggestavsbort samt 18 huse med trukne vinduesindfatninger.

For at skaffe penge til en sti fra Teknisk Skole til Søndre Byskov holdt Forskønnelsesforeningen en yderst vellykket fest på Torvet i 2 dage omkring sankthans. Overskuddet blev på 2300 kr., således at der også blev penge til et anlæg omkring Præstedammen, kaldet Grønningen

Forsamlingshuset blev købt af kommunen til gymnastiksal den 15. maj 1911. I november 1911 startede fabrikant H. J. Jensen sin virksomhed på Doktorbakken, hvorfra han forsynede store dele af øen med landbrugs-

Fig. 6. Festen Sankthans, 1911.

maskiner. Her ligger nu Plejehjemmet »Aabo«.

Et stort fremskridt på det kulturelle område blev skabt, da lærerinde Johanne Ipsen åbnede et bibliotek i sin egen stue den 7. september 1912. I løbet af den første vinter lånte 2323 lånere tilsammen 3822 bøger.

Sparekassen flyttede sine lokaler til løjtnant Koefoeds ejendom i Jernbanegade den 1. december, stubmøllen på Møllevej blev revet ned, og sangkoret »Håbet« virkede fra 1912-1916. Byen fik sin første fodboldbane, og byrådet og præsten modtog kongeparret på Torvet.

Året efter kunne Afholdsforeningen indvie »Afholdshotellet« i Jernbanegade 7.

I 1914 rejste Forskønnelsesforeningen en flagstang i anlægget, og for 105.000 kr. blev Borganerkolen udvidet med den såkaldte 1914-bygning. Byrådet bevilgede en tredjedel af udgifterne til installation af elektrisk lys i Aa kirke.

Realskole

I september 1915 skete der det meget betyd-

ningsfulde, at en privat forening indviede en realskole med 2 klasser. Den holdt til på Teknisk Skole.

Det var en stor begivenhed, da Brænderiets skorsten blev revet ned. En kommunal vælgerforening blev dannet af borgerlige vælgere, og fra dette år var det slut med den store tilstrømning på valgdage til byen, idet den nye grundlov bestemte, at valgene skulle holdes i hver kommune for sig.

Den 7. januar 1916 skete der et stort kulturelt fremskud, idet sangkoret »Canto« blev dannet. Det blev ledet af komponist og højskolelærer Kaj Senstius og blev et kor af usædvanligt format, der opførte store værker.

Realskolen købte købmand Ipsens brædelagerbygning ved siden af Teknisk Skole, for nu var der skabt grundlag for en væsentlig forøgelse af elevtallet. Jernbanen mellem Almindingen og Gudhjem var nemlig kommet i gang den 27. juni, og skolen havde nu fået forbindelse med et meget stort opland.

Den 6. maj blev Arbejdsmændenes Fag-

forening startet på Afholdshotellet.

Efter at markederne var ophørt, savnede man de store forretningsdage i byen, men man fandt på råd. Fastelavnsmandag 1917 startede man traditionen med auktion på Kanns Hotel. Det var navnlig brugte og enkelte nye cykler, sko og manufaktur, der blev falbudt, og folk strømmede til fra hele øen. Fastelavnsmandag blev årets største dag for byens forretninger, og herligheden varede helt til 2. verdenskrig.

Polakkerne

Det var det år, at Forskønnelsesforeningen tog Bryggerdammen under behandling, og katolikkerne indrettede et kapel i Jernbanegade 36. På det tidspunkt havde man både præst og nonner for de polske landarbejdere, der var strandet på Bornholm efter oprindelig at være kommet på sæsonarbejde om sommeren. Præsten var på det tidspunkt fælles for hele øen.

Under krigen kneb det for elektricitetsværket at levere den nødvendige strøm, og i 1918 blev der installeret en vindmotor, der skulle hjælpe til med leveringen.

På det tidspunkt hører man om arbejdsforholdene i Aakirkeby. Arbejdstiden var fra kl. 6 til 17.30, og timelønnen var 60 øre. Ældre arbejdere fik dog lidt mindre.

Nu blev pater Zoetmulder ansat som fast præst for katolikkerne på Midtbornholm.

Metodisterne stod stærkt i Aakirkeby på det tidspunkt, og de fik deres egen kirke, »Salem«, i Jernbanegade 11.

Nu kunne den første læsestue på Bornholm åbnes i P. Simonsens ejendom i Storegade. Hertil blev biblioteket flyttet, og det blev flittigt benyttet. Det hed sig, at det havde bøger af alle slags at låne ud, undtagen bøger om mord og hor.

På Nybyvej 27 blev opstillet en vindmølle for at trække maskinerne på møllebygger Otto Hansens værksted. Hansen, der også var bygmester, var Bornholms eneste faguddannede møllebygger.

Klintebakken

Naturområdet syd for byen, »Klintebakken«, der er Skandinaviens gamle forbjerg, var i fare for at blive ødelagt ved stenbrydning. Området tilhørte ejendommen »Hadeborg«, hvis ejer gerne ville af med de ufrugtbare arealer, og ved at bryde klippen på skrømt, lokkede han kommunen til at købe arealet til den pris, han forlangte. Her ligger »Kyllingehønen«, der for år tilbage var en af øens rokkestene. Nu vil den ikke mere røre på sig.

Det var det år, at Aakirkeby fik sin første og eneste natbetjent, Carl Jensen, der i 1943 blev almindelig betjent.

På dette tidspunkt fik »Bedre Byggeskik« indpas i Aakirkeby med muremester Albert Andersen som igangsætter.

Den idylliske savmølle på Stokkekildevej blev revet ned den 10. februar 1921, og samme år startede C. F. Jensen sin byggeforretning i Østergade.

Den 15. februar 1915 kunne byens borgere for første gang se en reglementeret boksekamp. Den 16. juli blev beklageligvis bytinget nedlagt, den 1. oktober stiftedes Handelsstandsforeningen, og P. Simonsen i Storegade og mekaniker Andr. Madsen i Damgade fik benzintanke. Løjtnant og sparekassedirektør C. M. Koefoed blev borgmester, og i 1924 fik Aakirkeby sin første kærner, J. F. Jensen.

Idrætsforening

Op mod jul 1925 stillede Handelsstandsforeningen et juletræ op på Torvet. Baptistkirken i Svanekegade blev opført, selv om mange protesterede mod, at kirken lukkede af for Damgades videreførelse mod nord. Den kommunale vælgerforening blev opløst, og kommunekontoret blev opført som en del af Rådhuset.

Året 1926 blev det år, hvor Aakirkeby fik officielle gadenavne. Indtil da blev hele gaden fra Vesterbro til sygehuset kaldt for Storegade.

Fig. 7. Aakirkeby Skæreri og Cementstøberi 1920'erne.

Brugsforeningen opførte et pakhus på Birgersvej, annoncebladet »Rytterknægten« blev stiftet, redigeret og trykt i Aakirkeby, og »Bornholms historiske Samfund« udgav Aaker-deggen Rasmus Pedersen Ravns bog fra 1671, »Cronica Boringiaca«.

»For at få mere system og fart i arbejdet har der været bestræbelser i gang for at samle alle fodboldinteresserede i een klub - og så sætte alle sejl til, og i den anledning indbydes alle sportsinteresserede til et møde på Teknisk skole mandag den 19. september 1927«. Således hed det i annoncen, og resultatet af mødet blev dannelsen af Aakirkeby Idrætsforening, i daglig tale kaldet AAIF. Formand blev N. M. Hedegaard.

Vandtårnet i Damgade blev opført det år, som det stadig fremgår af tallet over døren, og el-værkets vindmotor blev solgt til Gadeby mølle i Østermarie for 4.000 kr. Realskolen holdt sin sidste præliminæreksamen og gik nu over til realeksamen. Arbejdersangkoret »Apollo« blev stiftet med sygekassesser Anton Larsen som dirigent, og katolikkerne startede en skole i Jernbanegade.

Idrætsforeningen fik sit første klubhus allerede året efter starten. Det var lavet af træ og kostede 945 kr.

Udstilling

En ny forening kom til verden dette år, og den virkede meget ihærdigt i mange år. Det var en afdeling af »Dansk Arbejde«. Den stiftende generalforsamling holdtes den 20. november 1928, og det var isenkræmmer P. M. Koefoed, der tog initiativet.

I 1929 blev præstegården restaureret. AAIF fik den gode ide at arrangere et cykelløb »Bornholm rundt« på almindelige cykler, og dette løb blev i mange år en fast tradition. Aksel Nielsen vandt det første år med Jens Eriksen som nr. 2 og Povl Aaby Svendsen som nr. 3, men senere blev i det nogle år stationsforstanderens søn, Helmer Mejdahl, der blev alle drenges helt som vinder af løbet. Og selv om AAIF var stiftet med fodbold for øje, indførtes håndbold i gymnastiksalen dette år.

Sygehuset blev moderniseret for 142.769 kr. og fik nu plads til 26 patienter. På kom-

munekontoret rykkede Aksel Jensen ind som kasserer, og kærneren fik bevilget en regnemaskine. Den kostede 550 kr. og skulle stå til rådighed for ligningskommissionen.

Husmandsforeningens sydamer forærede foreningen en fane. Men årets største begivenhed var »Dansk Arbejde«s udstilling på Teknisk skole i samarbejde med Håndværkerforeningen.

Søndag den 28. juli kunne komiteens formand, bødkermeister Aksel Svendsen, byde velkommen til amtmanden, borgmesteren, sognerådsformanden, folketingsmanden m.fl. Foruden skolen blev anlægget og træbygningen på den senere fodboldbane benyttet af de mange udstillere. Man regner med, at der var 10.000 besøgende til udstillingen, der sluttede af med et festfyrværkeri til 127 kr. Overskuddet blev på ca. 500 kr. Det var i 1929, at Aakirkeby fik ny borgmester, dyrlæge og bankdirektør N. Nissen Petersen fra Venstre.

Vi er nu nået til 1930, da arbejdsløsheden blev meget mærkbar. Den lokale faglige sammenslutning med tømrer Markus Hansen som formand arrangerede flere fester for arbejdsløse, hvor forretningsdrivende og andre gav gratis naturalier.

Menighedshjem

Den 12. april kunne man indvie Menighedshjemmet i Gregersgade. Det var flittige damer, der i en årrække havde syet og broderet for at skaffe penge til huset, der kostede 24.000 kr.

Byen fik mælkeudsalg i Jernbanegade 8, sangkoret »Canto« holdt op, damerne fik lov til at drive idræt i AAIF, der fik stor succes på opførelsen af »Gøngehøvdingen« med lokale kræfter. Og hjemmesygeplejersken fik berømmelse for at have købt juletræer for egen regning til fattige patienter.

Den 28. april 1931 kunne badeanstalten indvies i Damgade og L. Sassersen ansattes som kommunekasserer og opkræver. Kato-

likkerne kunne indvie Rosenkranskirken i Gregersgade i 1932.

I 1933 bevilgede Aaker sogneråd 7 kr. om ugen til arbejdsløse, hvis understøttelse var sluppet op. Ph. R. Dams bog »Folkeliv og indstiftelser på Bornholm« udkom, og den 16. maj vedtog byrådet at overtage den private realskole fra 1. april 1934. Dette år fik sygehuset anlagt en have, Arbejdsmandenes og Landarbejderens fagforeninger blev slået sammen, og i slutningen af august blev blikkenslager Linds hus på hjørnet af Storegade og Hans Rømersvej samt ligvognshuset fjernet, hvorefter Forskønnelsesforeningen skabte et lille anlæg på stedet. Og i »mæljyl« blev de første organiserede brydekampe vist i Aakirkeby.

Menighedskreds

Den 1. januar 1935 blev Aaker fattiggård til institutionen »Strøbyhus«. Beboerne, der var mere eller mindre retarderede, blev modtaget godt og venligt af byens borgere.

Den 1. marts indledtes en terrænløbs-tradition ved afholdelse af det 4,4 km lange »Aakirkebyløb« over Klintebakken og gennem Søndre Byskov.

Brugsforeningen fik ny hovedbygning, Sygeplejeforeningen indførte en slags hjemmehjælp, idet hjemmesygeplejersken kunne påtage sig at udføre det huslige arbejde i nogen tid efter en fødsel i hjemmet.

Den 30. oktober stiftedes »Menighedskredsen« på initiativ af sognepræst Harald Thorsager, og den 9. november kunne man i Statstidende se, hvordan Aakirkeby købstads våben egentlig så ud. Viadukten vest for stationen var farbar fra den 24. oktober 1937.

I 1938 blev grovvareafdelingen udskilt fra brugsforeningen, og Husmoderforeningen blev oprettet.

Den 24. januar 1939 erhvervede Sparekassen ejendommen Jernbanegade 9 for 30.000 kr.

Fig. 8. Sildetorvet.

Krigen

I 1940 afholdtes ikke mindre end 130 møder i Menighedshjemmet, den 29. marts startedes en lokal Turistforening med overlærer Th. Sørensen som formand, og Bornholms Andels Hørfabrik blev stiftet den 14. december. Det var et krigsforetagende, for krigen var også kommet til Aakirkeby.

Man mærkede faktisk meget lidt til besættelsen, selv om indledningen var ret dramatisk. Den 9. april deltog nogle unge mennesker i tømningen af det militære depot i Stausdal. En del skydevåben og ammunition blev gravet ned på kirkegården, mens enkelte geværer med patroner endte på loftet hos deltagerne i aktionen. Dagen efter kom tyskerne, men de lokale frihedskæmpere holdt sig ordren efterrettelig om, at der helst skulle undgås sabotage på Bornholm, så man kunne undgå, at damperforbindelsen til København, der var en yndet flugtvej til Sverige, ikke blev forbudt. Bortset fra afbrændin-

gen af Hørfabrikken fandt der kun nogle få episoder sted, såsom rudeknusning. Tyskerne mærkede man ikke meget til.

Aakirkeby sygehus fik indrettet bade- og massageklinik i 1941, den 18. februar brændte Bryggeriet, og ilden kunne ses langt væk i den mørkelagte nat. Det blev ikke genopført, men erstattet af lejeboliger, et næsten ukendt begreb i Aakirkeby på det tidspunkt.

Børnehave

Til høst kunne Hørfabrikken tages i brug, og medarbejderne startede Tekstilarbejdernes fagforening. Kommunen købte præstegårdsjorden syd for byen og muliggjorde derved en byudvidelse, og Arbejdernes Samariter-Forbund fik en afdeling med Viggo Nielsen som en energisk formand.

Den 4. marts blev Danske Kvinders Beredskab til virkelighed, og karetmagermester Sigfred Olsen blev brandinspektør.

Den 23. april 1942 indrettede Aaker-Aa-

kirkeby Sygekasse eget kontor i Jernbanegade 10 i en tidligere forretning. Det var den første sygekasse på Bornholm, der fik egen bygning. Der blev oprettet en børnehave hos nonnerne i Jernbanegade. Det kostede 4 kr. om måneden at have et barn der. Brugsforeningen var blevet Bornholms største, og kommunen gik i gang med at udnytte den erhvervede præstegårdsjord ved at anlægge Præstevænget.

Det var en stor begivenhed i 1943, da Hørfabrikken brændte. Der er ingen tvivl om, at det drejede sig om sabotage, og det var da også kendt, at en stor del af produktionen gik til Tyskland. 50 arbejdere mistede arbejdet. Der var en del kvinder imellem, og Hørfabrikken gav faktisk anledning til, at kvinder i Aakirkeby og omegn fik arbejde uden for hjemmet. Fabrikationen var i gang igen til november.

Den 12. juni overtog Arne Grønvang Nielsen Afholdshotellet. Hotellet blev til Kinohotellet, og en biograf kunne tages i brug 2. juledag samme år.

En afdeling af »Det frie Nord« blev stiftet den 18. juni, den gamle kirkegård omkring kirken blev lidt efter lidt omdannet til anlæg, og i februar blev sangkoret »Apollo« opløst.

Ved sommerfesten i 1944 kunne AAIF tage den nye fodboldbane syd for Teknisk skole i brug. Den blev betegnet som Bornholms bedste. Den var blevet til virkelighed, fordi kommunen havde erhvervet præstegårdsjorden.

Den 1. juli ansatte byrådet en skatteopkræver. Det lyder fælt, men Karlo Kert blev alligevel snart en populær gæst i hjemmene. En luftværnsforening startede den 9. august, sangforeningen »Håbet« kom i gang, og krigstidens pengeregighed kan aflæses af, at spareforeningen »Glædelig Jul« fik en masse nye medlemmer, så man havde et medlemstal på 450.

Som følge af krigen havde Turistforeningen ikke store muligheder for at udfolde sig, men den opstillede bænke på Klintebakken.

Jubilæum

Tyskerne rejste, og russerne kom i stedet for i maj måned 1945. De blev godt modtaget og betragtet som venner. Det fortælles således, at en russisk officer hver formiddag af lagde besøg i et bestemt privat hjem og fik sin formiddagskaffe. Og i hjemmet boede bestemt ikke kommunister.

Efter at postvæsenet tidligere havde boet til leje, erhvervede det nu Posthuset.

Den 24. januar mødte 130 mennesker op for at nedlægge »Det frie Nord« og starte »Foreningen Norden« for Midtbornholm. Formand blev direktør Helge Larsen, Hørfabrikken.

Og så fejrede Aakirkeby 600 års jubilæum som købstad. Man var endnu ikke kommet rigtigt over de to besættelser, så det skete ret spartansk. I løbet af sommeren skaffede byrådet samtlige borgere fribillet til friluftsforestillingen »Der var engang«, der opførtes i Almindingen af Det Kgl. Teater. Det var første gang, der blev vist teater på dette sted.

På festdagen den 7. december modtog byrådet på Rådhuset gratulanter dagen igennem. Byrådet vedtog at yde samtlige pensionister en jubilæumsgave på 50 kr. for enlige og 75 kr. for ægtepar.

Aakirkeby tilsluttede sig Højspændingscentralen i 1946, Arbejdernes Byggefond blev stiftet, og sangkoret »Håbet« gav op.

Venskabsby

I 1947 blev Ronneby i Blekinge venskabsby, og man omgik forbudet mod at arrangere andespil ved at spille om gæs i stedet for.

I dagene 9. - 11. maj 1948 blev forbindelsen med Ronneby, der var indledt af AAIF, officielt bekræftet ved, at borgmesteren, viceborgmester Aksel Svendsen, formanden for »Norden«, mejeribestyrer Haahr, den nyudnævnte skoleinspektør Sv. Aa. Pettersen og Werner Hansen besøgte byen. I juli besøgte 50 bornholmere Ronneby med privat indkvartering, og 32 Ronneby-borgere

Fig. 9. Fra opførelsen af »Nøddebo Præstegård« 1946. Øverst fra venstre: Ella Kjøller – Martin Kofoed – Vera Jensen – Sv. E. Madsen – Magnus Møller. 2. række: Sv. Aage Jensen – Agnes Ipsen – Willy Andersen – Dagny Østerbye – Holger Westh – Ella Madsen. Gruppen t.h.: O. Kjeldsen-Rasmussen – Gudrun Funch – Bodil Ipsen – Holger Dam. Nederst: Sigurd Hansen – Kirsten Østerbye.

samt 35 idrætsfolk var på genbesøg senere på måneden.

Det var dette år, at Turistforeningen oprettede en lejrplads på den gamle festplads i Sdr. Byskov. Den skulle vise sig at blive et godt aktiv for turistforeningen og en god økonomisk støtte for foreningen, men den blev også et stort arbejdsområde i de følgende år.

Starten var meget primitiv. Den tilsynsførende, Oluf Olsen, kørte hver dag på sin trillebør 2 mælkejunger vand til pladsen. Men efterhånden blev der indlagt vand, bygget kiosk og moderne toiletter samt bad, og til sidst enkelte hytter. Gang på gang er pladsen blevet udvidet i takt med det stigende turistbesøg.

Sparekassen gennemgik en omfattende modernisering, og byen havde 84 hånd-

værks- og industrivirksomheder, 4 engrosforretninger og 43 detailhandlere.

Gymnastiksal

Den 23. august startede »Aakirkeby Sangkor« med Sv. Aa. Pettersson som dirigent og overlærer K. K. Hansen som formand.

Den 26. januar 1949 stiftedes »Boværk«, nonnerne lukkede skolen i Jernbanegade 33, der nu kun havde 9 elever, og hjemmevernet blev dannet med Andr. Ipsen som kom-pagnichef.

Det lykkedes Turistforeningen at overtale DBJ til at etablere en busrute til Boderne om sommeren

Man var nu i gang med en betydelig udvidelse af Borgerskolen, hvilket bl. a. bevirkede, at bogtrykker Aksel Larsen måtte købe gymnastiksalen for at kunne fortsætte sin

virksomhed. Der skulle nemlig opføres en ny gymnastiksal, og for at kunne få plads til den, måtte trykkeriet jævnes med jorden. Salen blev indviet først i det nye år.

I 1950 rykkede politiet ud af lokalerne på Rådhuset, og der blev opført en ny bank på Torvet. Indre Mission erhvervede Bethania, og Civilforsvars-Forbundet blev startet med Johs. Dam som formand. Det fik lokaler i kælderens under badeanstalten.

Der kom gang i atletikken, idet en løbebane kunne tages i brug den 15. juli sammen med et nyt klubhus. Aakirkeby-løbet genindførtes, og den 29. juli afholdtes et stort og velbesøgt atletikstævne, hvor hovedattraktionen var den amerikanske neger Ralph Hines.

Turistforeningen diskuterede i disse år gang på gang etableringen af et vandrerhjem. I 1950 fik foreningen tilbudt valgmenighedskirken Bethania for 25.000 kr., og 3 år senere tilbød DBJ at sælge Almindingen jernbanestation for 35.000, men ingen af disse tilbud blev modtaget.

Jubilæumsbog

G. L. Dam og H. K. Larsens bog »Aakirkeby 1346-1946«, der blev skrevet i anledningen af byjubilæet i 1946, udkom i 1951.

AAIF tog hul på en ny tradition, lokale revyer, der gennemførtes i en halv snes år, skrevet af Werner Hansen og undertiden med hjælp af Philip Dam. Hovedkræfterne var Søster og Willy Andersen, men også mange nybegyndere på de skrå brædder klarede sig fint. Der blev købt bil til hjemmesygeplejersken, og Sygekassen gik over til kontingentmærker samtidig med, at kasseren fik bevilget en kontorstol på hjul!

Den 5. januar 1952 blev Pensionistforeningen dannet med Gustav Lindquist som formand. Midtbornholms Handelsskole blev startet med lokaler på Teknisk skole og med Holger Heltoft som leder. Og til manges sorg blev Gudhjem-banen nedlagt. Det lille anlæg ved Bryggerdammen fik ny flagstang.

Den 1. marts 1953 blev afholdt licitation på opførelse af »Ungdomshjemmet« på Præstevænget, og husmoderafløsning indførtes med sygekassen som administrator. Nu var turen kommet til nedlæggelse af Allinge-banen, og biblioteket rykkede ind i den tidligere realskole den 1. oktober.

Årets største begivenhed var besøget af Donkosakkerne. Efter mange og drøje forhandlinger var det lykkedes AAIFs formand, Povl Aaby Svendsen, at lokke russerne til at give en opvisning i den ædle ridekunst, og der mødte 8.000 mennesker op for at overvære begivenheden på dyrskuepladsen i Almindingen.

I 1954 blev den finske by Mantta venskabsby. Ungdomshjemmet, der blev opført af Afholdsforeningens formue, kunne tages i brug, og i Aaker skete store ting. En ny Centralskole kunne tages i brug, og Kirkeskolen kunne indrettes som kommunekontor.

»Aakirkeby Sangkor« måtte give op, efter at det havde holdt en hel del koncerter, bl. a. i kirken og Ekkodalen pinsemorger.

Og så var det i 1954, at avlsbruger Karl Pihl afløste N. Nissen Petersen som borgmester.

De gamles hjem

Den 1. november 1955 fik Aakirkeby et hotel mindre, idet Kinohotellet blev omdannet til lejligheder.

Den 3. december fik hjemmeværnskompagniet fane.

Der blev foretaget en optælling af motor-køretøjer, der viste, at Aakirkeby havde 150 biler, heraf 85 personbiler, 4 drosker, 1 scooter og 38 motorcykler.

Den 17. april 1956 kunne Andelsbanken indvie et kontor i Ludvig Dams bygning ud mod Torvet. Pludselig opstod en voldsom snestorm, og flere af de deltagende i festligheden kunne ikke komme hjem.

»Hospitalet« blev overtaget af kommunen.

Det lokale elektricitetsværk blev nedlagt i

Fig. 10. Benzintanken i Damgade.

1957, og brandvæsenet, der havde holdt til i en af Ludvig Dams bygninger, rykkede ind i stedet for i oktober. De gamles Hjem blev taget i brug den 1. december. Der var plads til 30 beboere fra Aaker, Aakirkeby og Pedersker. Hjemmet havde ingen elevator, for man mente, at de ældre havde godt af moti-onen ved at bruge trappen. Ingen af beboerne sad i kørestol.

Banken på Torvet åbnede den 14. december. P. Simonsens gamle købmandsgård blev revet ned for at give bedre muligheder for trafikken gennem byen.

Silobrand

Højskolehotellet kunne tage en ny scene i brug, to træer foran den nye bank blev fældet, og Aaker sogn indførte gadenavne og husnumre. Kort før jul blev en lysmast sat op midt på Torvet.

Hørfabrikken måtte give op i 1958. Der kom to kvinder i byrådet, fru Edith Appel

(V) og fru Laurie Jespersen (K). Den 7. december skete det formentlig for første gang siden reformationen, at en præst blev ordineret i Aa kirke, øens gamle domkirke. Biskop Fuglsang-Damgård ordinerede højskoleforstander A. Lauridsen som valgmenighedspræst.

Den 1. december startede Kirkebladet.

Indenrigsministeriet kunne godkende, at borgmesteren fik en løn på 12.000 kr. om året.

De vakte en del opsigt, at »BT« den 8. april dette år bragte en to-sides-artikel om Aakirkeby med overskiften »En by bliver overflødig«.

Den 20. juni 1960 kunne man afholde licitation over 4 enkelthuse og 2 dobbelthuse, som kommunen opførte på den nye gade »Grønningen«. Et navn, der år tilbage dækkede området omkring Præstedammen.

Fodboldbanen fik som den første på Bornholm lyanlæg. Og Forskønnelsesfore-

ningen sygnede hen, idet kommunen havde overtaget dens opgaver.

Den 5. oktober fældede man det store asketræ ved »Parkiosken« over for Teknisk Skole.

Den store begivenhed i 1961 var kornsiloens brand den 29. august.

Den 17. april blev Teknisk Skole nedlagt som aftenskole, og kommunen købte bygningen.

Den 29. august blev smedemester A.P. Eriksens smedje jævnet med jorden for at give plads til en parkeringsplads.

Siloen ved Brugsen brændte ved nattetid den 29. august. Den blev ikke genopført, men en ny blev rejst ved viadukten.

Sokkeklubben

Valsemøllen fik nye vinger, den 12. november dannedes en skakklub, og den 23. november fik Pensionistforeningen skænket en fane af Danmarks-Samfundet.

Den 5. november åbnede Arbejdsmændenes Fagforening et nyt kontor i Nygade.

Den 28. februar 1963 var der igen ordination i Aa kirke, det var Erling Kristiansen, der blev valgmenighedspræst. Den 16. maj observeredes den første tyrkerdue i Aakirkeby, byrådet vedtog at lukke kommunekontoret om lørdagen, og den nyopførte silo ved viadukten blev taget i brug den 5. september.

Andelsmejeriet »Brodal« blev nedlagt den 1. oktober 1963, og det var det år, da borgerne vågnede op til dåd. Der blev afholdt en stor varemesse, gaderne fik midlertidigt nye navne i juletiden, og »Sokkeklubben« blev dannet, en ungdomsklub, der holdt til i Aaker skoles festsal. Brugsen vedtog at indføre selvbetjening, »Hedegaardsvej« fik navn, der indførtes fælles hjemmehjælp for Aaker og Aakirkeby, og købmand H. P. Olsen indførte byens første selvbetjeningsbutik. Til jul blev byen udstyret med staldlygter på gaderne. De består endnu.

Vi er nu nået til 1964, det år, hvor Aakirkeby blev blomsterby, og den første blom-

sterfest blev afholdt. Initiativet blev taget af bankdirektør Kaj Nielsen og sparekassedirektør Birger Hansen.

Den 1. april indførtes fælles dagrenovation for Aaker og Aakirkeby med papirsække i stedet for skraldespande. Den 1. maj kunne Brugsen åbne selvbetjeningsbutikken, der blev opført en funktionærfløj ved De gamles Hjem, så der nu blev plads til 41 beboere, og den 20. november blev byens cementstøberi nedlagt.

Ny bank

Handelsskolen blev nedlagt i 1965, og civilforsvaret fik kommandocentral under jorden ved Aaker skole. Det kneb med pladsen i Sparekassen, der måtte opføre en midlertidig tilbygning.

I maj måned blev indrettet en rasteplads, hvor Bygaden løber ud i Nexøvej.

Den 19. oktober blev Ungdomshjemmet overtaget af »Evneshagens Vel«. Man planlagde to nye gader, Svinget og Vinkelvej.

Et nyt orgel blev indviet i kirken, og Børnehaven i Jernbanegade 33 blev overtaget af kommunen. Bornholmerbanken blev dannet. Den tidligere bankbygning blev overtaget af Statens Åndssvageforsorg og blev brugt som værksteder, og man var nu ved at være færdig med restaureringen af kirken, der var påbegyndt i 1960.

I maj måned forlod nonnerne byen. Den 23. november måtte man opgive håbet om en kombineret auktions- og idrætshal, idet Landøkonomisk Forening nedstemte forslaget.

Kiosken på Doktorbakken blev kørt ned af en lastbil uden fører, og Bornholms Sygehjem blev opført.

Vognmand Andr. Christensen, der havde kørt ligvognen i 19 år, holdt op, og bilen holdt også her sit indtog.

Den 15. november faldt der 30 cm sne, og 10 biler blev sat i gang med at fjerne sneen fra gaderne.

Fig. 11. Nymølle.

Møller forsvandt

En sorgens dag var det i 1966, da Nymølle på Nybyvej blev revet ned. Den endte som vejmateriale i Nordre Byskov. »Evnsvages Vel« overtog den 1. maj det tidligere Ungdomshjem på Præstevænget 2. 20. juni vedtog byrådet at sælge avlsbrugerejendommen »Dams på Bakken« til brødrene Philip og Holger Dam med indretning af hotel for øje. Biblioteket blev kommunalt, den 25. marts lukkede Badeanstalten, og »Sokkeklubben« blev nedlagt den 1. november. Kommunen købte mekaniker Børge Lunds værksted i Damgade, da man ville bruge området til udvidelse af parkeringspladsen.

Det vakte stor opsigt, da rensdyret Rudolf den 7. december 1967 ankom fra en zoologisk have i Stockholm. Undervejs tog renen en svømmetur i Østersøen. Det blev slagtermester Sv. E. Madsen, der fik ansvaret for at holde kæledyret i live, og det lykkedes.

På dette tidspunkt var samtlige byggegrunde i Svinget solgt, og Æblehaven var fuldt udbygget. Derfor købte kommunen avlsbrugerejendommen Nybyvej 53 for at skaffe plads til Østerled-kvarteret. Rosenborg-huset blev revet ned for at skaffe plads til en ny Andelsbank.

Ved menighedsrådsvalget den 25. november stemte 31%, og Menighedskredsen fik flertal i rådet.

Ved oktoberstormen blæste Gaalaas-Hansens vindmølle på Nybyvej ned, og et lille hus på hjørnet af Jernbanegade og Svanekegade, det tidligere fattighus, blev fjernet.

Den ældgamle brønd på kirkegården blev istandsat i 1968. Den 30. september blev De bornholmske Jernbaner nedlagt, Kirkepladsen blev holdeplads for rutebilerne, og postkontoret overtog postekspeditionerne i Pedersker og Lobbæk.

Bussely

Borgerskolen rykkede ind på Teknisk Skole, og Rudolf fik en mage, Laila, i oktober. Dyrene blev installeret ved Doktordammen.

Den nye Andelsbank indviedes den 21. november, direktør var Rudolf Pedersen. Der blev opført et »Bussely« på Kirkepladsen, »Dams på Bakken« åbnedes som hotel, og byen fik sit lægehus.

Sognepræst nr. 25 siden reformationen, Tage Rossel, blev den 10. marts ordineret i sin egen kirke.

Det nye trafikselskab ville ikke mere transportere Aakirkeby-borgerne til Boderne, ved årets slutning var man så småt begyndt at nedrive Dams gård på Torvet, og søndag før jul opstod der brand i Jernbanegade 18, og skaden var stor. En tændt adventskrans var årsagen.

I 1969 rykkede arbejdsformidlingen ind i Eskildsgades tidligere manufakturforretning med Sv. Aa. Rasmussen som leder.

Henry Koefoed indrettede skotøjsforretning på Torvet, og Egon R. Nielsen havde efterhånden købt hele Kirkegades nordlige del og indrettede møbelforretning der. Den 19. april kunne AAIF indvie et nyt klubhus, der efterhånden skulle blive en del af en hal.

Den 5. maj vedtog byrådet at opføre en ny administrationsbygning. Det blev konstateret, at Aakirkeby i forhold til indbyggertallet havde Danmarks fleste pensionister, 283.

Den 2. juli kunne Bornholms første biologiske rensningsanlæg øst for byen tages i brug, og den 1. oktober blev Teknisk forvaltning indrettet i Aaker tidligere Kirkeskole.

Der kom en ny virksomhed dette år, idet DLF, Roskilde, opførte et frørenseri på Birgersvej 15.

Storkommune

Nu nærmer kommunesammenlægningen sig med stærke skridt, men det var den kommende storkommunes sygekasser, der først sluttede sig sammen. Det skete fra 1. januar 1970.

Det varede ikke længe, før kontoret blev flyttet til den nye kommunale administrati-

Fig. 12. Præstedammen 1900.

onsbygning, og »Sygekassen« blev til »Cigarkassen«, forretning for tobakshandler Axel Petersen.

Kommunernes sammenlægning skete i god ro og orden. Det viste sig snart, at det ville være naturligt at sammenslutte de 5 midtbornholmske komuner. Fællesudvalget for de 5 kommuner arbejdede stille, roligt og sagligt med P. Jørgensen, Vestermarie, som formand. En tid prøvede man på at få Østermarie med i den nye kommune, men det mislykkedes. Der var nedsat forskellige udvalg, der udførte et godt stykke forberedende arbejde, og størst uenighed var der nok i skoleudvalget i tovtrækkeriet om, hvorvidt det skulle være Aakirkeby skole eller Aaker centralskole, der skulle bygges videre på. Centralskolen vandt i det lange løb.

Som ventet blev det Venstre, der blev det dominerende parti ved valget, men derimod var det sikkert uventet, at det skulle blive sognerådsformand Aksel Jensen, Pedersker,

der blev valgt som borgmester. P. Jørgensen, Vestermarie, havde været toneangivende i arbejdet, men han måtte nøjes med at blive 2. viceborgmester. Jens Brandt, Nylars, var af de fleste anset som favorit, men når det blev Aksel Jensen, der gik af med sejren, skyldes det i nogen grad, at han havde været temmelig neutral under forhandlingerne og ikke været formand for noget udvalg. Var på denne måde ikke blevet uvenner med nogen.

Samarbejde

Aksel Jensen var vant til et fordrageligt samarbejde i Pedersker sogneråd, og han lagde så stor vægt på et godt samarbejde også i Aakirkeby, at han fik Aksel Andersen (S), Pedersker, ind som 1. viceborgmester, og udvalgsformandsposterne blev fordelt mellem partierne. Denne indstilling er stort set blevet fulgt siden, hvilket har bevirket, at man næsten helt har undgået voldsomme sammenstød som i mange andre byråd.

Administrativt var det heldigt, at påsken faldt sidst i marts måned, så personalet havde fred og ro til at samle stumperne sammen. Sekretariatet og borgmesterkontoret fortsatte på Rådhuset, og resten af administrationen måtte finde et opholdssted i den tidligere Kirkeskole.

En stor del af kommunernes arkiver blev der nemt fundet plads til. De blev sorteret i 3 bunker, en, der skulle kasseres, en, der skulle gennemgås grundigt, og en, der absolut var bevaringsværdig. Og så sendte man bud efter en lastbil, der kørte alle tre bunker til forbrænding!

Dette år kunne man i avisen læse, at blomsterbyen havde to store turistattraktioner. Den største var rensdyrene Laila og Rudolf med deres førstefødte, og turisterne strømmede også til, når smedemester P. Aaby Svendsen var i gang med at sko heste.

Sparekassen blev til »Sparekassen Bornholm«, efter flere års forgæves forhandlinger mellem Aaker og Aakirkeby vedrørende Menighedshjemmet blev det nu besluttet, at kommunen skulle overtage bygningen uden vederlag mod at modernisere og stadig stille huset til rådighed for Menighedskredsen.

Den 5. oktober kunne pensionisterne rykke ind, og huset blev døbt »Kontakthuset«.

Børnehave

Socialudvalget skyndte sig at indføre medicinkort for pensionister, og det sendte opfordring til pensionisterne om at få pensionen sat ind i et pengeinstitut. Den nye børnehave på Syrenvej kunne indvies den 8. juni.

Den 13. januar 1971 blev den nye administrationsbygning indviet.

Rådhuset blev derefter kaldt »Det gamle Rådhus« og blev en slags medborgerhus. Det nye byråd kaldes stadig kommunalbestyrelsen, men dens mødelokale hedder derimod Byrådssalen!

På Strøbyhus opførtes »Klintebo«, Sparekassen flyttede ind i nybygningen, Aakirkeby skæreri blev revet ned for at give plads til

Super-Brugsen, og også den gamle Biograf i Smedegade blev jævnet med jorden.

Den 22. marts blev indført dagpleje for 40 børn, pensionisterne fik afsætning for deres håndarbejder ved en forretning på Rådhuset, kaldet »Bette Nøk«.

I 1972 konstaterede et dagblad, at der nu på gaderne i Aakirkeby kun var et enkelt træ tilbage, nemlig kastanjen overfor kirken.

Nu var beboerne på De gamles Hjem så svage, at man savnede en elevator.

Bette Nøk

Den 12. januar vedtog byrådet at nedrive bagbygningen i Eskildsgade 4, i februar brændte en stor del af »Dams på Bakken«, Povl Aaby Svendsen trak sig tilbage som formand for AAIF efter 32 års virke, og Robert Jensen blev formand.

Aakirkeby sygekasse blev 100 år den 1. maj og udgav bogen »100 år - og snart glemt«. Birthe Juel-Jensen blev ledende skoleinspektør, og »Bette Nøk« flyttede ind i Eskildsgade 4.

1973 begyndte med, at Aakirkeby vandt slaget om Spånpladefabrikken, der skulle give arbejde til 30 mand. Allerede den 21. januar var »Dams på Bakken« genopbygget, og Borgerforeningen begyndte at interessere sig for Eskildsgade 4. Den 1. april ophævedes sygekassen, og kommunen overtog administrationen.

Der var på det tidspunkt 90 børn i dagpleje. Den gamle gymnastiksal overgik i privat eje, og den 1. august blev Leif Christensen kommunaldirektør, og fru Inge Eriksen bestyrer på »De gamles Hjem«.

Efter nogle års stilstand blev Aakirkeby Skakklub genoplivet den 20. august, i september blev Præstedammen næsten tømt for vand for at kanten kunne repareres, og man fandt mange rare ting på bunden. Den 1. oktober blev værkstedet i Eskildsgade flyttet til Rønne. Amtskommunen vedtog at købe en invalidebus til »Bornholms Sygehjem«, og i november måtte man af sparehensyn

Fig. 13. Hjørnet af Svanekegade og Jernbanegade.

slukke hver anden gadelygte om aftenen og dem alle efter kl. 23. Man ønskede ikke at opstille juletræ på Torvet, da det ikke måtte forsynes med lys. Den 2. december startede H. H. Kjøller sin virksomhed i turismens tjeneste, idet han indrettede et turistbureau i hjemmet på Smedegård.

Den 12. november blev Sparekassen indviet af 100 gæster på »Dams på Bakken«, der serverede gule ærter, flæsk og pandekager.

Aakirkeby sygehus fejrede 75 års fødselsdag.

Aksel Jensen blev i 1974 enstemmigt genvalgt som borgmester. Der var mangel på byggegrunde, hvorfor det blev vedtaget at byggemodne 21 parceller ved Kannikegårdsskoven. Støbegodslageret på Birgersvej blev revet ned, og der blev givet grønt lys for en knallertbane i Ndr. Byskov.

Jernbanehotellet blev fjernet den 28. maj.

Den 17. juni blev der opsat en mindeplade på »Det gamle Hospital« efter ansøgning fra turistchauffør Ole Svendsen.

Det viste sig, at Aakirkeby var den born-

holmske kommune, der brugte færrest penge til administration, 417 kr. pr. indygger.

Den 13. august startede »Davidskolen« i Luthersk Missionsforenings hus i Østergade med 50 elever. Og med 9 stemmer mod 6 købte byrådet den tidligere Sparekasse for 310.000 kr.

Davidskolen

I midten af 1970-erne blev der atter mulighed for at spille udendørs tennis i Aakirkeby. Byrådet købte et areal syd for fodboldbanerne og indrettede tennis- og håndboldbaner.

Den 1. februar 1975 fyldte byens ældste butik, isenkramforretningen på Torvet, 100 år. Men forinden havde byrådet taget en meget vigtig beslutning. Man vedtog at nedlægge Borgerskolen og sælge den til Davidskolen den 1. august 1978. Og Davidskolen rykkede foreløbig ind på Teknisk skole efter sommerferien.

Og så blev det nemmere for beboerne på De gamles Hjem at færdes i bygningen, idet en elevator kunne tages i brug den 4. marts

1975. Den 10. marts var der rejsegilde på Børnetandklinikken, der skulle koste 2.6 mill. kr. Månedens efter påbegyndtes bygge-modningen ved Kannikegård.

Den 4. maj vedtog kommunalbestyrelsen at udvide Aaker skole for 1.7 mill. kr. I maj var der 44 ansøgere til elevstillinger på rådhuset.

Den 3. juni besluttedes at rejse en 25 m høj mast i Kannikegårdsskoven til brug for en fællesantenne. Den 30. juni indviede Turistforeningen et kontor hos installatør Henning Nielsen, og Boværk forsøgte at begrænse støvplagen. Den 18. august planlagdes en udvidelse af De gamles Hjem for 7 mill. kr.

I julegave blev kommunen ved retten i Rønne dømt til at betale 10.000 kr. i erstatning til et firmaovre, der hævdede at være blevet snydt for betalingen af et skitseprojekt til 10 pensionistboliger, som kommunen ikke erindrede at have bestilt. Til gengæld fik kommunen den opmuntring, at »Jul på Bornholm« bragte 8 sider og 14 fotos fra Aakirkeby.

Bevaringsplan

Det var i 1976, at Strøbyhus som måske den første institution i Danmark begyndte at flytte beboere ud i små lejligheder. Resultatet blev så godt, at der efterhånden er 28 beboere, der ikke mere bor på Strøbyhus. Turistbureauet flyttede ind i Jernbanegade 1. Bornholms Valsemølle brændte. Ved årets begyndelse gik kommunen over til EDB-bogholderi, og den 19. januar skete det helt uventede, at kommunen overlod Borgerforeningen huset bag »Bette Nøk« for en årlig leje af 1 kr. mod, at foreningen skulle restaurere huset. Børnetandklinikken blev færdig, og fru Kirsten Tolstrup, Klemensker, blev ansat som leder. Den 1. april tog køkkenet på De gamles Hjem et nyt servicesystem i brug ved madudleveringen. Kommunalbestyrelsen erhvervede Doktorbakken 2 for at indrette en parkeringsplads. Året efter

blev udlængerne nedrevet, og parkeringspladsen blev en realitet. Den nye køkkenbygning på De gamles Hjem blev taget i brug, og der kunne nu laves mad til 250 personer.

Pensionisterne kunne glæde sig over, at de fik lejlighed til at svømme i Gudhjem svømmehal, og desuden blev der indført fodpleje på De gamles Hjem og i Kontakthuset.

Der opstod debat om behovet for en bevaringsplan. Den 9. maj var spise- og opholdsstuen på De gamles Hjem klar og kunne nu rumme 100 personer. I september begyndte man på en udvidelse af Hallen til en halv mill. kr., og pensionisterne kunne nu komme i biografen gratis en gang hver måned

»Bomben«

Og så var det den 16. november, at kommunekontorets personale blev opskræmt ved, at der om morgenen på trappen lå en pakke med påskriften »Bombe«. Det blev taget alvorligt, og politiet blev tilkaldt. Det viste sig, at pakken indeholdt en gammel gram-mofon, og at der var tale om en hævnakt fra en klient, der var blevet nægtet ekstra penge.

I december måned fik den katolske menighed økonomiske bekymringer, idet kir-kens glasmosaikker skulle repareres. Man var derfor nødsaget til at sælge jorden vest for kirken, der oprindeligt var tiltænkt et plejehjem, til kommunen, der på denne måde fik mulighed for at udvide byen mod vest.

I 1978 rykkede ungdomsskolen ind på Teknisk skole, og Gordon Kerts bageri i Jernbanegade 1 blev nedlagt. Den 1. februar indførtes 50% rabat for lokale pensionister ved køb af rutebilbilletter på Bornholm. Davidskolen overtog smedemester A. P. Eriksens bygninger for at lave parkeringsplads til skolen. Valsemøllen blev genopført, og en deputation aflagde besøg i den finske venskabsby under ledelse af viceborgmester Rob. Alsing. Borgerskolen blev nedlagt med maner. Den 13. juni kørte afgangseleverne i

Fig. 14. Haregade 21, der blev landbørnehave og nu er ved at blive bygget om.

7 hestevogne traditionen tro til Almindingen, og en 102-årig æra var slut.

I august var der røster fremme om at gøre Nybygård til landbrugsmuseum. I september blev Doktorbakken 20 og 22 revet ned for at give plads til Bornholms Sygehjems udvidelse, og der blev indrettet en fritidsklub i AAIFs gamle klubhus, kaldet »Vandværket«. Udbygningerne til Nybygård blev fjernet, der blev skabt en mulighed for en kælkebakke i Kannikegårdsskoven, og »Væveloftet«, der holdt til på Det gamle Rådhus, forærede kommunen et vævet byvåben. Det blev vedtaget at samle »overbygningen« på Aaker skole og at indrette den tidligere brugsforening til bibliotek.

Den 30. december døde kommunaldirektør Leif Christensen. Kommunebogholder Poul Aksel Munch Eriksen blev konstitueret som hans efterfølger og fast ansat 1. april året efter. Nytårsaften oplevede man den værste snestorm i de sidste 27 år, og sneen var ikke helt fjernet før den 5. februar.

Den 7. maj 1979 lukkede tobakshandler Axel Petersen »Cigarkassen« efter 45 år

som handlende. Den 28. november blev Smålyngsværket taget i brug. Dette vandværk, der var Bornholms største, er fælles for Nexø og Aakirkeby. Det kostede 12 millioner kr.

Lige før jul blev det klart, at Specialarbejderskolen skulle ligge i Aakirkeby.

Borgerforening

I marts 1980 fik sagsbehandlerne på socialkontoret hver sit kontor, så de kunne tale ugenert med folk. Den 21. april blev det afgjort, at Aakirkeby fik lov til at beholde sin landbetjent. Byrådet vedtog at opføre et dagcenter ved De gamle Hjem til 2,5 mill. kr.

Borgerforeningen blev en realitet den 22. maj, idet Håndværkerforeningen skiftede navn. Den 16. juni vedtog byrådet at opføre 16 kollektivboliger syd for Kristiansgade. Alle 21 lejligheder på Tulipanvej er nu besat.

Borgerforeningens bestyrelse gik i gang med at kalke Myreagre mølle. Den 18. juli købte byrådet »Baunehøj«, hvorved der skabtes plads til et stort kolonihaveområde.

Den 24. oktober gik Borgerforeningen i gang med at sætte huset bag »Bette Nøk« i stand. Udførtes som beskæftigelsesarbejde. Den sidste forestilling i Aakirkeby Bio fandt sted den 1. december. I 1981 bestemte amtsrådet, at Aakirkeby Sygehus kun måtte have 6 patienter. Valgmenigheden solgte »Bethania« til en privatmand.

»2'RN«

Den 4. februar 1981 fandt byrådet frem til navne på de nye gader, Bæverparken, Hjortevvej, Egernevej, Grævlingevej, Rensdyrvej og Bjørnevej. Den 18. maj fik civilforsvaret kontor i den gamle brugs. I juni fandt man frem til, at der i Aakirkeby ikke var nogle narkomaner, men 15 mænd med alkoholproblemer.

Der kom 22 personer på besøg fra venskabsbyerne, Kinohotellet blev til privatboliger, og Borgerforeningen stiftede en bevaringspris for ældre, velholdte ejendomme. Prisen gik i 1981 til Dagmar Holm, Smedegade 15.

Den 1. oktober startede en kiosk på De gamles Hjem, og daghjemmet kunne indvies.

Der var på dette tidspunkt 292 børn i dagpleje.

Den 14. april 1982 var der rejsegilde på 6 pavilloner ved Aaker skole. Bevaringsprisen tildeltes Daniel Hansen, Doktorbakken 9.

I juni blev der aflagt besøg i den norske venskabsby, Høyanger, og der var mange protester mod nedlæggelse af Aakirkeby Sygehus. Først i oktober fik huset bag »Bette Nøk« navnet »2'RN«.

Den 25. november 1982 blev Handelsstandsforeningen og Turistforeningen til »SYTE« med Birger Hansen som formand. Og 1. januar 1983 var det slut med sygehus i Aakirkeby. Sct. Jørgens hospital blev overtaget af kommunen.

Den 11. august blev pakhuset på Birgersvej revet ned, og spejderne rykkede ind i Realskolen. Der kom EI-kurser på Teknisk

Skole i februar 1984. I februar blev der indrettet ungdomsboliger i Jernbanegade 33, og pensionisterne skulle på Kontakthuset for at blive fotograferet, hvis de ville køre for halv pris med DSB.

I april var det slut med gratis svømning for pensionister. Skoleelever plantede træer i Kannikegårdsskoven, den 5. maj blev det nye bibliotek indviet.

Der var 41 boligsøgende i oktober, måneden efter fejrede vandværket 75 års jubilæum med en bog.

Postbestyrer

Det var snevejr de to første måneder af 1985. Butikskæden SPAR rykkede ind i Jernbanegade, og kommunen indledte et samarbejde med Fredningsstyrelsen om udarbejdelse af en registrant over den ældre bebyggelse.

Den 12. juli blev der plantet en silkegran ved Kannikegård til ære for skovrider Engberg. Hardy Lund Olesen blev sognepræst. Den 1. september sluttede Kjeld Alstrup sin mangeårige karriere som bibliotekar, og Lisbeth Kubicki ansattes som bibliotekar på heltid. I september blev det oplyst, at Aakirkeby ville blive den første by i Danmark med registrering af hele kvarterer. Arbejdsformidlingen flyttede til Nexø. Årets bevaringspris gik til Edgar Nielsen, Østergade 10.

Byrådsvalget gav det resultat, at skoleinspektør Birthe Juel-Jensen blev borgmester. Aksel Andersen trak sig ud af kommunalbestyrelsen efter 35 års virke, indtil 1970 i Pedersker. Den 5. marts 1986 blev borgmesteren valgt som formand for Kommuneforeningen. Den tidligere borgmester, Aksel Jensen, blev hædret med et træ ved Nybygård, og afdøde borgmester Karl Pihl fik et træ ved indkørslen til Bygaden.

Den 1. maj gik postmester Leif Langevad på pension, og dermed var det slut med postmesterembedet i Aakirkeby, idet efterfølgeren blev postbestyrer.

Davidskolen købte den gamle gymnastiksal i Østergade 12 og indrettede den som sløjdlokale. Den 13. maj kunne aviserne forudsige, at Aakirkeby ville få Europas første landbrugs-raffinaderi. Robert Alsing trak sig tilbage efter 40 år som dyrlæge og efterfulgtes af Bente Johansen.

Biblioteksgården i 2 etager blev planlagt, og i oktober blev oprensningen af Præstedammen noget af en folkeforlystelse. Der blev fundet over 500 flasker og opfisket en masse karusser og guldfisk.

Smedetorvet

AAIFs mangeårige formand, Povl Aaby Svendsen, fik sit mindetræ ved Hallen, og i november begyndte kommunalbestyrelsen at opføre 42 pensionistboliger med Kommunernes Pensionsforsikring som bygherre, 20 ved Kannikegård og 22 i Gregersgade. Den 9. december erhvervede kommunen Bornholms Sygehjem af amtskommunen, og disse to beslutninger blev grundlaget for, at man mente, at De gamles Hjem kunne undværes som plejehjem.

Kort før jul besluttede kommunen at støtte Byfornylsesselskabets restaurering af Stengade 7. Borgerforeningens bevaringspris gik til Mogens Hansen, Torvegade 4.

I 1987 sneede det næsten uafbrudt fra 5. januar til 29. marts. I februar blev Højskolehotellet til Tanterne, og den tidligere Tatolforretning i Eskildsgade blev revet ned sammen med den gamle smedje og blev til Smedetorvet. Den 11. marts blev der til minde om afdøde overlærer Th. Sørensen plantet et træ ved Præstedammen. Årets bevaringspræmier gik til Hans P. Jensen, Vesterbro 3, og Knud Jespersen, Bornholms Valsemølle.

Kommunen overtog Bornholms Sygehjem den 1. april, og det nye navn blev Plejehjemmet Aabo. Den 24. april ophørte Hans Chr. Jensen, Smedegade, at drive håndværksvirksomhed.

Billedarkivet fik lokaler på loftet i 2RN, Borgerforeningen fyldte 100 år og fik sit træ

på Torvet, og midt i sommervarmen oplystes det, at kommunen havde brugt 1 million kr. til fjernelse af sneen i vinterens løb.

Døgnpleje

Sommeren igennem førtes en livlig debat i aviserne i harme over, at en beboer skulle flyttes fra Toftegården i Hasle til Aabo.

Robert Jensen forlod AAIFs bestyrelse efter 22 år, deraf de sidste 15 som formand, og hans efterfølger blev Michael Kofoed.

1. februar 1988 besluttede kommunalbestyrelsen at gå ind for at frede »Hospitalet« i Storegade. Og i denne måned var der en livlig debat om muligheden for fjernvarme i byen.

I juni fik Aakirkeby besøg af 25 fra venskabsbyerne. Folketingsmand Niels Anker Kofoed løftede sløret for, at forskningscentret Bioraf helt bestemt ville komme til byen inde i landet. En lokalplan foreslog, at Bagergården blev bevaret.

Aase Rotvit Pedersen fik bevaringsprisen for Kuleborgvej 43, og til ære for blomsterfesten plantedes en rødgran på Smedetorvet.

Ved nytårstid 1989 fik Aakirkeby som den første kommune på Bornholm indført døgnpleje.

Den 23. oktober blev en sorgens dag for de bornholmske pensionister. Det besluttedes at nedlægge »Bette Nøk«, formentlig på grund af, at de øvrige kommuner, der også havde gavn af forretningen, ikke ville være med til at betale for driften.

Den 25. oktober var der rejsegilde på »Hospitalet« efter en omfattende istandsættelse, og den nye parkeringsplads bagved fik navnet »Sct. Jørgens Plads«. Samtidig plantedes et asketræ på pladsen til ære for Werner Hansen som anerkendelse for hans virke med at udbrede kendskabet til lokalhistorien.

Efter 5 års forarbejde blev registranten »Huse i Aakirkeby« til virkelighed.

Årets bevaringspris tildeltes fru Edith Nissen, Svanekegade 18. Byrådsvalget re-

sulterede i, at de to konservative medlemmer gled ud. Den nye busterminal på Kirkepladsen blev taget i brug den 18. november, og det oplystes, at der herfra var 88 ankomster og afgang i døgnet.

I løbet af 1989 var Hallen udlejet i 5.827 timer.

TV 2

Inge Lorentzen blev sognepræst i 1990. Forsorgen oprettede »Butikken« i Bagergården. Den 18. maj solgte »SYTE« annoncebladet Rytterknægten til Bornholms Tidende.

I juni måned aflagde en deputation besøg i Høyanger. Den 5. juli forsøgte kommunalbestyrelsen for tredje gang forgæves at gøre Aakirkeby til grønt område, så butikkerne kunne holde åbent, når de havde lyst.

Den 8. august kunne Turistbureauets leder, H. H. Kjøller, meddele, at der aldrig før havde været så mange turister i Aakirkeby. Den 1. september sendte TV2 Bornholm for første gang udsendelser fra Brovangen. Der blev indrettet en legeplads på Sct. Jørgens Plads. Der blev udskrevet en konkurrence om udsmykning af byens vandtårn. I december påbegyndtes restaureringen af Bagergården.

A. P. Eriksens smedje blev revet ned for at gøre plads til Jernbanegades udmunding i Nybyvej.

Borgerforeningens bevaringspris gik dette år til Anne Marie Boesen, Kristiansgade 6.

Den 6. marts 1991 afløste manufakturhandler Kulle Smed H. H. Kjøller som formand for »SYTE«, turist- og erhvervs-sammenslutningen. Den 13. marts ophørte De gamles Hjem med at være plejehjem, men blev i stedet til dagcentret »Aacentret«. De to sidste beboere blev overflyttet til »Aabo«.

I maj måned var der 53 personer, der ventede på en lejerbolig, og der indkom 22 forslag til udsmykning af vandtårnet. Der blev arbejdet på Birgersvej, der skulle blive en

mini-omfartsvej og forventedes klar til nytår.

Bagergården

Restaureringen af Bagergården blev anslået til at koste 12 millioner kr. I november forsvandt gadenavnene Torvegade og Kirkegade, der sammen med en del af Storegade blev til Torvet. Lene Riis og Jens Mikkelsen fik årets bevaringspris for Østergade 18, og der var 41 brandudrykninger dette år.

Den 1. januar 1992 var det helt slut med Aakirkeby sygehus som hjem for psykiatriske patienter, og det var amtskommunens hensigt at nedrive sygehuset, hvis det ikke kunne sælges.

Overgangen fra 1991 til 1992 blev ret dramatisk, idet nytårsløjerne kostede kommunen 50.000 kr. Davidskolen købte Østergade 23 og 25 til brug for en skolefritidsordning.

Ved brandkorpsets nytårssparade kunne brandinspektør Helge Jensen præsentere en ombygget tankvogn. I løbet af året fik styrken på 12 mand en ny sprøjte. Dette medførte en ombygning af facaden til brandstationen, for at vognen kunne komme inden døre, hvilket i høj grad skæmmes den ellers så karakteristiske facade. Bornholmerbanken blev den 10. februar overtaget af Biku-ben. Mandag den 25. maj 1992 blev rutebilernes holdeplads flyttet til »Eriksens Plads«.

Den 30. april blev Bioraf indviet, og det blev Bagergårdens tur den 21. juni. Turistforeningen flyttede ind i bygningen. Der var hårdt brug for de nye lokaler, dels var turisttilstrømningen tiltaget, og dels bruges bureauet af mange lokale. Kontoret står for udlejningen af ca. 300 sommerhuse.

Dronningebesøg

Tina og Ruben Elleby, Doktorbakken 6, fik bevaringsprisen.

Der blev opstillet informationssøjler flere steder i byen, og ved blomsterfesten uddelte kommunalbestyrelsen for første gang en

blomsterfestpris på 3000 kr. Prisen gik til Rudolf-klubbens 7 medlemmer, der udfører et stort arbejde ved byens udsmykning.

Den 29. september klippede Per Milner snoren over til den nye Birgersvej, og den 18. november blev der atter brug for Aakirkeby sygehus, nu kaldet Kildebo, idet 80 flygtninge fra det tidligere Jugoslavien flyttede ind.

I 1993 fik Bagergården bevaringsprisen. Den 28. maj blev luftværnssirenen flyttet fra Posthusets tag til en høj mast ved Præstevænget.

Den 26. juni blev der på kommunens foranstaltning ophængt en samling gamle fotos og postkort i passagen i Bagergården, lige tidsnok til, at dronning Margrethe under besøg i Aakirkeby kunne glæde sig over at se et billede af kongeparrets besøg på Torvet i 1912.

Dronningen gik en tur i byen og besøgte Galleri »2'RN« og fik også tid til at besøge billedarkivet på loftet, før turen gik til frokosten på Christianshøj-Kroen.

Blomsterfestprisen tildeltes DKB og CFF. Den 19. september klippede borgmesteren snoren over til den nye glasfacade i Super-Brugsen, og den 11. oktober vedtog kommunalbestyrelsen at slå social- og kulturudvalget sammen.

Håndbold

Den 1. januar 1994 måtte metodistmenigheden give op, og den solgte kirken »Salem« til Indre Mission. Davidskolen, der på dette tidspunkt havde 230 elever, oprettede børnehave til 22 børn i Østergade 23-25, og Haregade 21 blev købt, så børnene kunne komme på landet og holde husdyr. Det hele kaldtes Børnebakken.

L. H. Kjær Hansen, Smedegade 12, fik bevaringsprisen.

Den 25. marts afholdtes et internationalt boksestævne i Hallen med et kommunalt tilskud på 37.500 kr.

Man gik i gang med byfornyelse af Nyby-

vej 10-14 den 1. juni, og den 25. september gik en meget omdiskuteret omlægning af Torvet i gang.

I nogle år gik det temmelig dårligt med fodbolden i Aakirkeby, men til gengæld blomstrede håndbolden, og senior-herrer rykkede op i 3. division.

Nexø Apotek, der i nogle år havde haft udsalg i skotøjsforretningen på Torvet, rykkede i 1995 ind i det tidligere Tatol i Eskildsgade. Da bygningen blev opført og rummede Aakirkeby bank, var der i starten 2 store butiksvinduer, men i 1933 satte banken 4 mindre vinduer i med jerngitter bag. Da banken flyttede til Torvet, og bygningen blev butik, kom der atter to store vinduer, men Apoteket lavede facaden om til de 4 mindre vinduer og fik derfor bevaringsprisen.

Den 28. januar flyttede Borgerforeningens billedarkiv ind i den gamle brugsforening.

Jubilæet

I denne tid gik bølgerne højt med hensyn til planerne om et storhotel ved Holsterodde. En udløber af debatten resulterede i, at en stor sten blev sendt gennem et af Kylie Smeds butiksvinduer.

Den 17. februar 1996 købte kommunen den gamle biograf i Jernbanegade. Bygningen skal være lejeboliger samt indrettes som aktivitetscenter og værested. Jubilæumsvinen blev en stor succes, Teknisk Skole blev overflødig, og i marts købte kommunen Vesterbro 1 for trafikens skyld. Der kom nyt liv i skotøjsforretningen på Torvet, og endnu en gang truede socialudvalget med at levere kølemad til pensionisterne.

Og så går det stadig løs med arrangementer i anledning af jubilæet den 7. december. Der arrangeres konkurrencer og idrætsskampe, udstillinger, markeder, koncerter og meget mere. Mange foreninger deltager og også i høj grad kirken.

Den næste store festdag bliver formentlig indvielsen af »Natur Bornholm«, der nu sy-

nes sikret. Derimod er det usikkert, om man kommer til at fejre kommunens nedlæggelse. Selv om folketingsmand Niels Anker Kofoed har lovet, at Aakirkeby bliver et nyt Washington, hvis kommunerne bliver sammenlagt, synes der ikke at være større interesse for sagen. Og slet ikke i byen inde i landet.

Kilder:

Laurids de Thurah: Bornholm og Christiansø. 1756.
Bornholmske Samlinger 1985.
Jul på Bornholm 1978.

Huse i Aakirkeby, registrant. 1989.
Rawert og Garliebs besøg i 1815.
G.L. Dam og H.K. Larsen: Aakirkeby 1346-1946. 1951.
Werner Hansen: Inde i landet. 1969. Vandet inde i Landet. 1982. 100 år – og snart glemt. 1972. Mod nye mål. 1977. De byggede Aakirkeby. 1987.
Diverse jubilæums bøger.
Vejmand Herluf Johansens dagbøger.
Ikke mindst udklip fra mange årgang af bornholmske aviser.
Idet de fleste oplysninger stammer andetsteds fra, var det en håbløs opgave at bringe flere henvisninger.
Tak til alle private, institutioner og foreninger, der på opfordring har givet oplysninger.
Fotos: Aakirkeby Borgerforenings billedarkiv.

OVERSIGT

- 1706 strandede et svensk fartøj med 500 polske krigsfanger ved Boderne.
- 1705 blev Claus Clausen Lyng sognepræst, afløstes i 1720 af Adolp And.
- 1740 kirken istandsat af pastor Lars Nielsen Hjorth.
- 1743 fik byen sin første skole.
- 1760 blev Hans Severin Whitte præst. Voldsom brand i byen.
- 1770 blev Nyby en del af købstaden.
- 1776 møntfund.
- 1777 Nytår 1777 flyttedes landstinget til Rønne.
- 1781 var Lars Hansen Mahler præst.
- 1790 blev Peder Thomsen Balle sognepræst.
- 1850 kom kong Frederik VII sammen med sin gemalinde, grevinde Danner, på besøg.
- 1851 blev sekretær J. Müller formand for borgerrepræsentationen.
- 1856 blev købmand J. L. Balle formand for borgerrepræsentationen.
- 1867 Valsemøllen opførtes, og Algreen blev præst.
- 1871 blev Østergade ansat på bykortet.
- 1876 besøgte kong Christian IX byen den 24. august.
- 1877 blev Hans Vilh. Teisen sognepræst.
- 1878 kom præsten til at hedde Chr. Theodor Christensen.
- 1891 overtog Conrad Rudolph Madsen stillingen som præst.
- 1910 købte kommunen Præstedammen af præsten for 1.000 kr.
Banken skiftede fra andelsselskab til aktieselskab.
Murersvendene fik fagforening den 10. maj.
- 1911 blev Hans M. Erichsen præst ved Aa kirke.
Otto Hansen etablerede sig som bygmester efter 8 år i USA.
- 1916 Den 6. maj stiftedes Arbejdsmændenes fagforening.
- 1933 blev Harald Thorsager sognepræst.
- 1946 Tilslutning til Højspændingscentralen.
- 1956 Hospitalet blev overtaget af kommunen.
- 1958 Hørfabrikken måtte give op.
- 1959 Fester Thaysen blev præst.
- 1966 blev Biblioteket kommunalt.
- 1968 Tage Rossel blev præst.
- 1974 Jernbanehotellet blev nedrevet 28. maj.
- 1982 Bodil Toftdal blev sognepræst.
- 1985 hed præsten Hardy Lund Olesen.
- 1990 Inge Lorentzen blev præst.

Aakirkeby Sygehus

Af Johannes Thoms

Udsnit af Laurits de Thura's Tabula XXVI, prospekt af Aakirkeby. 'Hospitalet' mærket C.

Ruinerne af en bornholmsk Sct. Jørgensgård - et hospital for spedalske - blev undersøgt i 1918, og undersøgelsen viste, at hospitalet var et af de ældste i Danmark, idet bygemåde og materialer var som i de bornholmske kirker fra omkring år 1200. Sct. Jørgens hospital ved Aakirkeby nævnes senere, da ærkebisp Karl Eriksson betænkte hospitalet med en mindre sum penge ved sin død i 1334. (Red. jvnf. Ingrid Nielsens artikel s. x)

Sct. Jørgensgården forfaldt i årenes løb, og sognepræst Tue Lyster (1687-1705) fik derfor rejst en ny sygehusbygning inde i Aakirkeby - lige syd for kirken. Den bygning, der står i dag, blev opført 1760, da det tidligere hus nedbrændte.

Dette er i meget korte træk den udvikling, der fandt sted fra middelalderen frem til 1899, da »De forenede Kommuners Sygehus i Aakirkeby« - Aakirkeby Sygehus - stod færdigbygget.

Professor Vilh. Møller-Christensen under udgravningen af Sct. Jørgensgården ved Spidlegaard vest for Aakirkeby, 1961. (Foto: Algot Lindau).

Ordensbestemmelser for Patienterne.

Enhver Patient skal, hvis Sygeplejersken finder, at hans Tilstand tillader det, straks ved Ankomsten bringes i et varmt Bad, og hans Værdigenstande og overflødige Tøj opbevares af Sygeplejersken under hans Ophold paa Sygehuset.

Ingen Brug af Tobak maa finde Sted paa Fællesstuerne eller Gangen, og paa Enestuerne og i Haven kun, naar Lægen tillader det. Spise- og Drikkevarer maa ikke bringes Patienterne udefra uden Lægens Tilladelse.

Højrøstet Tale eller støjende Adfærd er forbudt, ligesaa Kortspil, ligesom det i det hele paalægges Patienterne at opføre sig saaledes, at de ikke forstyrre de andre Patienter.

Det paalægges Patienterne at behandle Sygehusets Ejendele varsomt og ordentligt.

Patienterne maa rette sig efter de Ordre, der gives dem af Lægen, Sygeplejersken eller Vagten. Tror nogen Patient at have Grund til Klage over den Maade, han behandles paa, maa han henvende sig til Lægen. Er han ikke tilfreds med Lægens Afgørelse, eller formener han ellers at have Grund til Klage over denne, maa han skriftlig henvende sig til Sygehusbestyrelsens Formand.

Den daglige Orden er følgende:

Kl. 6 Morgen vækkes Patienten, hvorefter Morgentoiletet finder Sted.

Kl. 7 $\frac{1}{2}$ ombæres Morgenmaaltidet, der maa være endt Kl. 8.

Kl. 8 finder Lægens Morgenbesøg som Regel Sted.

Kl. 10–12 tilstedes Besøg paa Stuerne.

Kl. 12 holdes Middag.

Kl. 1–4 tilstedes Besøg paa Stuerne.

Kl. 4 ombæres Middagsmaaltidet.

Kl. 7 spises til Aften.

Kl. 9 maa alle lægge sig til at sove, og fra 9 Aften til 6 Morgen skal der være halvmørkt og fuldstændig Stilhed paa Stuerne.

Paa Bestyrelsens Vegne

PH. R. DAM.

Foranstaaende Ordensbestemmelser stadfæstes herved som gældende indtil videre.
Indenrigsministeriet, den 26de April 1899.

P. M. V.

S. KRIEGER.

Schou.

Sygehusbyggeriet i 1899

Det var et almindeligt ønske at få bygget et sygehus i Aakirkeby, og dette blev begrundet med, at der var så stor afstand til Amtssygehuset i Rønne. Afstandsvurdering på Bornholm var - og er vel også den dag i dag - noget afvigende fra det øvrige land.

I Aakirkeby og de tilgrænsende sogne enedes man derfor om at nedsætte et udvalg til at undersøge mulighederne for at opføre og drive et mindre sygehus.

Formand for udvalget blev artillerikapitajn, folketingsmand, borgmester i Aakirkeby, *Philip Rasch Dam* (1823-1900), der beskedent underskrev sig som »Formand for *Sygestueudvalget*«. Pedersker kommune blev repræsenteret af sognerådsformand, landstingsmand, *Peter Lund Koefoed* (1862-1946), Lille Myregaard. Fra Aaker var det *Alfred Claudius Kofoed* (1856-1922) - også sognerådsformand, og fra det fjerde sogn deltog bankdirektør *Hans Christian Lohmann* (1821-1906) fra Tvillinggaard, 5. slgd. Vestermarie.

Det økonomiske grundlag skulle være i orden, og udvalget tilskrev derfor Indenrigsministeriet den 6. juli 1896 sålydende:

»Aakirkeby og Omegn har i lange Tider følt Savnet af nogle Sygestuer til midlertidig Behandling af Tilskadekomne og andre Syge, som ikke taale den lange Transport til Amtssygehuset i Rønne (noget over 2 Mil). For at afhjælpe dette Savn har Mænd i de 4 Kommuner Aakirkeby, Aaker, Vestermarie og Pedersker sluttet sig sammen for om muligt at skaffe Midler til Veje til Etablering af 2 Sygestuer i Aakirkeby.

Til Opførelse af en Bygning for 2 Sygestuer, hver med 2 Senge, vil medgaa 5.000 Kr., naar Beboerne yde fri Kørsel af Materialer. I Vinterens Løb har Beboerne i dette Øjemed samlet 2.000 Kr., og der mangler saaledes endnu 3.000 Kr.

I denne Anledning tillader undertegnede Sygestueudvalg sig paa de respektive Kommuners Vegne at ansøge det høje Ministeri-

um om et Tilskud indtil 3.000 Kr. én Gang for alle af Etatsraadinde Kofoeds Legater til nyttig Anvendelse paa Bornholm.«

Aakirkeby Købstad oppebar et årligt tilskud på 100 kr. til skovplantning på byens hedejorder, men i ansøgningens afsluttende del fremhævedes, at herudover havde byen ikke modtaget støtte fra nævnte legat. Derimod havde de andre bornholmske købstæder, navnlig Rønne, Nexø, Svaneke og Hasle ved gavebrev af 2. december 1812 »nydt betydeligt Godt af Etatsraadinde Kofoeds Legater til Kommunale Institutioner«.

Ansøgningen var underskrevet af Borgmester Ph.R. Dam og de tre nævnte sognerådsformænd samt af lægen i Aakirkeby, *Carl Otto Leonard Carlsen* (1862-1912).

I november 1895 havde Carlsen personligt sendt et andragende til Bornholms Amtsråd om støtte, men dette blev i februar 1896 afslået, da man mente, det drejede sig om en eventuel privatklinik.

Forud for ansøgningen havde udvalget givet oplysninger om, hvorledes man havde tænkt sig sygehussagen ordnet. Det skulle være en selvejende institution, ledet af de fire sognes formænd i forening med Aakirkebys læge. Grunden ville blive skænket af sognene, og til anskaffelse af inventar m.m. ville man i vinterens løb indsamle midler på forskellige vis.

Penge til driften skulle søges tilvejebragt ved, at patienterne betalte 1 kr. 25 øre pr. sygedag.

»Man agter at give 2 dertil skikkede og indøvede Piger Fribolig og daglig 1 Kr. pr. Patient - mod at de paatager sig at sørge for Patienternes Kost og Pleje efter Lægens Anvisning.

Desuden agter man at oprette en Sygeplejerforening til Understøttelse af en uddannet Sygeplejerske, som skal paatage sig at lede Sygeplejen paa Sygestuerne.«

Af praktiske problemer, der skulle løses, nævntes opvarmning og ventilation, der »sker ved Reiks Ventilationsovne«, og at

Aakirkeby Sygehus, set fra vest. Gammelt postkort (Bornholms Museum).

byggegrunden »har man tænkt sig øst for Byen ved Bygaden, paa et tørt og for Brøndgravning heldigt Sted«.

Mine Hansen fra Aaker havde været nogle måneder på Amtssygehuset, men havde derudover ingen uddannelse. Hun var alene om at passe sygehuset de første fem år. Det var hårdt arbejde. Hun skulle om morgenen slå kul itu i kælderens, fyre op og lave morgenmad. Hun tog sig både af madlavning, vask og pleje og assisterede dr. Carlsen ved operationer.

Fysikus Hansen (1856-1917) var ikke tilhænger af sygehusplanerne. I en skrivelse af 12. juli 1896 anførte han, at »der ikke for mig har vist sig nogen Trang til et Sygehus i Aakirkeby«, og dette fastholdt han i et brev den 25. januar 1897 til Bornholms Amt, idet han dog indrømmede, at »i al sin Almindelighed er jo imidlertid et Sygehus, naar det er velordnet, et Gode, som det nok er værd at stræbe efter«.

Fysikus Hansens indstilling må dog nok ses i lyset af hans og Søren Kabells (1844-1936) medvirken til oprettelsen af Amtssygehuset i Rønne i 1892.

Sagen gik imidlertid sin gang. Gennem hele året 1897 udveksledes skrivelser mellem Indenrigsministeriet, Bornholms Amt ved amtmand Anton V.H. Groothoff (1847-1923), »Udvalget for Tilvejebringelse af et Sygehus i Aakirkeby« og de implicerede sogne vedrørende de økonomiske forhold.

Især patienternes betaling for mad, medicin og lægens aflønning blev klarlagt, og der blev fastsat en fordelingsnøgle, hvorefter sognenes årlige garantibetaling til sygehusets drift blev ordnet.

Det Kgl. Sundhedskollegium i København blev involveret og gav råd om vandforsyning og afløbsforhold, og vandprøver blev analyseret på Analytisk-kemisk Laboratorium i København, der var ejet og drevet af S.F.E. Valdemar Stein (1836-1905).

Aakirkeby Sygehus efter de seneste tilbygninger. Optagelse fra sydvest med hovedindgangen til højre (Foto: Algot Lindau).

Udvalget lå heller ikke på andre områder på den lade side. Opfordringen til sognenes beboere om at være behjælpelige med kørsel af materialer til byggeriet blev meget godt modtaget. Det vidner om den lokale befolknings stærke ønske om at sygehusplanen skulle realiseres, at udvalget i januar 1898 kunne udarbejde en liste over bidrag-ydere til gratis kørsel med 124 tilsagn.

Der blev indhentet tilbud både på selve byggeriet og på inventaret, og prisen fra *Brdr. Andersen og Kofoed*, Aakirkeby på 5.000 kr. svarede jo præcis til udvalgets oprindelige budget.

Endelig kunne vejentreprenør *H. Andersen* ansættes som tilsynshavende ved byggeriet.

I januar 1897 sammenfattede amtmand Groothoff kravene til udvalget, der skulle opfyldes, for at amtet skulle kunne anbefale

hele planen overfor Indenrigsministeriet og overfor amtsrådet anbefale et årligt tilskud fra Amtsrepartitionsfonden.

Kommunerne skulle overtage garantien for, at sygehuset »holdes tilbørlig vedlige og drives overensstemmende med det Reglement, som i saa Henseende vil være at udfærdige og at approbere af Sundhedsautoriteterne«.

Den 6. april 1897 forelå så de skriftlige garantierklæringer fra de 4 sogne, og endelig i december forelå et udkast til regulativ, spisereglement og ordensbestemmelser for sygehuset.

Sygehuset byggedes færdigt, og bestyrelsen sendte på ny en skrivelse til Bornholms Amt med ansøgning om driftstilskud, hvori det bl.a. hedder:

»Da de forenede Kommuners Sygehus i Aakirkeby nu maa siges at være godkendt af

Autoriteterne, eftersom deres Fordringer særlig med Hensyn til Regulativ og Drikkevand er bleven opfyldt, tillader man sig i al Ærbødighed at ansøge om et aarligt Tilskud til Sygehusets Drift.

Sygehuset blev efter at være bleven synet af Amtsraadet og Fysikus aabnet for Patienter den 14de Januar 1899«.

Amtsrådets endelige tilsagn forelå først den 26. august 1899. Ved 1ste behandling bevilgedes 200 kr. for det pågældende regnskabsår.

Tiden efter byggeriet

Der gik nogle måneder, inden sygehusregulativet blev godkendt. Det fastholdtes, at patienter selv skulle betale udgifterne til læge og medicin med 1 kr. 25 øre, men efter krav fra Sundhedskollegiet tilføjedes, »at Lægens Betaling i Tilfælde af Uenighed mellem ham og Patienten fastsættes af Bestyrelsen« (brev fra Indenrigsministeriet af 16. marts 1899).

»Ordensbestemmelser for Patienterne« stadfæstedes af Indenrigsministeriet den 26. april 1899.

Sygehuset modtog herefter et årligt tilskud på 200 kr. til driften fra amtsrepartitionsskatten og 400 kr. fra Etatsraadinde Kofoeds legat.

Spørgsmålet om lægens honorering kunne også give anledning til kollegiale stridigheder. Under dr. Carlsens sygdom i 1912 blev en anden praktiserende læge i Aakirkeby, *Thorvald E.M. Thorsen* (f. 1871) ansat som vikar. Han stævnedes senere Carlsens enke med krav om betaling på 50 øre pr. sygedag, trods en mundtlig aftale med dr. Carlsen om en betaling på 25 øre.

Thorsen havde været læge ved *Silkeborg Kneippkuranstalt*, praktiserede derefter i Aakirkeby 1901-12, og efter tjeneste som overlæge i den serbiske hær 1912-13 endte han på *Homøopatisk Hospital* i København.

Sygehuslæge Carlsen var en fremsynet mand. Her i radiologiens barndom, hvor det-

te speciale var på et absolut eksperimentelt stade, havde han anskaffet et røntgenapparat. Han skal også have været en dygtig operatør med sygeplejersken som medhjælper, medens bedøvelsen blev varetaget af jordemoder, fru *Klo*.

Efter hans død i 1912 indgik bestyrelsen en aftale med enken, og der udfærdigedes et gældsbevis, hvor »*undertegnede Bestyrelse for 'De forenede Kommuners Sygehus i Aakirkeby'* vitterliggør herved Købet af afdøde Sygehuslæge *Carl Otto Leonard Carlsens Røntgenapparat med flere Instrumenter, alt beroende paa Aakirkeby Sygehus, at være bleven skyldig til hans Enke Fru Michella Carlsen, født Jespersen, den Summa 3.000 Kr., skriver Tre Tusinde Kroner, der forrentes med 4%, er fire Procent, aarlig fra den 1' Juli d.A. at regne.*« Gælds brevet er undertegnet af bestyrelsen den 2. juli 1912.

Udvidelser

Tiden viste, at der virkelig var behov for en udvidelse af det, der begyndte som »sygestuerne« i 1899.

Efter indhentede tilbud kunne bestyrelsen slutte kontrakt den 15. maj 1909 med bygmestrene *P. Sonne* og *H. Mogensen* om opførelse af nye bygninger.

Kontraktens §1 lød: »*Vi undertegnede P. Sonne og H. Mogensen forpligter os til at opføre 2 Fløjbygninger som Tilbygninger til det nuværende Sygehus, en Operationsstue og en Udhusbygning samt alle Materialeleverancer og Transporter -*« og i §2 fastsattes prisen til 17.100 kr.

Byggearbejdet »*skal være fremmet saaledes, at det kan være færdigt til Aflevering den 15. Oktober d.A.*«. Underskrevet af *P. Sonne* og for sygehusbestyrelsen *H.P. Hansen* (1849-1923), borgmester.

Hele byggeprocessen og de detaljerede krav til de enkelte arbejders håndværksmæssige udførelse var fastlagt i en 11 sider lang beskrivelse, udfærdiget af arkitekten *H. Chr. Meyling*, Amagerbrogade.

Ved udvidelsen blev sengetallet forhøjet til 16, og ved en yderligere ombygning og modernisering med røntgenrum, centralvarme, vaskeribygning m.m. øgedes sengetallet til 26 i 1929. Amdsrådet vedtog den 8. december udvidelsen af sygehuset og den dermed forbundne udgift på 77.800 kr.

I 1940 indrettedes en reservelægebolig og i 1941 en bade- og massageafdeling. Det forældede røntgenapparat blev udskiftet 1944 med et svensk apparatur til 35.400 kr.

Overlæger ved Aakirkeby Sygehus

Efter dr. Carlsens død i 1912 - og det korte intermezzo med dr. Thorsen - ansattes *Jens Kragh Kamp* (1884-1956) som sygehuslæge. Han virkede til 1917, hvor *Vagn Nissen* (1887-1955) overtog stillingen som overlæge.

Den kirurgiske virksomhed på Aakirkeby blev videreført af de følgende to overlæger. Det var *Anders Knudsen Oxenvad* (f. 1920) fra 1955-59 og *Richard Knoop* (f. 1924) fra 1959-61.

Overlægerne på Centralsygehuset i Rønne fungerede herefter som konsulenter, og amtslæge *Svend E. Kofoed* (1897-1972) førte det daglige tilsyn med patienterne, indtil det blev besluttet at videreføre sygehuset som efterbehandlingsinstitution med speciallæge i intern medicin og fysiurgi *Edward Reeh* (f. 1909) som overlæge fra 1963 til 1981. Hermed var Aakirkeby Sygehus' dage talte, og bygningerne rummer nu plejehjemmet *Aabo*.

Vagn Nissen

I Vagn Nissens 37-årige regeringstid formåede han at udvikle og fastholde et lægefagligt og medmenneskeligt niveau på Aakirkeby Sygehus, der vakte respekt i alle kredse.

Han blev medicinsk kandidat i 1913, og efter et års reservelægetjeneste ved *Vejde Amtssygehus* videreuddannede han sig på *Rigshospitalet* i København. Efter yderlige-

Vagn Nissen, sygehuslæge gennem 37 år i Aakirkeby (Foto: Algot Lindau).

re et år i provinsen - som reservelæge ved *Esbjerg kommunale Sygehus* - supplerede han sin uddannelse ved tjeneste på *Dronning Louises Børnehospital* og på Rigshospitalets fødeafdeling B, før han nedsatte sig i Aakirkeby.

Grethe Funch, elev 1930, operationssygeplejerske 1936 og oversygeplejerske fra 1956, mindes Nissen som en temperamentsfuld mand, der kunne bande svært under en vanskelig operation, men som også viste respekt for sine medarbejdere, og patienterne havde den største tillid til ham som menneske og læge.

Nissen mødte på sygehuset kl. 8, gik stuegang, foretog røntgenundersøgelser og gjorde journalnotater og opererede herefter til ca. kl. 12.

Fra kl. 14 passede han sin praksiskonsultation og tog på sygebesøg, og efter aftensmad var det tid til aftenstuegang på sygehuset.

Hans flid fremgår også af de trykte årsberetninger fra sygehuset. Den første er fra

1936, altså nogenlunde midt i hans funktionstid.

Der var på dette tidspunkt 45 senge, og det samlede antal sygedage var 16.126.

Der blev foretaget 325 røntgenfotografier, og det samlede antal operationer var 252. 44 patienter fik fjernet blindtarmen og 22 blev opereret for brok.

Gennemgår man de samme års operationsprotokoller, finder man eksempler på operation for brystkræft, store indgreb på mave-tarmsystemet og galdestensoperationer. Også sygdomme i livmoderen og nyrerne blev operativt kureret og dertil kom et stort antal behandlinger for forskellige knoglebrud.

Oversygeplejersken fungerede altid som narkotisør med ætermasken, men desuden var det nødvendigt med en assistent til de større indgreb.

Her trådte gode kolleger til, som sygehuslægerne *Eiler Hempel Jørgensen* fra Nexø (1889-1957) og *Markus P. Marcussen* (1885-1960) fra Svaneke.

Afslutning

Aakirkeby Sygehus led den skæbne, som medicinaldirektør *Johs. Frandsen* forudså i indledningen til værket *Det danske Sygehusvæsen*, hvori han skrev:

»Vi finder her 'egnens sygehus' omfattet og båret oppe af egnens kærlighed og berettigede stolthed. Vi finder samme sygehus under udviklingens lov, enten i stærk vækst til centralsygehusets status eller mod nedadgående afvikling - uden mulighed for at kunne følge med, fortsat at kunne yde sygehusbehandling med fuld udnyttelse af nutidige behandlingsmuligheder.«

Litteratur:

Thoms Johannes, Bornholms Sygehusvæsen. Uddrag. Bibl. f. Læger 1994, hæfte 2, p. 181-213.

Saxebro mølle, mølleri og brød

Af Ann Vibeke Knudsen og Niels-Holger Larsen

Fig. 1. Et af de ældste billeder af Saxebro mølle. Der var oprindelig stråtag på alle tre længer. På billedet har nordre længe endnu et, omend defekt, stråtag. Foto tilhører Arne Henriksen.

På landevejen mellem Rønne og Nexø, ikke langt fra Boderne, passerer man på venstre hånd den gamle Saxebro mølle. Den blev opført i 1869-70 på 12. vornedegårds parcel nr. 2, dvs. en udstykning fra Piberegård. Bageriet var allerede i fuld funktion samtidig med at daværende møllejer, Lars Peter Mogensén, kunne tage sin splinternye, ottekan-tede mølle med papdækket træhat i brug. Til eget brug havde Lars Peter Mogensén og hans familie et 7 fag langt bindingsværks-hus, naturligvis med stråtag og indrettet med bageri i de to vestligste fag; huset var bygget samtidig med møllen og begge bygninger stod fuldt færdige i 1870.

Den danske næringslov af 1857, som trådte i kraft 1. april 1858, betød et vendepunkt for dansk håndværk og industri. Det gamle lavsvæsen forsvandt helt og holdent; man havde nu fuld næringsfrihed i Danmark. Købstædernes privilegier som håndværks-centre forsvandt. At Saxebro mølle, og frem for alt bageriet, kom igang umiddelbart efter lovens indførelse, skal naturligvis ses som en konsekvens af de muligheder loven gav, til at udøve sit håndværk, hvor man ønskede det. Men samtidig skal etableringen af den lille bageri-virksomhed naturligvis også forstås i den større sammenhæng. Det var de bedre og mere gunstige tider, som i sig selv

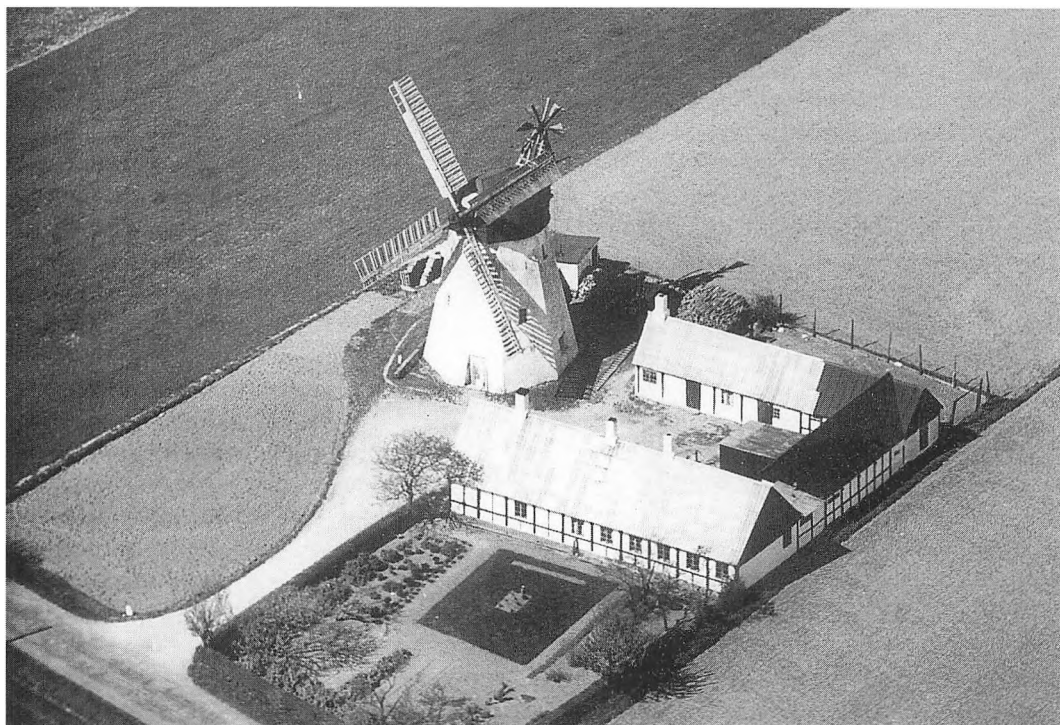

Fig. 2. Det lille trelængede mølleanlæg med sirlig prydhave. Foto Sylvest ca. 1950.

åbnede vejen for den mere lempelige lovgivning.

Allerede i 1873 fik møllen imidlertid ny ejer: Møller Marcus Elias Nørregaard. Han udvidede stuehuset med 3 fag, således det nu var 10 fag langt. I blot to af fagene havde han fået plads til både kostald, lo og lade. Bageriet blev udvidet, så det nu var 3 fag stort, og det har formentlig betydet, at mølleren byggede den kun tre år gamle bagerovn større. Endelig var der kommet endnu en længe til på 6 fag, placeret ca. 10 meter nord for stuehuset. Huset skulle især benyttes til opbevaring af brænde til det åbenbart allerede velfungerende bageri.

I 1884 hed ejeren i følge en brandtaksation Jens A. Jensen, men allerede i 1890 boede (ifølge en folketælling) Bent Hansen Stanislav Kjøller, møller, med familie samt en møllersvend og en bagersvend på møllen. I

1880erne kom tværbygningen til, således at bygningskomplekset nu fremstod som det lille trelængede anlæg, vi kender i dag. Andre småbygninger kom efterhånden til, især i dette århundrede, bl.a. små maskinhuse.

I 1892 blev møllen solgt til Marcus L. Valdemar Munch og i 1902 til Hans Henrik Hansen.

I 1920 blev Saxebro mølle overtaget af Marius Sofus Henriksen, f. 1881, og gift 1906 med Anna Bech. Begge var af møllersfamilie: Marius Henriksen var født på Bauenhøj ved siden af det, der senere blev til Valsemøllen i Åkirkeby og Anna Bech var fra stubmøllen i Svaneke. Valsemøllen var blevet opført i 1867 af Marius Henriksens bedstefar; hans far overtog den i 1873, hvorefter den kom til at hedde Henriksens mølle, senere Søndre eller Sønder mølle.

Marius Henriksen havde stået i lære som

bager i Allinge i 2 år fra 1896. I 1898 rejste han til København og fik en læreplads i en bagerforretning i Tordenskjoldsgade.

Efter nogle år som bager i Allinge igen, erhvervede familien Henriksen Saxebro mølle af Hans Henrik Hansen og moderniserede den straks efter med valse- og sigteværk samt motor til møllen og senere også til bageriet.

På Marcus Henriksens tid fremstillede man tre forskellige slags brød på bageriet: rugbrød, sigtebrød og hvedebrød samt tvebakker. Man bagte også de kommingskringler, »kommianskringler«, som er så typiske for Bornholm. Arbejdsdagen startede ved 4-tiden om morgenen. Først og fremmest skulle der tændes op i ovnen, samtidig med at rugbrødsdejen, der var blevet lagt om aftenen, skulle æltes godt igennem i dejæltemaskinen, der havde en hestetrukken æltekrog. Selve truget måtte man skubbe manuelt.

Man brugte »sur« som hævemiddel i rugbrødene. Det var dejen fra dagen før, der var blevet skrabet af æltekaret med en særlig jernskraber og anbragt i en sæk i den kølige kælder. »Suren« blev lagt om aftenen, så den kunne nå at hæve første gang, inden den skulle æltes færdig og formes til brød. Rugbrødet blev fremstillet af rugmel, luncent vand, salt, »sur« og gær.

Bageren havde fyldt brænde i ovnen straks efter forrige dags bagning, så det var godt tørt. Med en visk halm og en petroleumspind var det derfor ingen sag at få ild. Det tog nogle timer at få varmet ovnen godt op og i mellemtiden skulle rugbrødsdejen æltes færdig, vejes af på en vægt i passende portioner, »virkes op«, gennemæltes og »langes ud«, formes af mester til brød. Brødene skulle pensles med olie (senere pulver rørt op med vand) på siderne, for at de ikke skulle hænge sammen. Endelig blev de stemplet: »M. Henriksen« og strøget med vand.

Når ovnen var tilstrækkelig varm, blev gløderne raget ud og ned i en rist foran ov-

Fig. 3. Bagermester Marius Sofus Henriksen, f. på Baunehøj ved den senere Valsemølle i Åkirkeby 1881, købte Saxebro mølle i 1920 og drev den indtil sin død i 1960. To af hans fire børn, Arne og Edith Henriksen, fortsatte mølledriften indtil 1986. Ukendt fotograf.

nen og »herden«, ovnbunden, blev fejlet grundigt med en våd visk. I gammel tid blev rugbrødene bagt direkte på herden; senere brugte man jernplader og bradepander.

Når rugbrødene var hævet færdige, skulle de et for et sættes i ovnen på en »stage«. For at være sikker på, at brødene blev anbragt ordentligt inde i ovnen, benyttede man sig af de samme petroleumspinde, som man brugte, når man fyrede op. En tændt pind i et brød oplyste ovnenrummet. For at undgå for stærk varme fra ovnens sider, skubbede, »skuede« man »sidetræerne« ind i ovnen som beskyttelse.

Når brødene var bagt færdige, det tog ca.

Fig. 4. Bagermester Marius Henriksen. Den gamle brødvogn holder foran indgangen til butik og bageri. Indtil 1950 kørte mølleren ud med friskbagt brød til egnens beboere hver dag. Foto Niels Elswing, Nationalmuseet, 1951.

2 timer, blev de lagt på »brættet« ved siden af ovnen. De blev blanket med vand, vendt og børstet. Endelig blev de færdige brød anbragt i reolen ved siden af døren ind til butikken. Til allersidst blev ovnen gjort klar til næste dags bagning.

Rugbrød var i Marius Henriksens tid det man bagte mest af; men der blev også slået dej op til sigtebrød og hvedebrød, som skulle bages i ovnen, når rugbrødene var færdige. Det kunne ofte være nødvendigt at fyre ovnen op igen for at få bagt de sidste brød.

Man bagte hele formiddagen og først ved middagstid var bageren klar til at køre ud til kunderne med de nybagte brød. Det meste af brødet fra en bagning blev solgt på en sådan brødrute; noget blev dog også solgt fra den lille butik. Marius Henriksen måtte langt

omkring på sin daglige brødrute. Folk spiste meget mere brød dengang end nu og man var vant til at købe en god del af sine madvarer af handlende, der kørte fra gård til gård. Endelig havde man ikke mulighed for »lige« at køre ud og handle ind; det var i hestekøretøjernes tid. Indtil ca. 1950 kørte man brødtur hver dag; fra begyndelsen af krigen, i 1940, var det ikke tilladt at bringe brød ud med bil. Man måtte igen ty til det gammeldags hestekøretøj. I 1956 anskaffede man sig igen en bil, men da kørte man blot ud med brød et par gange om ugen.

Juletiden var særlig travl for bagerfamilien. Folk kom med småkagedåserne for at få dem fyldt op; der skulle mange »kommianskringler« til fylDET til gåsen eller anden. Der skulle også ekstra meget sigtebrød til den

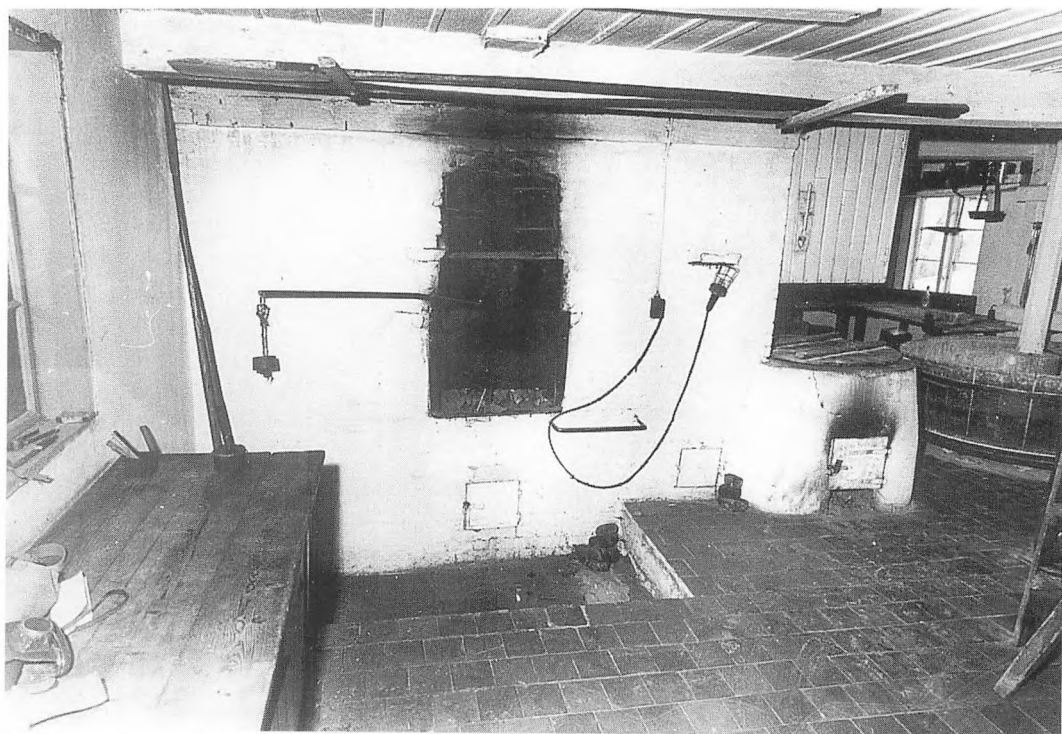
Fig. 5. Bagermester Marius Henriksen skiller de nybagte brød fra hinanden. Brødene, der er bagt på plader i ovnen, er anbragt med undersiden opad for at blive børstet rene. Arbejdet foregår på et bræt, som til lejligheden er anbragt ud fra væggen. Foto Niels Elswing, Nationalmuseet, 1951.

gode mad i julen og endelig må der have været en særlig liflig duft i det gamle bageri, når folk i juledagene kom med deres stegesøer med gåse-, ande- og flæskestege, som skulle steges i den store bagerovn.

I 1959 blev møllen overtaget af de to søskende, Arne og Edith Henriksen. De fortsatte med at bage de brød, som de havde lært at bage af deres far. Lidt blev naturligvis ændret med årene, bl.a. holdt man op med at bruge det gamle brødstempel. Men efterhånden kom der flere og flere kager til: Sandkager, forskellige småkager og lagkagebunde. Egentlig var det en teknisk nyhed, der var skyld i denne udvikling: De to søskende erhvervede en stor elektrisk piske- eller røremaskine, som gjorde det meget mere rationelt at fremstille det lækre kagebrød. Samtidig blev det nemmere at fremstille »kommianskringler«: Man brugte maskinens pølsehorn, så fik man dejen presset ud i jævn tykkelse og i passende længder. I faderens tid havde det været et meget langsommeligt arbejde at bage »kommianskringler«. For da skulle dejen i passende stykker i pølseform trilles i kommen. Med et rask sving fik man en dobbeltslyngning på den dermed færdige kringle. Derefter skulle kringlerne »raskes«, hæves, i raskeskabet, før de blev bagt helt tørre i ovnen. Mange steder havde man også hævet kringlerne ved at dyppe dem i lunkent vand i murgryden.

Fig. 6 Fyrretræspinde, »petroleumspinde«, suger petroleum fra en beholder, der er en gammel mølletorning. Pindene blev brugt til at fyre op i bagerovnen og til at lyse ovnen op, når brødene skulle tages ind og ud. Foto Niels Elswing, Nationalmuseet, 1951.

Mest berømt blev familien for lagkagebundene, som de leverede til kongefamilien, bl.a. til prinsesse Anne-Maries bryllup med Kong Konstantin af Grækenland. De var fremstillet af en god sukkerbrødsdej med særlig mange æg i; de gamle lagkageforme hænger endnu sirligt i det gamle bageri. Det var søsteren Edith, der stod for den finere kagebagning. Hun havde været på husholdningsskole i 1935 hos Hansigne Hansen på Søndregård i Nylars og havde også deltaget i husholdningskurser på en højskole på den anden side af vandet.

Opskrifterne er en godt bevaret hemmelighed, som Arne Henriksen vogter over. Faderens håndskrevne opskrifter fra læretiden i København og årene i Allinge, er endnu bevaret i bedste stand; de har været en god kilde at øse af og sidst i bogen er der endog tegningsforslag til dekoration af lagkager. Måske lod Marius Henriksen sig inspirere af en fornem tysk bog, som endnu befinder sig i møllerens gemmer og som er forsynet med fine farvelagte kagegengivelser fra omkring 1913: »Torten Verzierungen«. Også Edith Henriksen var flittig til at samle opskrifter: I en sirligt ført protokol kan man finde opskrifter på brød og kager og anden form for madlavning; opskrifterne blev især samlet ind på husholdningskurserne. Her skrev de unge piger også opskrifter af efter hinanden og Edith Henriksen havde bl.a. en sandkage, hun kaldte for »Stangegårdskagen« og en anden »Lauegårdskagen«.

Efter Marius Henriksens død i 1960 drev

Fig. 7. Bageriet med den store bagerovn. Den største og nederste jernlem er indfyringen til ovnen, ovenover bag den mindre lem, røgkanalerne. Til højre for ovnen ses den store murgryde med raskestaket over og længst til højre det store bødkrede æltekar. Foto J. Gell, 1958.

Fig. 8. Reolen i bageriet, hvor man anbragte de nybagte brød. Til højre for reolen ses butikken med udgang til gården. Foto J. Gell, 1958.

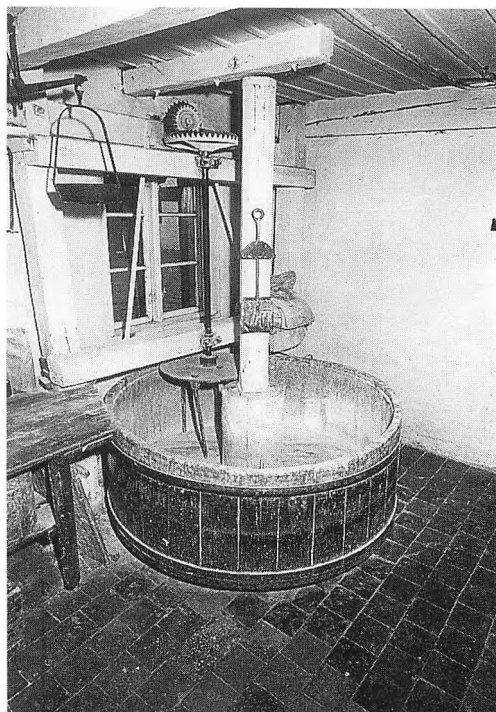

Fig. 9. Det stavbyggede æltetrug med æltekrog og trækanordning, der oprindeligt var koblet til en hestetegang i gården, men som fra 1927 blev trukket af en motor. På stolpen midt i karret er anbragt de jernskrabere, som man, formentlig lige så længe karret var i brug, brugte til at skrabe dej af siderne, dej som blev brugt som »sur«, surdej, dvs. hævemiddel. Foto J. Gell, 1958.

sønnen Arne og datteren Edith mølle og bageri videre til 1986, hvorefter driften af bageriet blev indstillet. Der blev dog flere år efter stadig malet lidt skrå til foder. Edith Henriksen døde i 1993

Det velbevarede, gamle bageri er endnu intakt og i god stand, selv om det er 10 år siden, der sidst blev bagt i den store ovn. Bageri, butik, pigekammer, køkken og spisekammer optager de 5 vestligste fag i det 10 fag lange stuehus. Når man fra den brolagte, næsten helt nøgne, gårdsplads træder ind i butikken, blænder man af den flotte farveholdning: De italienskrøde, kalkede vægge med træværket i en flot grøn kontrastfarve. I

Fig. 10. Vinduesvæg i bageriet ud mod gårdspladsen. På bjælken over arbejdsbordet hænger den vægt, hvor- med man vejede rugbrødsdejen af. Foto J. Gell, 1958.

butikken var der blot to møbler: En disk langs vinduesvæggen hvor den lille butiksvægt og et stativ med indpakningspapir havde sin plads og langs bagvæggen en brødreol, hvor skærekager, småkager, forskellige dåser, indpakningspapir mv. blev opbevaret. Fra butikken kan man dels komme ind i familiens dagligstue, dels ud i bageriet. Den store bagerovn fylder næsten en tredjedel af rummet. Bag en jernlem finder man indfyrringen til selve ovnrummet og bag lemmen ovenover røgkanalerne til ovnen. Ved siden af ved hjørnet er der en murgrøde med et raskeskab over, hvor man, ved at fjerne klodser i murgrødens låg og raskeskabets bund, kunne lede damp ind i skabet, som blev benyttet til raskning, hævning, af det finere brød. Ved siden af ovnen ud mod gård-

en er placeret arbejdsborde; under et af dem står et stort æltetrug fra familiens gamle stubmølle i Svaneke, og under et vindue ud mod gården det store stavbyggede kar med en ælteanordning, som oprindeligt blev trukket af en hestegang i gården, men som siden 1927, hvor familien anskaffede den første bil, blev trukket af en motor. Der er stadig spor i gårdens brolægning efter den gamle hestegang. Først i 1942 blev der indlagt elektricitet i bageriet. Ved siden af døren ind til butikken findes en reol, hvori de nybakte brød blev anbragt.

Der bliver stadig bagt både sigtebrød, småkager og andet godt af bageren på Saxebro mølle. Men nu blot i en moderne elovn til egen, bekendtes og nysgerrige besøgendes store glæde.

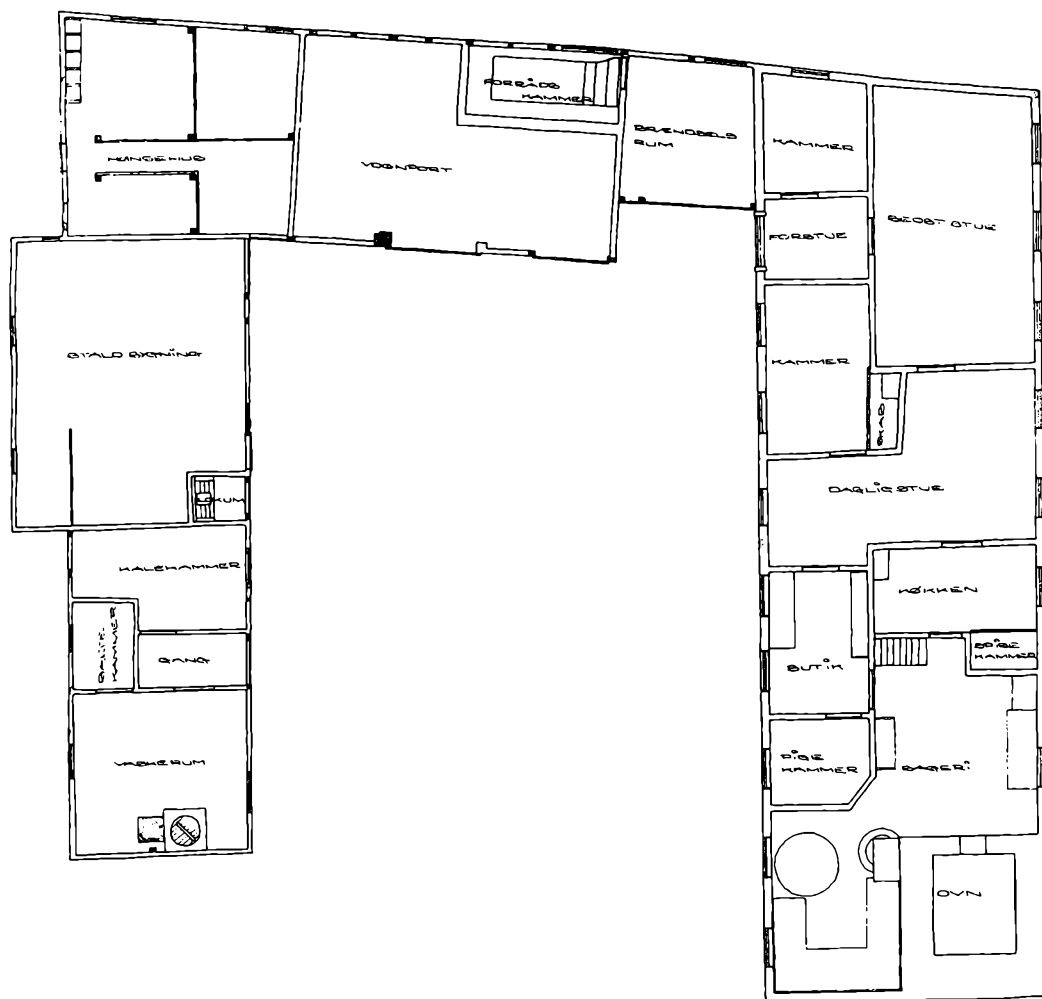

Fig. 11. Plan af stuehus og længer. Tegning Bornholms tekniske Skole, 1975.

Saxebro mølle - kort beskrevet

Møllen er en hollandsk, ottekantet, pudset og kalket stenmølle med papklædt bådhat, og forsynet med selvkrøjer og selvsvikker. Møllen kan tillige drives med en motor.

I dag er møllen ikke i fuld funktion, men der males lidt "skråning" på en eldrevet kværn. Vinger og vindrose har ikke været i brug siden 1958; begge dele er dog delvis bevaret. En valsestol er demonteret, men bevaret i møllen. En del af det indre, såsom sigter og elevatorer er fjernet for en del år siden.

Som helhed trænger møllen til at blive istandsat for ikke at skulle forgå, men møllen holdes tæt på tag og fag, og den er pæn og ryddelig, selvom den trænger til en udvendig kalkning.

Om de bornholmske møller

Til forståelse af Saxebro mølle som mølletype gives i det følgende en kort forklaring om de bornholmske møller.

Bornholm har haft mange møller, både vandmøller og vindmøller. Som kurven på

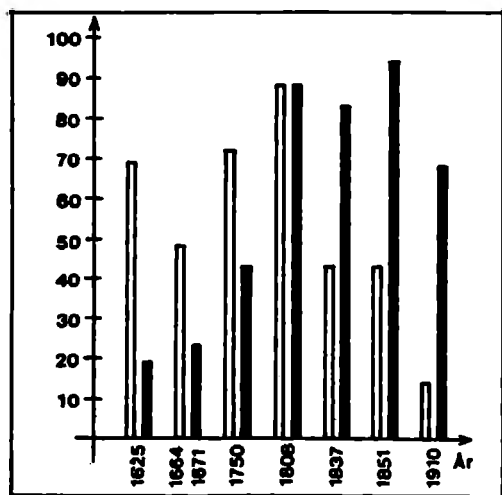
fig. 12 viser, var der i begyndelsen af 1800-tallet ca. 90 møller af hver art. Herefter daledede antallet af vandmøller, medens antallet af vindmøller var lidt stigende indtil slutningen af 1800-tallet. Omkring 1900 var antallet af vindmøller dalet til 70. Antallet af vandmøller var samtidig dalet til ca. 15.

I dag er der kun bevaret 3 vandmøller og 13 vindmøller, hvoraf de tre er stubmøller. To af vandmøllerne er fredede, foruden de tre stubmøller og 4 hollandske møller.

Vindmøllerne kan opdeles i to typer: stubmøller, som f.eks. Egeby mølle, og hollandske møller, såsom Valsemøllen, Limensgade mølle, Myreagre mølle og Saxebro mølle.

De hollandske møller kan deles i to grupper: træmøller og stenmøller. Stenmøller synes at have været mest almindelige på Syd-bornholm.

I tidsrummet 1860-80 blev der opført flere stenmøller i Åker; bl.a. kender vi følgende: Myreagre 1865, Valsemøllen 1867, Saxebro mølle 1870, Hundshale mølle 1872, og Limensgade 1873. Der blev i samme pe-

Antal vand- og vindmøller 1625 - 1910.

□ vandmøller
■ vindmøller

Fig. 12. Kurve fra: Kulturhistoriske interesseområder, Bornholms Amtskommune 1983.

riode desuden opført flere træmøller.

Det typiske ved en hollandsk mølle er, at hatten med vinger kan drejes, for at vingerne kan stå ret op mod vinden. På stubmøllerne skulle hele møllen drejes.

Der er teknisk set flere måder at dreje hatten på. Det traditionelle var, at møllen havde en svans, dvs. et langt stykke tømmer, som rakte fra hatten og helt ned til jorden, hvorfra man kunne dreje hatten ved hjælp af et drejespil med kæder, som blev fastgjort til jernringe i jorden rundt om møllen. Svansen var stabiliseret med afstivere, som var forbundet til udragende "krøjbjælker". Sådant var alle de hollandske møller på Bornholm konstrueret i 1800-tallet. De havde også alle vinger med sejl, dvs. at der blev udspændt sejl på vingernes "hækværk", trægitteret på vingerne. Ved at rulle sejlet mere eller mindre ud kunne man regulere vingernes hastighed afhængig af vindens kraft.

Både krøjningen med svans og spil og udspænding og regulering af sejlene var besværlig. Det havde opfindsomme engelske møllebyggere imidlertid fundet bedre tekniske løsninger på allerede i slutningen af 1700-tallet; men det blev først langsomt indført i Danmark, og på Bornholm godt hundrede år senere omkring 1900.

Der skelnes mellem to typer møllehatter; bådhaten ligner en omvendt båd, og løghatten et løg med spidsen opad.

Saxebro mølle gennem tiden

Fra en brandtaksation kender vi møllens byggeår 1870, og prisen 2990 rigsdaler. Der er tillige en beskrivelse af selve møllen og dens udstyr, og hvad hver del kostede.

Det kan kort berettes, at møllen havde tre etager. Det er bemærkelsesværdigt, at møllehatten, en bådhat, fra starten var papbeklædt.

Indvendig var der 2 almindelige stenkværne, en skalkværn til afskalning af kornet, et valseværk formentlig til maling af gryn, og der var renseværk og sigter.

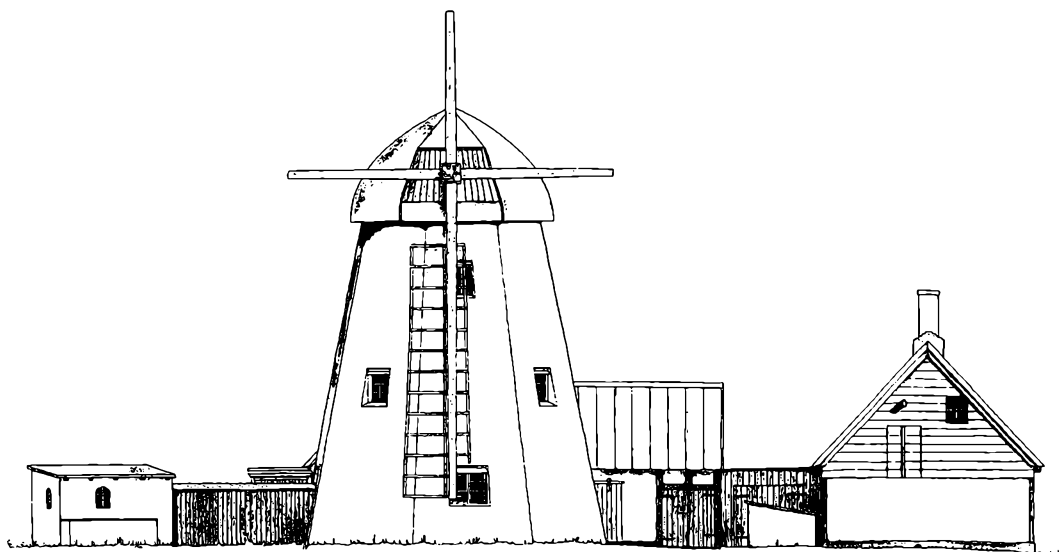

Fig. 13. Opstalt af møllen og længerne set fra vest. Tegning Bornholms tekniske Skole, 1975.

Møllen er siden forandret noget. Der blev bl.a. lagt en ekstra etage ind i selve hatten, som fik et gulv.

Saxebro fik sin selvsvikning og selvkrøjning i 1912. Svansen og de lange udragende "krøjehorn", hvor stiverne til svansen sad fast på, blev fjernet. Bag på møllehatten blev der nu bygget et stativ med en vindrose. Hele hatten blev løftet så meget, at der kunne lægges en "krøjering" på møllekroppens toprem. Krøjeringen er en cirkulær tandkrans af støbejern som ligger fast, og her fra er der via tandhjul og en lang lodret jernaksel forbindelse op til vindrosen. Systemet virker sådan, at vinden drejer vindrosen, og drejer derved hatten langsomt indtil vinden går på langs af vindrosen, som nu går i stå. På denne måde er møllen altid drejet op mod vinden, og benævnes som en "selvkrøjer".

Vingerne som var sejlførende blev ligeledes ændret til "selvsvikning". De fik jalousier som kunne drejes automatisk med en sindrig mekanisme. Princippet var, at jalousierne lukkede mere eller mindre, afhængig

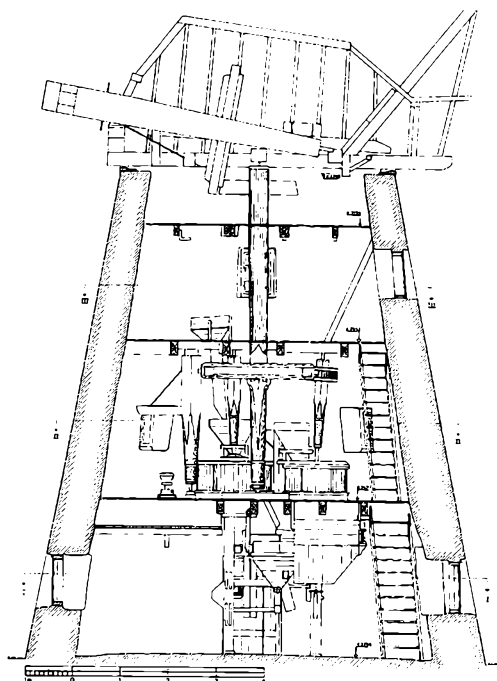

Fig. 14. Snit gennem møllen, set fra syd. Bornholms Tekniske Skole, 1976.

af vindhastigheden, for derved at holde møllevingerne i samme hastighed.

Jalousierne eller klapperne, som de også kaldes, blev forbundet til lange stænger, som igen var forbundet til en "edderkop" yderst på enden af akslen. Edderkoppens arme kunne ved forskydning lukke klapperne mere eller mindre. Selve reguleringen skete dog bag på møllehatten med en lang udragende træarm, hvorfra der hængte en kæde helt ned til jorden. For enden af kæden blev der hængt lodder til regulering af hastighed, alt efter vindtryk og belastning i møllen. Forbindelsen mellem edderkop og armen var "ladestokken"; en lang gennemboret jernaksel midt i træakslen. Gennemboringen af akslen skete på stedet, og har nok krævet håndværksmæssig dygtighed og snilde, men det var møllebyggerne da også kendte for. Tænk blot på den navnkundige Gaalaas Hansen og hans far Otto Hansen, som lærte sine sønner møllebyggerfaget.

Denne ændring var en stor lettelse i det daglige arbejde med møllen, som nu kunne køre mere jævnt og stabilt, uden større indsats fra mølleren.

Møllen kørte dog kun når der var "møllebør"; vind nok til at vingerne kunne dreje.

Det kunne dog løses med en motor, som det ligeledes blev mere udbredt at installere

i møllerne fra begyndelsen af dette århundrede. Marius Henriksen forsynede Saxebro mølle med motor i 1927, samt en ny valsestol og sigteværk. 1932 blev motoren udskiftet med den nuværende Junker diesel-motor.

I dag drives den lille kværn til skråning med en elmotor.

Bortset fra sigteværker og den demonterede valsestol er møllen meget intakt, og kan "nemt" rekonstrueres, bl.a. fordi der findes gode billeder af møllen samt ikke mindst en nøjagtig opmåling, udført af elever fra Bornholms Tekniske Skole i 1976.

Og Arne Henriksen holder stadig liv i møllen og tilser den dagligt.

Litteratur m.v.

Oplysningerne om bygningerne er hentet i Brandtaksationsprotokollen for Aaker 1858 til 1900, Landsarkivet.

Både mølle og det trelængede anlæg blev opmålt i 1975-76 af byggeteknikere fra Teknisk Skole i Rønne.

Film fra 1951 »Landbageren«, produktion Dansk Kulturfilm for Nationalmuseet, optaget i Tejn og Saxebro, fotograf John E. Carrebye, sagkyndig Hans Lassen.

Henrik Vensild har skrevet om bageriet i tidsskriftet Folk og Kultur 1974: Saxebro Mølle, Et stadium i udviklingen fra hjemmebagning til brødfabrik.

Rømersdal

– en af landets smukkeste skovridergårde

Af Tom Nielsen

Fig. 1. Rømersdal o. 1935. I midten kampestenslængen med heltagskvist. Læg mærke til den stor husbrand på gavlen. Man fornemmer, at tømmeret oprindeligt kun skulle bære et stråtag - tømmeret har svært ved at bære de tunge tegl og hænger lidt. Foto H. P. Nielsen.

Rømersdal er vel en af landets smukkeste skovridergårde - og den har været skovridergård i næsten 200 år. Gården ligger kun lidt over Ekkodalens bund i den nordlige del af Aakirkeby kommune. Beliggenheden er smuk, men her kan være både køligt og klamt, og solen går tidligt ned.

Rømersdal er trelænget og har dertil en vognport. Stuehuset og den ene længe er hvide med rødt bindingsværk, mens den anden længe er rent hvid. Sådan har det ikke altid været - når man skraber i kalken, kan man se, at gården både har været rosa og orange til gårdsiden. Til havesiden er den i øvrigt gul med rødt bindingsværk, vistnok

fordi skovrider J.A. Nielsen i 1930'erne syntes, at den hvide farve var for skarp mod syd - den gule farve er i alt fald langt behageligere, når man opholder sig udendørs og f.eks. vil læse avis.

Skovrider - eller som han dengang blev kaldt - Holzförster Hans Rømer købte ejendommen i 1803. Ejendommen, som var et lerklinet, stråttækt udbyggerhus på en tarvelig jordlod på 25 ha, hed dengang Eskeviske - eske betyder asketræer, visk er en kost (lyng- eller riskost). Rømer gav den, meget karakteristisk, navn efter sig selv.

Efter tur blev bygningerne nedrevet og nye og moderne opført i stedet. Ældst er

Fig. 2. Stuehusets facade til gården. Læg mærke til, hvordan tagfladen mødes med sidefløjens tag til højre i billedet. Det er et af tegnene på, at stuehuset er forlænget.

vestfløjen (1804), derefter blev stuehuset opført 1811-13, begge er i traditionelt bornholmsk bindingsværk. Længen mod øst, som har vægge i kampesten lagt i ler, er fra ca. 1815. Rømer mente, at den sidste byggemetode fortjente større udbredelse, men mange af de senere skovridere har været mindre glade for denne bygning, fordi væggene nemt skred ud, hvis der trængte vand ned i dem på grund af utætte stråtag.

Og utætte stråtag var der jævnthen. Det var nemlig således, at skovrideren fik en del af lønnen i kontanter og dertil skulle leve af tjenestejorde; til gengæld skulle han holde gården vedlige. Det betød bl.a., at han årligt skulle forny et vist antal meter af stråtaget. Der var ofte nogen diskussion om kvaliteten af arbejdet, når embedet skiftede hænder, for den ny mand syntes som regel ikke, at arbejdet var gjort godt nok og var ikke meget for

at overtage gården, som den var. Jernbanen fra Aakirkeby til Gudhjem, som 1916 blev ført tæt forbi gården, blev siden benyttet som undskyldning for at udskifte stråtaget med det mindre brandfarlige tegl, idet man var bange for gnister fra de kulfyrede lokomotiver.

Endelig blev vognporten opført 1830.

Bygningerne var på Rømers tid simple. Brædegulvene blev hurtigt tyndslidte og rottehullede ligesom dørene. Vinduer og døre var umaledede. Om Rømers hustru hedder det, at hun glad delte de tarvelige vilkår med gemalen: »Rotterne frygtede hun ikke, kun var hun uglad ved at skulle drive Snoge og Hugorme, som tyede ind til Ildstedets Varme, ud af sit Køkken...«

Rømers økonomi var dårlig, bl.a. på grund af opførelsen af Rømersdal og tab på indhegningen af Almindingen, som han hav-

RØMERSDAL - EN AF LANDETS SMUKKESTE SKOVRIDERGÅRDE

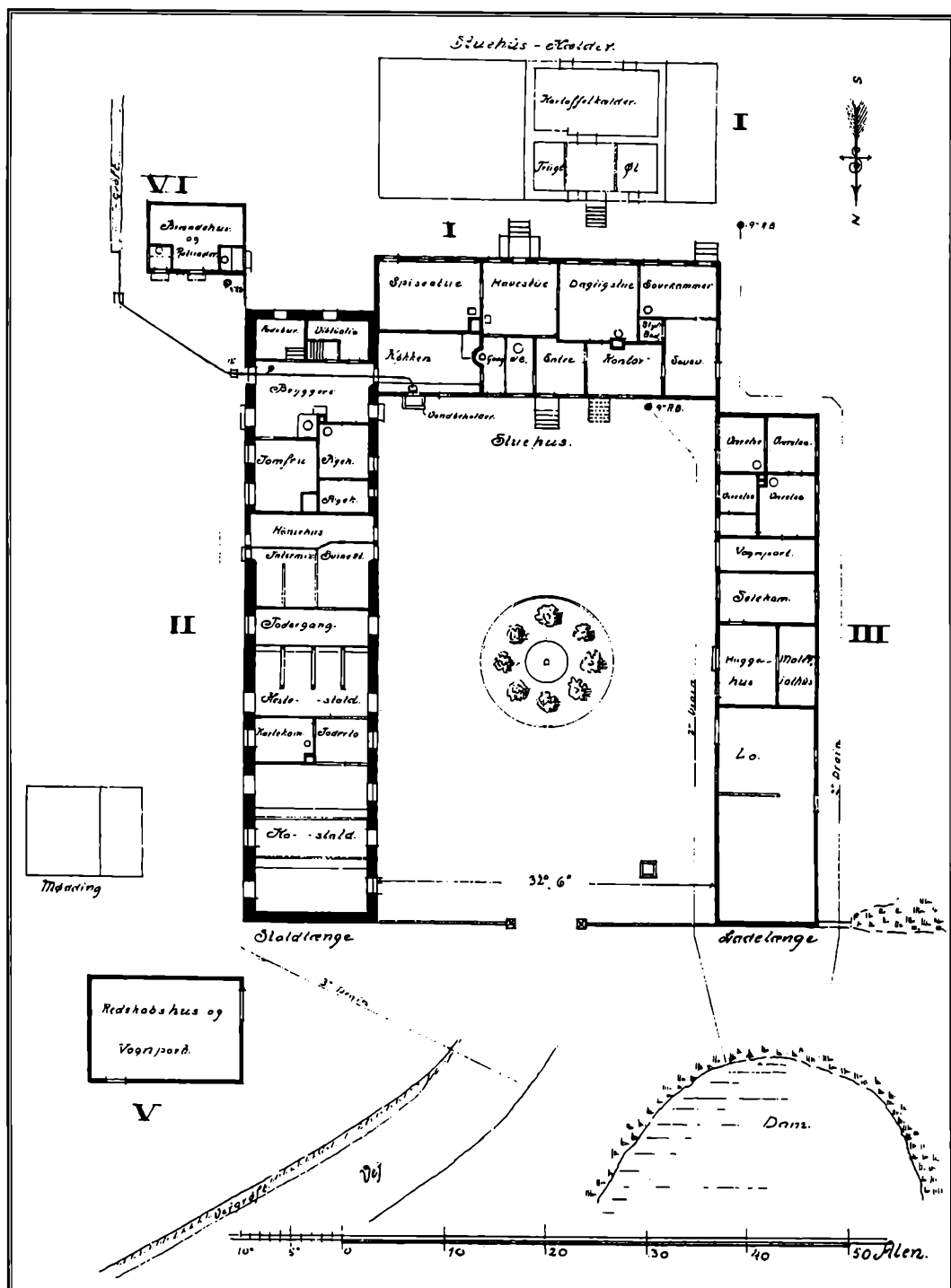

Fig. 3. Plantegning af »Skovridergården Rømersdal«.

Fig. 4. Rømersdal og Ekkodalen set fra sydøst. Stuehuset var på 9 fag og havde overkalket bindingsværk og hodda (en tilbygning langs en ydervæg) i begge ender, men på et tidspunkt er det forlænget med to fag i hver ende og er nu på 13 fag. Akvarel af Ole Jørgen Rawert 1821.

de påtaget sig som entreprise. Staten købte Rømersdal i 1818, vel mest for at hjælpe Rømer ud af en nærmest ødelæggende gældsbyrde. Siden har gården været bolig for hele elleve skovriderfamilier.

Der er mange bornholmske træk ved gården. Bindingsværket er den bornholmske udgave: Fodrem mangler, der er kun lodrette og vandrette linier (stolper og løsholter, men ingen skråstivere som man finder i det øvrige land), og bjælkeenderne er ført gennem stolperne og fastholdt med kiler. En meget stærk konstruktion. Mange er blevet overraskede over, hvor godt en tilsyneladende faldefærdig bindingsværksbygning af denne type egentlig hang sammen, når man ville rive den ned.

Udformningen af det bornholmske bindingsværk hænger sammen med træmangel på øen. Der skulle spares på træet. Man kan

dog se, at det har været folk med magt over tingene, som byggede Rømersdal: Stuehusets bindingsværk er gjort i usædvanlig svært egetømmer. Oppe på loftet viser det sig dog, at man også her gik ind for genbrug: Flere af spærene er lavet af gennemskårne skibsmaster.

Blandt andre bornholmske træk kan det nævnes, at de to gavle på længerne er forsynet med husbrand, se fig. 1, men de er endog meget store sammenlignet med andre bornholmske gårde. Og man kan nævne vippebrønden med sandstenskarm og sandstenstrug til hestene.

Men der er også noget u-bornholmsk ved gården - oftest ligger længerne på bornholmske gårde frit, så man kan køre eller gå mellem dem, men her hænger de mere eller mindre sammen. »Sådan kan man ikke bygge«, sagde arkitekt Bo Fischer fra Skov- og

Fig. 5. Rømersdal 1922. Dengang var der endnu stråtag på bygningerne, og der var husbrand på stuehuset. Kvisten var af den mest almindelige type (taskekvist), og skorstenene var slankere og smukkere end i dag. Hoveddøren er fra Rømers tid og sikkert sat i ved opførelsen 1811. Bemærk også vandbeholderen i gården til venstre i billedet - vandet løb selv fra en kilde i engen ned i beholderen og måtte herfra pumpes ind i køkkenet som dengang lå i stuehuset. Akvarel af Martin Borch.

Naturstyrelsen engang, hvor han var på besøg. Det han mente var, at tagfladerne på stuehus og længe stødte underligt sammen, se fig. 2 og 5, og at stuehuset derfor var forlænget på et tidspunkt.

Umiddelbart skulle man ikke tro, at det var rigtigt - man kan ikke se noget på bindingsværk og sokkel. Men kigger man nøjere efter, viser det sig, at stuehuset er forlænget med to fag i begge ender. Man kan se det på, at lejden, den øverste rem som spærene hviler på, er afbrudt her, og at loftsbjælken ikke som ellers er ført midt gennem stolpen, men sidder lidt ude i den ene side, fordi den indgår i gavlens bindingsværk. På samme måde flugter spæret nøje med den tidligere gavl, mens de øvrige spær sidder lidt forskudt for stolpeenderne.

Det passer også fint med, at stuehuset på

de ældste tegninger, som findes, er gengivet med 9 fag, fig. 4. I dag har bygningen 13, da den er forlænget med to fag i hver ende.

Rømersdal ligger lavt, og der er mange af beboerne, som i tidens løb har haft luftvejsproblemer. Man har også overvejet at frasælge gården og bygge en ny højere beliggende, således som det fremgår af skrivelse fra overførsteren for 2. overførsterdistrikt på Sjælland til landbrugsministeriet i 1901:

»...Der har altid været megen Tale om Rømersdals usunde Beliggenhed på Bunden af Echodalen, hvor selv efter varme Sommerdage Arealet ofte er indhyllt i en kold og klam Taage, der siges at være skadelig for Sundheden. Det er den eneste Menneskelige der findes i Dalbunden, idet alle tilstødende Gårde findes på det tilgrænsende højere Land. Inspectionen har derfor stedse til-

rådet, når der kunne blive tale om en Forandring af Skovriderembedets Bolig, at flytte denne op på de til Gården hørende højt liggende Jorder, hvor andre af Egnens Beboere have opført deres Våningshuse.«

»...Det må derfor tilrådes snarest muligt at søge Rømersdal solgt og opført en ny Skovridergård på Højlandet som foreslået i gentagne Indstillinger herfra.

Det kunne spørges, hvad der kan bevæge Skovrider Brüel til nu med så stor Iver at søge Rømersdal bevaret som Skovridergård, uagtet han tidligere med lige så stor Iver har sluttet sig til Inspectionens Opfattelse om Boligens Flytning. Der foreligger ikke noget direkte Svar fra Skovrideren på dette Spørgsmål, men man fejler næppe ved at angive følgende Grund.

I den vestlige Udhyslænge findes ... 3 Værelser, som i sin tid er indrettede af Skovrider Balsløw, der lejede dem ud til Sommerbeboere. Om disse i alle Maader yderst tarvelige Rum, hvis Gulv ligger på den blotte Jord, ... I disse Værelser er nu indlogeret 4 unge Mennesker, hvoraf det ene er Skovrideren Privatassistent og Hjælpe lærer, og det må formodes, at Skovrider Brüels Ønske om at beholde den gamle Skovridergaard skriver sig fra, at han frygter for at en ny ikke vil give ham fornødent Rum til at have et større Antal Elever i Pension. Denne Frygt er formentlig velbegrun det, men kan næppe være bestemmende for Ministeriets Dispositioner over Skovridergaarden.«

Brevet slutter i øvrigt med betragtninger om, at arbejdet på Bornholms distrikt er brydsomt, og at skovrideren derfor ikke bør have flere elever her end andre steder i landet. Man fornemmer, at overførsteren mener, at skovrider Brüel er lovlige bjergsømt med at skaffe sig indtægter ved at bespise elever.

Umiddelbart ser det ud som om der aldrig er lavet om på Rømersdal, men det er der bestemt. Bindingsværk var tidligere en art mo-

dulbyggeri hvor man kunne tilføje eller fjerne, sætte en ekstra dør i eller mure den til, som man f.eks. kan se det på vognporten. Stråtaget er, som nævnt, erstattet af tegl, og kvistene på fløjene var tidligere af den mest almindelige type på Bornholm (taskekvist, se fig. 5) og er idag såkaldte heltagskviste.

Selvom Rømersdal på overfladen ser uforstyrret ud, er der således sket betydelige ændringer i det ydre. Det er dog for ingenting at regne mod forandringerne indendørs, hvor rummene gennem tiden har været brugt til de forskellige formål. Et bestemt rum har således været anvendt som både gang, soveværelse, køkken og stue. Skillevægge og døre er flyttet. Der er få gamle træk bevaret indendørs, men nævnes kan de smukke brede døre, en enkelt med bukketørshængsler, og genbrug af en kaminindfatning omkring en dør. Man kan også se ældre træk i profilerne på gerikter til døre og vinduer, nogle lofter er gamle, o.s.v. Men de gamle spor er alt i alt få.

Den nuværende kontorlænge mod vest har også haft forskellige anvendelser gennem tiden: Elevbolig, værelser til sommergæster, forpagterbolig, og nu overvejende kontor.

Er Rømersdal også skovridergård om 200 år? Det er ikke til at vide, men der er god grund til at tro, at gården stadig står. Fundamentet er i alt fald solidt med mere end metertykke kampestensockler. Hvor kom alle disse kampesten forresten fra? Man ved det ikke, men mon dog ikke de er hentet på Gamleborg. Det er i alt fald påfaldende, at der lige rundt om Gamleborg ligger tre bygninger med tykke vægge lavet af kampesten lagt i ler, nemlig Planteskolehuset ved Rømersminde, Gamleborghuset og endelig østlængen på Rømersdal.

Litteratur:

M.K. Zahrtmann: Hans Rømer og Almindingen, Born. Samlinger bd. 10, 1916.

Aakirkeby i 1760'erne

Af Svend Kramp

A. Johanes Kirke
B. Klooer Taainet

Perspect of
AAKIRKEBYE
Tagen paa den Søndre Side
Anno. 1754.

C. Hospitalet
D. Kannikke Gaarden

LXXXVII

Fig. 1. Udsigt over Aakirkeby 1754, Lauritz de Thuras Bornholmsbeskrivelse 1756. Foto: Det kongelige Bibliotek.

Aakirkeby ligner i dag mange andre mindre danske byer med store og små huse vidt spredt omkring en kirke på en bakke. Kun fra syd har man stadig indtryk af, hvordan byen ligger på toppen af en oprindeligt meget mere markant klippekold. På de andre sider har årtusinders jordflytning jævnet terrænet, og byens vækst har udvisket indtrykket af det. I middelalderen så man fra alle sider den stenede klippekold omgivet af enge, der havde afløb gennem bække til Læsåen. Øverst på bakken knejsede den mægtige grå stenkirke over den lille by med dens stråtækte bindingsværksgårde og huse, centrum for både det kirkelige og verdslige liv på Bornholm, med øens hovedkirke og

sædet for landstinget. Tæt vest for byen og kirken lå den store - muligvis grundmurede - Kannikegård, lokal residens for de skånske ærkebiskopper. Længere mod vest, ved Kæmpebroen over Læså, lå Spidlegård med øens eneste hospital, oprindeligt for de spedalske, siden brugt som almindeligt hospital og til hjælp for fattige. Nogle kilometer mod nord lå øens største gård Vallensgård, bolig for bl.a. den lybske foged Schweder Ketting fra 1556 til 1572. Han lod landevejen derfra til Aakirkeby brolægge som en understregning af byens betydning som knudepunkt for vejen gennem højlyngen til Hammershus og landevejen mellem Rønne og Nexø.

De to landeveje var langt op i 1800-årene

også byens vigtigste gader, sammen med vejen mod sydøst til Nyby videre gennem Aaker til Pedersker, og gaden op mod byskoven, hvor byens borgere havde deres kvæg på græsning og hentede træ og lyng. De gader samledes ved kirken og torvet, der måske var anlagt så stort for at få plads til mange mennesker til store kirkelige højtidder, møder i landstinget, herredstinget, bytinget eller andre vigtige begivenheder.

Fra storhed til flække

Aakirkebys storhedstid ophørte brat i 1510, da Lübeckerne brændte byen af. Ærkebiskop Eskild hjalp dog med genopbygningen, ved skattelettelser og særlige rettigheder til at importere tømmer i Blekinge. Efter reformationen inddrog kongen Spidlegårdens gods, den forfaldt og blev i 1684 erstattet af et lille hus inde i byen, lige over for kirken, kaldet Hospitalet men brugt som fattighus. I 1645 undgik byen svenske plyndringer, der ramte f.eks. Nexø hårdt, men man undgik ikke den svenske udsugning af hele øen op til 1658. Flere ulykker i den tid ramte Aakirkeby hårdere end andre dele af øen: Under pesten i 1618 og 1654 døde - ifølge Thura - hhv. 928 og 557 mennesker i Aakirkeby og Aaker, alene i 1654 angiveligt omkring halvdelen af byens indbyggere. I alt de to år døde ca. 10.000 på Bornholm. Store brande i 1666 og 1684 ødelagde de største gårde og den halve by. På ca. 175 år var Aakirkeby reduceret til en af landets mindste og fattigste købstæder. Landbruget, som var det vigtigste erhverv, var ikke nok til at give væsentlig fremgang, og byen havde ingen havn med handel som de andre bornholmske byer. Den eneste industri i flere hundrede år var et salpetersyderi til fremstilling af krudt, som på kongens befaling blev anlagt i 1624 ved Stokkeki!den lige nord for byen. Men produktionen var for lille, så værket kom kun til at virke i en kort tid.

I løbet af 1600- og 1700-tallet blev byen flere gange beskrevet som en lille flække,

nærmest en landsby, med en anden lille by, Nyby, med nogle spredte huse og gårde neden for bakken mod sydøst. Det eneste bemærkelsesværdige i Aakirkeby var den store kirke, dens rige inventar og klokketårn, som vidnede om fordums storhedstid. Nu var byen ikke berettiget til at beholde sin købstads-status, mente man. Og det blev flere gange forsøgt at fratage den de rettigheder - heldigvis forgæves. Men 1686 blev stillingen som kongelig byfoged nedlagt, så Aakirkeby for eftertiden hørte under byfogeden i Nexø, der også blev herredsfoged for Søndre Herred, og i 1777 blev landstinget flyttet til Rønne, fordi der ikke var bygninger i Aakirkeby store nok til at huse tinget.

»Byen haver hverken Vaaben, Seigl eller Raadhus«, skrev amtmand Johan Christian Urne - Bornholms første civile amtmand, fra 1740 til 1778 - i en rapport 1745 til Danske Kancelli om Landet Bornholm. Om Aakirkeby skrev han: »Skal i gamle Dage have været dend anseenligste af Landets smaae Kjøbstæder, men ved oftere Ildebrand bleven ruineret, saa at dend nu er ikkun i slet Tilstand, og findes neppe toe formuende Borgere derudi. Dend bestaaer af omtrænt 86 Familier«.

Han fremhæver også kirken som øens største og kønneste og nævner Hospitalet - som den eneste anden anden officielle bygning i byen. Desuden at landstinget holdes der, ligesom øens præstekonvent. Mere var der ikke at fortælle om byen, der havde været så betydningsfuld på Bornholm.

Amtmand Urne skrev om øens købstæder, at der ikke er nogen håndværkerlaug, og at borgerne ernærer sig som de bedst kan, hovedsageligt ved jordbrug, håndværk og handel - specielt med landbrugsvarer, fisk, lerkar og tøj, der sælges i København og svenske og tyske byer omkring Østersøen. Men handel og fiskeri skete fra alle de andre byer på øen - ikke Aakirkeby.

I 1760'erne var de fleste af byens beboere avlsbrugere, men der var også et par køb-

hverv, hverdag og fest og særlige begivenheder. Således skrev han i marginen om Aa-kirkeby:

»Aar 1760, d.10. Maj, en Løverdag, Formiddagen Klokken 9 Slet, opkom ved Kyllen (dvs.malkøllen) Ildsvaade hos Borgeren Matthias Hey og afbrændte 1: Hans Gaard 30 Fag eller Stolperum. 2. Borg.Capit.Enken Dams Ladelænger bestaaende af 54 Fag. 3: Lars Ipsens 28 Fag. 4: Pet. Hendrics Enkes 2 Fag. 5: Diedr. Espers. 23 Fag. 6: Gregers Diedricsens Gaard 4 Længd. 42 Fag. 7: Hans Svendsens 16 Fag. 8: Christ. Jørgens. 6 Fag. 9: Hans Hanses Enke 7 Fag. 10: KureLængden, Præsteg. tilhør. 7 Fag, deraf Overredet eller Taget afbrændt. 11: Jens Larsens LadeLængde 8 Fag. 12: Anders Svends derpaa blev Taget afbrudt for at præcavere (forebygge) det Ilden ikke skulde gribe videre om sig. Huset bestod af 5 Fag. 13: Hospitalet 7 Fag. Samtlige afbrændte Bygninger vare med Leer klinede Vægge og Straatage. Ilden havde fat i tvende store Aske paa Kirkegaarden, som afværgede, at Funkerne ikke henfløye paa Kirken og Taarnet; dend ene Ask blev slukket, men den anden afkappet for videre Skade at afvende«.

Og i byens kirkebog står: »D. 10.May opkom en ulykkel. Ildebrand i Aaikirkebye, hvorved Gaarde og Huuse på 13 Stæle blev lagte i Aske. Præstegaarden stoed da ogsaa i Fare, da der nogle Stæder var Ild i Taget, men blev dog med Guds Forsiun og gode Anstalter dæmpet«.

Skrevet i slutningen af det år, af sognepræsten Hans Severin Whitte, der i juli havde efterfulgt den afdøde og meget afholdte Lars Hjorth.

Man kan forestille sig, hvordan den gamle præst har brugt al sin myndighed til at få sognebørnene til hjælp ved kirken og præstegården, mens andre huse måske blev overladt til flammerne.

Hverken Urne eller præsten omtaler, at skolen også brændte, men det gjorde den

ifølge brandvurderingen fra året efter. Skolen, der var oprettet af byens borgere i 1743, lå ved Degnegården, lige op ad kirkegårdens nordvestre hjørne. Den var en af de få ting, der viste byens bevidsthed om at være købstad. Men økonomien kneb det med, især efter branden, så endnu i 1777 var der ikke bygget en ny skole. Da måtte den nye skoleholder Peter Rasmussen Hjorth leje sig ind i et lokale i byen. Hans undervisning var så god, at han fik tilbudt et ledigt lærerembede i Svaneke. Men så satte pastor Whitte en aktion i gang: Kongen gav træer fra Almindingen, tømrer- og snedkerarbejdet blev betalt ved at sælge nogle kroge og hjørner af byens udmark, og både byens og sognets folk hjalp med byggeri og kørsel, så den nye skole stod færdig i 1782.

Ialt brændte eller ødelagdes 242 fag på ca. en fjerdedel af byens ejendomme. En så stor brand i en så lille by var en katastrofe. Ifølge Urne blev der også allernådigst givet tilladelse til brandindsamling ved alle kirker i stiftet og i København. Resultatet blev 464 Rigsdaler - »foruden hvad her i Landet blev samlet«, åbenbart ved mere private indsamlinger. Men hjælpen dækkede langt fra. Alene skaderne på bygninger beløb sig til 3020 Rigsdaler, og dertil kom måske indebrændte dyr, indbo, personlige ejendele, redskaber, forråd og alt det andet løse, som ikke blev gjort op.

Nogle af de ramte havde nok råd til selv at erstatte de brændte bygninger og ødelagte løsøre, men for de fleste var indsamlingerne den eneste mulighed for hjælp, da der ikke fandtes forsikringer. Det kom året efter, da kongen påbød, at alle købstæder skulle brandforsikres, og at stråtagene skulle afskaffes, hvis folk havde råd til det. Så i 1761 gennemførtes den første generalvurdering af alle byens huse, foretaget af fire betroede borgere, der sammen med byskriveren og byfogeden fra Nexø vurderede alle huse på en rute gennem byen. Den rute gik man igennem hvert tiende år frem til 1791 for at

lave nye generalvurderinger. (Siden foregik takseringerne mere administrativt). Ind imellem foretoges omvurderinger med registrering af alle ny- og ombygninger samt ejerskifter.

De allerfleste bygninger var en-etages bindingsværk med lerklinede vægge og stråtag. Kun een gård i byen havde muret stuehus med tegltag: Købmand Mads Kofoed Stender havde genopbygget den store men meget forfaldne tidligere Rådmandsgård i Søndre Strædet, så den nu havde ialt 23 fag stuehus og 25 fag lade, til en samlet værdi af 968 Rigsdaler. Og borgerkaptajn-enken Barthe Dams gård på torvet havde tegltag på det meste af stuehusets 25 fag, der ikke var brændt og som sammen med 20 fag lade, der må være bygget på det år efter branden, blev vurderet til 842 Rigsdaler. Begge gårde blev i 1763 udbygget med nye ladelænger og da vurderet til hhv. 1128 og 1022 Rigsdaler og var dermed i størrelse og værdi på højde med de bedste gårde i Nexø og - med et par enkelte undtagelser - i Rønne. Resten af gårdene i Aakirkeby blev 1761 fastsat til 2-400 Rigsdaler eller mindre, husene under 100 - helt ned til 10 Rigsdaler. Så de to store gårde var klart med til, at den samlede vurdering af byens ejendomme blev så høj som 6009 Rigsdaler- trods alt ikke den laveste sum på øen: Allinge- Sandvig 5304, Hasle 4293. Præstegården hørte til Aaker, så den er ikke med i byens brandvurdering. Det er kirken heller ikke, men dens værdi blev sat til 18.000 Rigsdaler - langt den dyreste af øens kirker.

Branden satte sine spor i bybilledet i lang tid. Året efter lå en del huse og gårde stadig hen som ubebyggede brandtomter, især syd for kirken. Også den uheldige Mathias Heys. Han flyttede til en gård i Aaker og solgte i januar 1765 grunden til Ole Hansen »med den derpaa staaende og af mig opreyste Timmer til en Længde«. Den længe gjorde Ole Hansen færdig året efter, med 4 fag stuehus og 4 fag lade. Ellers blev de fleste

ødelagte bygninger i løbet af få år erstattet af nye, i nogle tilfælde af nye ejere. Der blev også handlet og bygget i den del af byen, der ikke brændte, så folk har ikke været helt uden penge, eller har lånt dem.

Et enestående bykort fra 1763

Som sagt var byen meget lille, hvilket også klart ses af bykortene i den tids bøger om øen, bl.a. Thuras. Men Urne skriver i en af sine tilskrifter om alle Thuras trykte bykort, at de er »alldeles ikke accurate«, lavet af en ung mand udsendt af forfatteren, en snedker der betjente sig af et »Camera Obscura portateli« (en transportabel lystæt kasse med et lille hul, eventuelt med en linse, der viste billedet uden for omvendt, så det kunne tegnes af på papir). Ligesom Urne skrev sine mange notater i bogen har han måske villet supplere dens bykort med nogle bedre lavet af lokalkendte, troværdige folk. Ihvertfald er der imellem bogens plancher med kort og udsigt over Aakirkeby indsat en håndtegnet »Grundtegning af Aakirkebye paa Bornholm«.

Kortet er tegnet på svært skrivepapir, med tusch ovenpå en blyant-skitse. Med samme tusch, i latinsk eller gotisk skrift, er anført navne på alle husejerne, de vigtigste bygninger, kilder og damme samt gader. De oplysninger gør kortet til et enestående dokument om byen i 1760'erne.

Urnes Aakirkeby-kort er beskrevet tidligere, først og fremmest i Dam og Larsens bog, som dog blot anfører, at kortet må være tegnet af en lokalkendt ikke-fagmand ca. 1766 - en udokumenteret og forkert datering, der er brugt og misbrugt også i andre skrifter om byen.

En nøje gennemgang af kortets ejernavne, husejerne i brandvurderingen 1761 og omvurderingen 1763 samt kirkebogens oplysninger om begravelser og vielser viser, at kortet er tegnet imellem januar 1763 og januar 1764:

Mons Pedersen Sonne blev ejer af gården

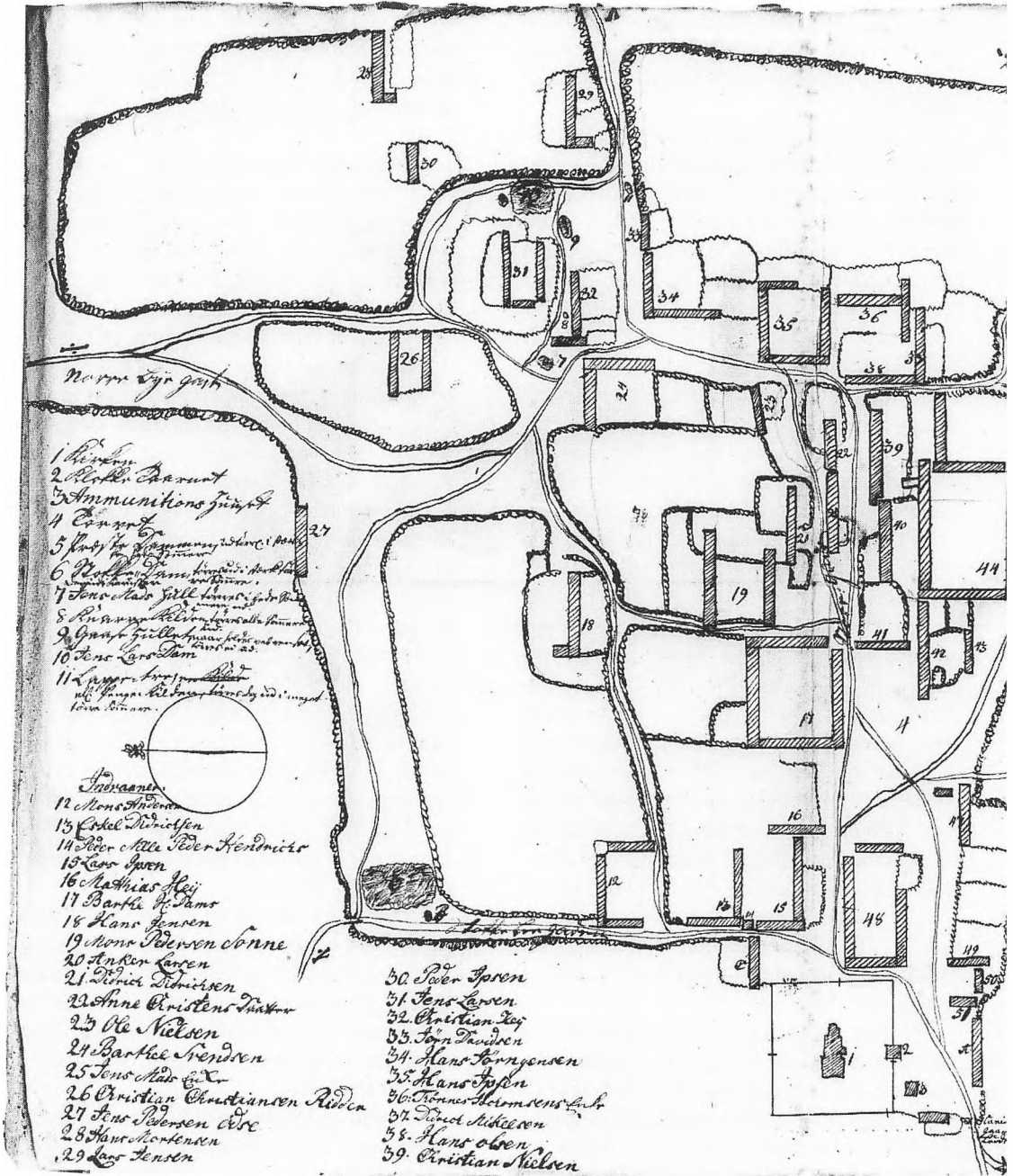
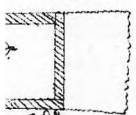

Fig. 3 Kort over Aakirkeby, sandsynligvis tegnet af byskriver Philip Rasch Dam 1763 til ammand Urne, indhæftet i hans eksemplar af Thurahs Bornholmsbeskrivelse. Foto: Det kongelige Bibliotek.

AAKIRKEBY I 1760'ERNE

✠
 Grundtegning af Aakirkebye
 paa Bornholm

Rider
 vandsø
 no Jensen Dam
 er Jensen
 vandsø
 i Hansen
 vandsø
 istøper Jensen
 vandsø
 vandsø Enke
 Jensen vandsø
 vandsø

✠ Vejen til Nyeby
 A Vejen til Nexø
 ✠ Vejen til Lyngen
 ✠ Vejen til Valensgaard

Hospitalet
 Stokke Kilde holder bestandig Vand, Karls dyb, herl. sødt og koldt.
 Degne Gaarden og D. Præste Gaarden som ikke hør til Byen men til Sogn

✠ Strand Vejen til Rønne
 ✠ Lande Vejen til Rønne
 ✠ Vejen til Nyebye
 ✠ Vejen til Nexø
 ✠ Vejen til Lyngen
 ✠ Vejen til Valensgaard

- 1 Kirken.
- 2 Klokke Taarnet.
- 3 Ammunitions Huuset.
- 4 Torvet.
- 5 Præste Dammen, udtørr. i stærke hede Sommere.
- 6 Stokke Dam, tøres ud i stærk tørre Sommere. Derudi Karudser.
- 7 Jens Mads Hull, tøres i hede Sommere ud.
- 8 Knarre Kilden, tøres alle Sommere ud.
- 9 Gaase Hullet, naar holdes vel rensset, tøres ei ud.
- 10 Jens Lars Dam.
- 11 Lappetre, en Kilde, ell. Penge-Kilden, tøres dog ud i meget tørre Sommere.

Indvaanere:

- 12 Mons Andersen
- 13 Eskil Didrichsen
- 14 Peder Nille Peder Hendrichs
- 15 Lars Ipsen
- 16 Mathias Hey
- 17 Barthe Sl. Dams
- 18 Hans Jensen
- 19 Mons Pedersen Sonne
- 20 Anker Larsen
- 21 Didrich Didrichsen
- 22 Anne Christens Daatter
- 23 Ole Nielsen
- 24 Barthel Svendsen
- 25 Jens Mads Enke
- 26 Christian Christiansen Ridder
- 27 Jens Pedersen Ødse
- 28 Hans Mortensen
- 29 Lars Jensen
- 30 Peder Ipsen
- 31 Jens Larsen
- 32 Christian Key
- 33 Jørn Davidsen
- 34 Hans Jørgensen
- 35 Hans Ipsen
- 36 Thønnes Jochomsens Enke
- 37 Didrich Mickelsen
- 38 Hans Olsen
- 39 Christian Nielsen
- 40 Ole Ridder
- 41 Anders Svends Enke
- 42 Hans Jensen Dam
- 43 Peder Jensen
- 44 Mads Stender
- 45 Erich Hansen
- 46 Peder Jensen Dam
- 47 Christoffer Jensen
- 48 Gregers Didrichsen
- 49 Hans Svends Enke
- 50 Ole Jensen Præste-Bonden
- 51 Peder Drejer

- A Hospitalet
 B Stokke Kilde, holder bestandig Vand, Karls dyb, herl. sødt og koldt.
 C Degne Gaarden og D. Præste Gaarden som ikke hør til Byen men til Sogn
- ✠ Strand Vejen til Rønne
 ✠ Lande Vejen til Rønne
 ✠ Vejen til Nyebye
 ✠ Vejen til Nexø
 ✠ Vejen til Lyngen
 ✠ Vejen til Valensgaard

nr. 19 på kortet, da han 26. januar 1763 gifte sig med Anna Catharina, enke efter Jens Larsen, der døde i november året før og hvis lade - brandnummer 8 - brændte i 1760. Ejeren af kortets nummer 21, soldaten Didrich Didrichsen, blev begravet 29. januar 1764, kun 29 år, og huset overtaget af hans enke Karen.

Amtmand Urne har ikke selv lavet kortet. Det er ikke hans skrift. Det samme gælder byfoged Niels Jespersen i Nexø - der ellers kendte byen udmærket - den lokale præst Hr. Whitte, købmanden Mads Kofoed Stender og vicebyfogeden Hans Ipsen, for at nævne nogle af de få i byen, der kunne skrive pænt.

Det mest nærliggende bud på en ophavsmand til kortet er byskriveren. Det job var som de andre betroede job i byen næsten ulønnet. Borgerne betalte ham nogle få pund smør om året, men han skulle selv betale protokoller, papir, pen og blæk. Så da Peder Christiansen Dam i 1746 blev byskriver, fik han økonomisk garanti fra sin fader, byens store mand, købmand og avlsbruger, kaptajn i borgerkompagniet Christian Pedersen Dam. Da han døde i maj 1750, blev Peder desuden stadskaptajn, men døde som 36-årig i juli 1759. To år efter blev hans bror, Herman Madsen Dam byskriver, men hans håndskrift passer ikke med kortets. Han døde som 35-årig i marts 1763 og blev efterfulgt af den yngste bror, den 25-årige Philip Rasch Dam. Han overtog senere familiens store gård, var købmand, avlsbruger, forstander for Hospitalet, kirkeværge og forligskommissær - på mange måder en værdig arvtager efter faderen.

Philip Rasch Dams håndskrift er den af de nævnte, der passer bedst til kortets, så sammen med den nævnte datering mener jeg, at han har tegnet Aakirkeby-kortet til amtmand Urne imellem april 1763 og januar 1764.

Hans sønnesøn, kaptajn, redaktør, borgmester, folketingsmand og Ridder af Dannebrog Philip Rasch Dam (1823-1900), fik

iøvrigt knap hundrede år efter lavet en - ikke helt nøjagtig - aftegning af Urne-kortet: »Grundtegning af Aakirkeby 1760«, som findes blandt hans efterladte papirer i Rigsarkivet. Desværre uden oplysning om, hvem der har lavet originalen eller hvorfor der er angivet det årstal.

Men gør det egentlig så stor forskel, hvem der har tegnet kortet og i hvilket år? Ja! Jo mere sikkert man kan fastslå kortets oprindelse, jo mere sikkert kan dets oplysninger bruges i sammenhæng med de andre kilder. Dengang fandtes hverken matrikulering eller faste husnumre, så ejendommene havde ikke nogen fast benævnelse f.eks. i skøder og pantebreve. Og frem til 1801 kunne brandnumrene skifte for hvert ti-års generalvurdering, hvis der var bygget nye huse eller gamle var fjernet på ruten gennem byen. Desuden skiftede folk efternavne for hver generation: Hans Ipsens søn: Jeppe Hansen; Bodil Olsdatter - med mindre det var en særlig kendt, agtet eller rig familie, hvor efternavnet gik igen for hver generation: Dam, Koefoed, Müller, Rasch, Stender. Eller en søn fik sin fars navn, hvis han lige var død: Peder Christiansen Dam. Hvis flere mænd i byen hed det samme, fik nogle et tilnavn efter erhverv: Peder (Ipsen) Drejer - eller lokalitet: Peder Ipsen Kiæmpe, fra egnen ved Kæmpegårdene i Vestermarie. Gifte kvinder blev som regel kun nævnt som den og dens hustru, og nogle enker ved deres pigenavn: Anne Christens Datter er enke efter Arist Espersen. Så Urne-kortet kan hjælpe med til at holde styr på det virvar ved at stedfæste de enkelte ejendomme og ejere.

De mange forskellige oplysninger viser således at branden 10. maj 1760 omfattede alle gårde og huse nord, vest og syd for torvet og kirken: Kortets numre 14, 15, 16, 17, 19, 41, 47, 48, 49, 50, 51 og Hospitalet A. Kun een af de brændte gårde, Didrich Espersens på 23 fag, har jeg ikke kunnet identificere, men den har måske ligget på den sydlige side af torvet.

Det må have været en kraftig nordøstenvind der den maj-dag fik gnisterne til at flyve fra gård til gård - og også nær havde afbrændt præstegården og kirken. En grusom oplevelse for byens borgere at se alle ejendommene omkring torvet gå op i flammer, inklusive de kæmpestore lader til bymattadoren Dams gård.

Dams store stuehus brændte som før nævnt ikke, og i 1763 havde Barthe Dam bygget to nye ladelænger, men mere blev der ikke bygget til gården de næste tyve år. Så når kortet viser hendes gård nr. 17 som firlænget, kan den ene side være resterne af en brændt længe eller en mur. Den ene længe, der er tegnet på Mathias Heys grund, nr. 16, er heller ikke brandregistreret i 1763, men er måske den han var begyndt at rejse tømmeret til og ikke selv fik færdig, før han solgte to år senere. Så man kan ikke stole helt på, at alle kortets bygninger var i brug på det tidspunkt. I andre detaljer er kortet heller ikke nøjagtigt: Nogle huse ligger for tæt på hinanden, nogle gader er tegnet for korte, og kirken er tegnet på størrelse med et almindeligt syv-fags hus. Men bortset fra det giver Urne-kortet som helhed sikkert et troværdigt billede af Aakirkeby i 1763.

Gaderne dengang og nu

Ifølge amtmand Urne havde ingen af de bornholmske byer hegn eller porte, men på kortet ses en slags hegn rundt om hele byen, som sammen med Kannikegårds-leddet ved kirken og sikkert led ved de andre udfaldsveje kunne holde kvæg og svin inde i byen, så de ikke ødelagde markerne udenfor. Inde i byen er der indhegnede marker og løkker samt haver ved gårdene og husene, så byen har lignet en landsby. De fleste gårde og huse lå ligesom i Middelalderen omkring torvet og landevejene gennem byen. I vore øjne kunne de nok ikke leve op til betegnelsen gade. Det var jordveje, måske kun hjulspor, hullede, ujævne og optrampede af de mange svins roden og køernes og hestenes

færden til og fra markerne. Måske havde man smidt et lag skærver på de mest trafikerede steder, som f.eks. torvet.

De vigtigste gader har fået navne som påbudt ved brandforordningen i 1761. Torvet har navn på kortet men er i brandvurderingerne en del af landevejen, »Storegaden«, som fra kirken går på begge sider af Gregers Didrichsens gård nr. 48, over torvet, fra hjørnet af Dams gård på begge sider af den nordlige husrække i den nuværende Eskildsgade og ned over klipperne ad Doktorbakken til landevejen mod Nexø. Den nuværende indkørsel mellem bygningen med det lokale billedarkiv og det lille anlæg på hjørnet overfor Østergade er faktisk en rest af den ene gren af »Storegaden«. »Stokkeledgaden« gik fra kirken mod nord (nu Jernbanegade) til et led ved Stokkedammen og landevejen mod Vallensgård, »Søndre Strædet« fra torvet mod Nyby, ad den øverste del af den nuværende Smedegade, der har fået sit navn fra en smed, der senere ejede Mads Kofoed Stenders gård. »Gyldensgaden« gik øst om byen omtrent som nutidens nederste del af Smedegade og den nordlige del af Kuleborgvej. »Nørre Bygade« - nogle steder kun kaldt Bygaden - var flere småveje, der løb sammen mod byskoven nord for byen. De andre småveje i byen havde ikke navne, så deres huse blev i brandvurderingerne anført under nærmeste større gade.

De fleste af gårdene og husene fra 1760'erne er væk og erstattet med huse i senere tiders skiftende byggestil eller bygget om med nyere murstens-facader, nogle af dem med store forretninger i de tidligere stuehuse. Og nogle af de største og mest karakteristiske gårde er desværre forsvundet inden for de seneste halvtreds år for at give plads til biltrafikken.

På grund af brandfaren med de snævre gader, stråtagene og byens mangel på vand blev det påbudt i brandforsikrings-forordningen af 1761, at alle huse i købstæderne skulle have tegltag - hvis det var muligt.

Men det havde Aakirkeby-boerne ikke råd til, så det kongelige påbud blev fornyet og skærpet flere gange, men i 1824 fik beboerne lov at beholde de eksisterende stråtage, hvis byen anskaffede en brandsprøjte og iøvrigt holdt alle vandsteder og damme oprensede. 1832 blev det dog bestemt, at inden ti år skulle alle stråtage i byen være erstattet med tegltage - ellers kostede det bøder - men den frist blev forlænget flere gange, helt op til 1870. Og så gik der endda flere år endnu, før alle stråtagene var lagt om til tegl - og i alle de år betalte husejerne troligt den årlige bøde.

En gammel gårds historie

Selv om gaderne nu er moderniseret og stråtagene væk, kan man stadig enkelte steder fornemme det gamle bybillede med de lave bindingsværksgårde. De rummer en rig historie, som det følgende viser om en af de gamle gårde og dens ejere i slutningen af 1700-tallet: Hammers Gård, nu tandlægehuset på Doktorbakken 3.

I 1761 ejer snedker og blytækker og fenrik ved Borgerkompagniet, Christian Key, ejendommen med brandnummer 27, bestående af 6 fag stuehus og 5 fag ladehus. Stuehuset er kun vurderet til 5 Rigsdaler pr. fag - det halve af de fleste andre stuehuse - og ladehuset de normale 3 Rigsdaler pr. fag, så brandsummen er ialt 45 Rigsdaler. På kortet nr. 32 kan man se, at Keys hus kun består af een længe, åbenbart med en indhegnet grund foran ud mod vejen. Nogle år efter udvides huset til 14 fag. 11. august 1766 sælger Christian Key »14 Rom med Stue og Ladehus, med dets Plads, Gaardsplads, Havepladser Synden og Nordentil« til Hans Ipsen - den tidligere omtalte vicebyfoged - for 195 Slettedaler, lig med 130 Rigsdaler. Overtagelsen skal ske til Mikkelsdag, 29. september, den tids betalingstermin. Christian Key flytter til et nybygget 5 fags hus i Stokkeledgaden, hvor han senere gifter sig med en ung pige og bor til sin død. Samtidig i 1766 sælger

Hans Ipsen sin firlængede gård, kortnummer 35, med dens have, mødding og brønd »ud for førstedøren« til den pensionerede kaptajn von Schepelern fra Vestermarie for 510 Slettedaler - 340 Rigsdaler. Ude ved gaden foran Keys gamle hus bygger Hans Ipsen et nyt stuehus med 12 fag, som står færdigt i 1767 og vurderes til 130 Rigsdaler. To år efter bygger han syv fag af den gamle nordre længe om til lade, og i 1771 har han bygget en ny østlade, så gården er på ialt 12 fag stuehus og 21 fag lade til en samlet værdi af 300 Rigsdaler. Sandsynligvis til det byggeri har han dog lånt 350 Rigsdaler af Mads Christiansen Dam - en af Dam-sønnerne.

Resen skrev i 1684, at byhusenes vinduer vendte ind mod gårdene. Men nu, skriver amtmand Urne, indrettes husene ud imod gaderne, så der nu kun er få tilbage i Aakirkeby og andre steder af den gammeldags slags.

Hans Ipsen bygger sit nye stuehus med stuer, døre og vinduer ud mod gaden efter den nye skik. Vinduet i hans mellemsal og de to i storstuen er sandsynligvis dem, der stadig sidder i det nuværende venteværelse og i stuen, hvor de flot profilerede gerichter og dørene til forstuen og datidens lillestue også er fra den tid. Resten af facadens vinduer er fra begyndelsen af 1800-tallet, hvor husets vestlige del med køkken, bryggers og bagerovn delvis blev bygget om til beboelse og gjort et fag kortere, og bryggersdøren ud mod gaden blev lukket. Men Christian Keys gamle en-længede hus er en del af det nuværende gårdanlægs nordre længe - en af Aakirkebys ældste bygninger.

Hans Ipsen var ifølge amtmand Urne en dygtig og utraditionel mand, han var som nævnt en af de få i byen, der kunne skrive, og havde to af byens betroede hverv som vicebyfoged - dvs. lokal politimyndighed - og vurderingsmand. Da han solgte sin tidligere gård til Schepelern, beholdt han dens marker, og i de følgende år købte han flere - men solgte også nogle. Til sidst havde han -

Fig. 4. Det lille vandhul med gåsen er resten af »Knarrekilden« fra Urnes kort. Fotograf af Hugo Mathiessen i 1922 mellem gårdene Doktorbakken 3 og 7. Navnet Knarrekilden kan skyldes de omgivende klipper, ligesom en del gårdsnavne og andre stednavne på Bornholm har fået navn efter »knarra« - klippeknoide. Længen t.v. er for en stor del bygget før 1760, de nærmeste fem fag er en tilbygning fra 1861. Foto: Nationalmuseet.

spredt omkring på byens jorder: En havremark på Udløkken i Østervang, en bygmark på Åsen i den nordre vang, en bygmark østrest på Nyløkker øst for byen samt en driftegade fælles med byskriver Dam. Det var ihvert fald hvad han sammen med gården, dens have- og møddingpladser solgte i 1780 til sønnen Jeppe Hansen for 50 Rigsdaler ved en aftægtskontrakt, der sikrede ham og hans kone forsyning med korn, ærter, grise, lam, linned, salt, spegesild, torsk, humle, tørv, lyng, kørsel og andet fornødent til deres dødsdag. Hans Ipsen flyttede til sønnens mindre ejendom i Stokkeledgaden, hvor han ernærede sig som glarmester, indtil han døde i 1792.

Jeppe Hansen videreførte sin fars avls-

brug og var også en fremtrædende mand i byen. Han blev i 1767 privat eksamineret jurist, hvilket gav adgang til at blive f.eks. byskriver - men det blev han aldrig. I stedet virkede han som prokurator, bl.a. for amtet ved landstinget, han var skoleholder i nogle år omkring 1770, taksationsmand og nævnes som urmager, sandsynligvis udlært af sin farbror Peter Ipsen Kiæmpe, der var en af de første selvlærte urmagere på øen og slog sig ned i Aakirkeby vist nok omkring 1770. Udover bygården ejede Jeppe en fjerdepart af en gård i Aaker, og blev i 1788 sandemand i sognet. I 1801 solgte han bygården til sønnen Hans Jørgen Ipsen og flyttede i 1804 med ham til Poulsker, hvor han døde seks år senere.

Om Jeppe Hansens position i Aakirkeby vidner et brev, som byfogeden i Nexø i 1803 skrev til amtmanden, om at det ikke var muligt at få nogle borgere i byen til at stå for udskrivningen af skat, da der »er ikke, eller faa, siden Sandemand Jep Hansen og Købmand Hans Jørgen Ipsen fraflyttede Byen, værende eneste Borgere, der nogenlunde kan skrive og ellers ingen som kan regne« - bortset fra Hans Jørgen Ipsen den yngre, som snart flytter til sin gård i Poulsker.

Efter Jeppe Hansen skiftede gården ejere nogle gange, indtil Jørgen Hartvig Hammer i 1830 overtog den ved at gifte sig med en enke. Han solgte den østre længe fra til beboelse, men havde det økonomisk svært og var en af dem, der var længst om at få lagt tegltag på den gamle nordre længe. Efter hans død i 1887 byggede arvingerne en 7-fags gårdkone af bindingsværk med tegltag, mellem gårdspladsen og haven mod vest. Gården blev stadig drevet som landbrug af hans ene steddatter, mens en anden havde kjoleforretning i huset. Hans søn, Niels Hammer var lærer i mange år og i årene omkring 1900 fungerende borgmester for Philip Rasch Dam, med kontor i hjemmet, og overtog ejendommen i 1903 efter halv-søstrenes død. Efter hans død blev ejendommen overtaget af en slægtning, Laurits Gideon, der havde forretning i det senere Tatol, og da han døde købte kommunen i 1946 »Hammers Gård« og indrettede den til tandlægeklinik og -bolig.

Det hellige vand.

En af de bemærkelsesværdige ting ved Urne-kortet er opremsningen af byens kilder og damme. Det var vigtigt for en by at have rigeligt med friskt vand fra søer, åer, damme, kilder eller brønde til vanding af kreaturerne i de mange landbrug og til mad, drikke og vask i husholdningerne - samt til brandslukning. I Aakirkeby var der ingen store søer eller åer, kun nogle kilder og smådamme samt nogle få private brønde

ned i den hårde klippe. Så der var rift om vandet. Således var der i 1600-tallet en bitter strid mellem borgerne og præsten i den nybyggede præstegård om retten til at bruge Præstedammen.

På Urne-kortet vises den som den største i byen, nord for byen lå Stokkedammen og Stokkekilden og omkring og øst for Christian Keys hus - ved den nuværende Doktordammen - fire kilder og en lille dam: 7. Jens Mads Hul, 8. Knarreikilden, 9. GaaseHullet, 10. Jens Lars' Dam og 11: »Lappetre, en Kilde (overstreget) eller Pengekilden, tørres dog ud i meget tørre Sommere« - ligesom de fleste andre kilder og damme. Stokkekilden var den eneste i byen, der »holder bestandig Vand, Karls dyb, herlig sødt og koldt«. Kilden løb sandsynligvis ud i den nærliggende Stokkedammen, hvor der iøvrigt ifølge kortteksten var karrudser, som var en fin spise i datiden - åbenbart den eneste dam i byen med rigeligt frisk vand til fisk.

I en af Urnes notater i Thura-bogen står: »En stor Uleilighed er det for Indbyggerne i Aakirkebye, helst dem, som haver nogen god Næring og Brug, at her ingen Brønde, som holde bestandig Vand og godt, ere i deres Gaarder, men det meste deres behøvende Vand maae hentes langt yderst Norden Byen fra en Kilde navnlig Stokke /: og ikke Storke-:/ Kilden som holder idelig Vand, endog i tørreste Sommere, som f.ex. 1759 og 1760«.

Stokkekilden blev også brugt til det før-omtalte salpeter-syderi og det senere bryggeri og brænderi på samme sted. Og omkring år 1900 er bageren på Torvet fotograferet, da han hentede vand fra kilden i en tønne på en trækvogn, før byen i 1907 fik et offentligt vandværk med vand fra en kilde ved Vallingebjerget i Almindingen. Kilden eksisterer stadig i en brønd i anlægget ved Stokkedammen.

Navnet Stokkekilden er enestående i Danmark. Nogle historikere mener, at det kan stamme fra, at folk lagde deres stokke dér, når der holdtes landsting på en nærliggende

Fig. 5 Således må man forestille sig, at »Lappetræet« så ud. Tegning af Mads Stage i Olav Evensen: Kludegen i Lestrup skov, 1968.

eng, »Hellig Lutze« nordøst for byen. Engens navn kan ifølge M. K. Zahrtmann være en omskrivning af helgenen Sancta Lucia, som kilden derfor skulle være viet til i den kristne tid, efter at have været helligkilde siden oldtiden. Andre mener, at helligkilden kan have fået sit navn fordi de syge efterlod deres stokke og krykker, når de var helbredt efter at have drukket eller vasket sig med det rene og velsmagende vand. Det var ihvertfald skik ved mange helligkilder i landet langt op i forrige århundrede. Jeg holder på at navnet stammer fra de syges henlagte krykker.

Lappetræ eller Pengekilden har uden tvivl også været en gammel helligkilde, selv om den ikke er taget med i nogle af de hidtidige bøger om det emne. Måske fordi den kun kendes fra Urnes kort, og kilden selv i umindelige tider har været fyldt til, så den ikke kunne påvises med sikkerhed. Det er dog mest sandsynligt, at den har haft et underjordisk afløb til Doktordammen, for da man i 1965 gravede grunden ud til sygehjemmet piblede vandet frem af jorden, så hele pladsen var fyldt med mudder.

Denne kildes navn er også enestående blandt danske kilder. Det må tolkes sådan, at folk, der søgte kilden for helbredelse, ofrede penge i den for at forstærke vandets virkning, og på et træ ved kilden hængte »lapper«: tøjstumper eller bandager fra de syge steder i den tro at kunne overføre sygdommen til træet. Det har ihvertfald været skik ved en del andre helligkilder i landet at ofre penge i kilden og efterlade tøjstumper eller bandager på jorden eller i buske eller træer omkring den. Ved Helligdomskilden i Rø lagde folk i ældre tid f.eks. tøjstumper og hår på en slags alter, bygget op af sten, på marken oven for kilden. I de såkaldte kludetræer eller hultræer, med et hul eller en spalte som man kravlede igennem for at frigøre sig for sin sygdom, hængte man også klude eller bandager i træet bagefter. Fra nogle hultræer berettes, at man hængte alt sit

brugte tøj op i træet efter besøget. Dam/Larsen læser navnet som »Lappetresen Kilde«, idet kommaet efter »Lappetre« skulle være en nedstreg til det gotiske lange s, og det uddyber H.K. Larsen senere med, at man på bornholmsk ikke vil bruge ordet lapper om tøj, kun om klude fra de sår, bylder eller andre hudsygdomme, man søgte helbredelse for i kilden, og som blev hængt op i et træ, der tilfældigvis stod ved siden af.

På Bornholm nævnes traditionelt ni helligkilder, bl.a. Stokkekilden og de mere kendte: Kolde Kilde i Almindingen, Helligdomskilden i Rø og Skt. Hans Kilden i Svaneke, der har bevaret deres ry og tiltrækningskraft langt op mod vor tid.

Både Stokkekilden og Lappetræ/Pengekilden er i 1700-tallet åbenbart glemt som gamle helsebringende helligkilder, siden hverken kortets forfatter eller Urne nævner det, men når navnene er bevaret, kunne det tyde på, at de har haft en vis betydning i oldtid og middelalder.

I det øvrige land er mange kirker bygget over eller lige tæt ved ældgamle helligkilder, f.eks. Århus Domkirke. I middelalderens kirkelige centrum Roskilde har der været 26 helligkilder, i Viborg seks og mange andre steder er store kirker eller centrale tingsteder lagt i nærheden af helligkilder. Da Aakirkeby er det eneste sted på Bornholm med to helligkilder, kan jeg tænke mig, at de har været grundlag for en oldtidshelligdom, der var så kendt på øen, at kirkebyggerne i 1100-tallet har villet overføre dens store betydning til den kirke, der blev Bornholms største. Og at det også var grunden til, at landstinget blev holdt netop ved Aakirkeby. Kirken kan så have fået sit navn efter de bække, som de to kilder og de andre fra bakkens nordside løb ud i - og ikke som det ellers anføres efter Læså og Grødby Å, der jo ligger et par kilometer væk. Og så har kirken givet navn til byen og landsognet.

Sygdom og død

Ifølge gamle beretninger fra andre danske helligkilder blev deres vand brugt med held til at holde folk raske under pest-tiden. Det skete åbenbart ikke i Aakirkeby, med den nævnte store dødelighed, og i 1760'erne kunne der også have været brug for noget helsebringende vand, for da døde også mange mennesker i byen. I 1760 var der således ekstremt mange dødsfald, især blandt børn under fem år og ældre mennesker, i forårs-månederne fra marts til juni - altså for en del længe før den store brand. I kirkebogen er der ingen bemærkninger om årsagen til de mange dødsfald. Måske skyldtes de den tørre sommer forinden, en ekstremt lang og kold vinter eller en form for lokal epidemi? Jeg ved det ikke.

De mange døde, især blandt børnene, i 1760 og årene omkring, fremgår klart af det følgende skema over viede par, fødte og døde i Aakirkeby og Aaker sogn.

Tallene i skemaet er præsterne Hjorts og Whittes årlige opgørelser i kirkebogen. Fra 1764 opgav pastor Whitte desværre ikke antallet af dødfødte børn - derfor ? i skemaet -

måske fordi en af hans nyfødte tvillingepiger det år var dødfødt. Det skete iøvrigt for flere af de mange tvillingepar, der blev født netop i de år. I 1765 døde hans ældste søn Hans Severin af en tærende sygdom, mens han gik i Roskilde skoles 5. klasse. Det var måske medvirkende til, at præsten i de følgende år heller ikke har opgjort antallet af døde børn i sognet.

Skemaet giver et indtryk af, at både fødsels- og dødstallene svingede en del fra år til år, at der generelt ikke var ret mange flere fødte end døde, og at der døde mange børn, hovedsageligt op til 2-3 års alderen.

Den store dødelighed skyldes for en stor del de fattige levevilkår, den barske hverdag, fejlernæring, kolde og fugtige huse, manglende personlig hygiejne og renlighed og manglende lægekunnen i moderne forstand. Det ramte især de nyfødte og babyerne. Nogle af dem led vuggedøden - liggende på maven, kvalt i sengetøjet - eller døde i sengen hos forældrene. To drenge på 10 og 11 år og deres mor på 60 døde af Blodgang. Også mange voksne døde i en ret ung alder, kvinderne i barselseng, ellers på grund af

År	Viiede par	Fødte	Heraf dødfødte	Døde børn	Døde mænd	Døde kvinder	I alt: fødte - døde
1755	16	64	1	16	12	16	+ 19
1756	25	51	3	30	27	18	- 27
1757	20	76	3	19	8	13	+ 33
1758	13	49	2	29	8	10	0
1759	8	68	4	19	10	8	+ 27
1760	13	40	4	61	23	16	- 64
1761	16	50	2	18	24	17	- 11
1762	17	54	0	27	12	12	+ 3
1763	20	51	4	31	13	11	- 8
1764	13	61	?	25	12	16	+ 8
1765	20	44	?	43	16	9	- 24

sygdom som tæring eller ved ulykker - som den udbygger, der blev mast af et væltet læs lyng. Eller de voksne blev simpelt hen slidt op af hårdt arbejde. Men nogle af dem, der overlevede barndommen og den slidsomme voksentid - både rige og fattige - blev meget gamle, f.eks. Barthe Dam 78 år og »Harekvinden« i Hospitalet 80 år.

Rige og fattige

Byens fattigdom kom til udtryk ved opkrævningerne af den ekstraskat, som blev påbudt i 1762 for alle over 12 år. Den vakte så meget protest på øen, på grund af borgernes uformuenhed og ringe erhvervsmuligheder, at skatten blev udsat og noget lempet, skriver pastor Whitte i kirkebogen. Kun kongelige embedsmænd, præsterne og nogle få andre betalte til tiden i første omgang. Ved de endelige skattemandtal i 1763 skulle byens ialt 182 skattepligtige over 16 år betale tilsammen 121 Rigsdaler om året. Kun de 14 fattige slap for at betale. Borgerne i Hasle skulle tilsammen betale 138 Rigsdaler, Allinge-Sandvig 190, Svaneke 208, Nexø 425 og i Rønne 753 Rigsdaler.

Det lille skattebeløb i Aakirkeby kan meget vel skyldes, at kun få familier havde tjenestefolk. Barthe Dam havde 4 og Mads Kofoed Stender 8 af de ialt 19 karle, drenge og piger i byen. I de andre byer på øen havde de store købmænd, landmænd, officerer, præster og embedsmænd - og deres enker - ofte mange tjenestefolk: I Hasle ialt 40, Svaneke 53 og Nexø 93.

I mange beskrivelser om Aakirkeby står, at byen kun havde to formuende borgere, som drev købmændskab ved siden af landbruget. Byens absolut rigeste var borgerkaptajnens enke Barthe Dam - selv datter af købmand Philip Rasch i Rønne og Kirstine Bohn - to af øens kendte købmændsfamilier dengang. I 1763 blev Barthes formue sat til 4000 Rigsdaler. Til sammenligning var Nexø's to rigeste »kun« gode for 11-1200 Rigsdaler hver - og byfoged Niels Jespersen

530. Han var iøvrigt meget omhyggelig med opgørelserne i de to byer, mens byfogderne i de andre byer nøjedes med at inddele borgerne i klasser: »God Tilstand« med f.eks. en formue over 1000 Rigsdaler, »Mådelig« dvs. 400-1000, »Ringe« eller »fattig« - hvis man hverken ejede hus eller penge. Og selv om adskillige i de andre byer var i »god tilstand« kan man godt tro, at Barthe Dam hørte til øens rigeste.

Det viste også skiftet efter hendes død i 1772. Tre år forinden havde den yngste søn, byskriveren Philip Rasch Dam, købt gården i Aakirkeby for 2300 Slettedaler, som indgik i boets værdi. Desuden ejede hun seks bøndergårde rundt om på syd- og østlandet til en samlet værdi af 3300 Slettedaler, hun havde ca. 4500 Slettedaler tilgode på 30 store obligations-lån til folk i Aakirkeby, Aaker og iøvrigt hele det sydlige og østlige Bornholm. Desuden havde hun over 1200 Slettedaler til gode på et utal mindre gældsposter, hovedsageligt til folk i byen og sognet og dertil 747 Slettedaler i rede penge. Det endelige skifte opgjorde dødsboets samlede »indtægt« til 12611 Slettedaler - hvorfra gik 234 Slettedaler til hele skifteforretningen, så der blev til deling mellem arvingerne ialt 12377 Slettedaler, eller ca. 8300 Rigsdaler: Nok til at købe en hel bornholmsk by! Arvingerne var tre sønner og tre døtre: Brødrenes lodder var hver 2750 Slettedaler, mens søstrene fik hver det halve: 1375 Slettedaler. En broderpart var det dobbelte af en søsterpart! Det samme gjaldt fordelingen af den ældste afdøde søn Peters arvelod mellem hans søn og datter. Alle arvingerne fik det meste af arven overdraget i form af de mange skyldige obligationer, så familien Dam sad på pengene på en god del af øen i mange år frem.

Den anden købmand i byen var overformynder Mads Kofoed Stender i den store gård i Søndre Strædet. Hans formue i 1763 var 666 Rigsdaler. Han flyttede i 1768 til Rønne og solgte sin gård til den kun 22-årige Hans Jørgen Ipsen, som i mange år efter

Fig. 6. Udsigt fra syd over Aakirkeby 1896 viser at byen ikke havde forandret sig meget siden Thurahs billede fra 1754. Foto: Bornholms Museum.

var en af byens spidser, bl.a. med hvervet som overformynder, der skulle forvalte de umyndiges penge.

Familierne Dam og Kofoed Stender var ikke alene store i byen. De omgikkes også de finere familier på den øvrige ø. Specielt havde familien Dam tilhørsforhold til de toneangivende kredse igennem mor Barthes slægtskab med familierne Rasch og Bohn. Den ældste søn Peter blev gift med landsdommer Müllers datter og overtog Vallensgård. Philip Rasch blev gift med en datter af den rige og agtede pastor Tamdrup i Pedersker - og anden gang med en datter af provst Marcus Ludvig Hjorth. Den ældste søster Catrine blev gift med Diderich Busch på St. Kannikegård i Bodilsker, den næste, Kirstine, med Peder Hansen Kofoed på St. Myregård i Aaker - og en af deres sønner med en af pastor Whittes døtre. Den yngste søster Barthe Marie var først gift Thiesen - en af de

rige købmænd i Svaneke - før hun i 1763 blev gift med by- og herredsfoged Niels Jespersen. Brylluppet stod »hos Brudens Moder hvortil de havde Kongelig allernaadigste Tilladelse ved Kongebrev« - som der står i kirkebogen. Blandt Niels Jespersen og Barthe Maries børn var den senere amtmand Christian Jespersen og sandflugtskommisær Peder Dam Jespersen. »Barthe Salig Dams« og hendes børn havde forbindelserne i orden.

Også Mads Kofoed Stender havde forbindelser til de finere kredse. Det kan man se af listen over gudmoder og faddere ved hans datters dåb i 1763: Landsdommer Müllers frue var gudmoder, som hun iøvrigt var for en del andres børn, og blandt fadderne var byfoged Niels Jespersen, hans senere kone »Madame Thiesen« og student Jacob Peter Prah, søn af sognepræsten i Ibsker-Svaneke, selv senere degn i Vestermarie og præst i

Østermarie og forfatter til en Agerdyrknings Catechismus.

Da pastor Whitte døbte en af sine egne døtre var Madam Stender gudmoder. Og et par af præstens døtre skiftedes til at være faddere for Stenders og andre af byens og sognet bedre familiers børn.

Der er ikke noget at sige til, at der ind imellem blev klaget over, at visse familier på Bornholm var meget indspiste og bestemte det hele - man sagde direkte at de var korrupte. Men de havde sikkert også fået en uddannelse ud over den lokale degneskole, og kunne dermed betydeligt mere end andre, så der stod uden tvivl respekt om dem, blandet med noget snobberi. Mændene blev kaldt Monsieur eller Hr., ved deres stilling eller æreshverv - navnlig hvis de var officer i det frivillige borgerkompagni, som det var en ære at være medlem af. Borgerkaptajnen var til alle tider en af de mest respekterede i byen eller sognet. Deres unge ugifte døtre kaldtes Jomfru og de gifte kvinder eller enker: Frue, Madame eller Kæreste.

Den pensionerede kaptajn Frederik von Schepelehn var heller ikke en almindelig mand. Han var søn af øens tidligere kommandant og havde under tjeneste i Norge brækket sit ben ved et fald fra en hest. Han var uden tvivl velstående, men faldt nok ikke rigtigt til i byens bedre kredse. Dertil var han for stridbar: I 1778 førte han en sag mod købmand Hans Jørgen Ipsen om at få overladt en af hans stolestader i kirken, som Ipsen havde købt, sammen med byskriver Philip Rasch Dam. Schepelehn fik ikke medhold, heller ikke hos præsten, førte klagen videre til stiftet og helt til biskoppen, men fik i den sidste ende ikke noget ud af det.

Degnene hørte til de halvfine. De var ofte af købmands- eller præstefamilie, som den gamle Frederich Key, død 1760, og far til snedkeren og blytækkeren Christian Key. Blandt degnens efterfølgere var Samuel Hertel, der kun var degn i et halvt år i 1765, før han døde og blev afløst af Peder Bohn,

søn af en af Rønnes kendte købmænd, borgerkaptajn Herman Bohn og Elsebeth Rasch. Degnene nød en særlig anseelse, fordi de havde en uddannelse og også var skolelærere. Deres »Madammer« var ofte blandt fadderne både hos de fine og de mere jævne borgere.

De mindre rige men solide borgere, der ejede de mellemstore gårde eller var gode håndværkere, udgjorde byens sociale mellemgruppe. Folk som Hans Ipsen, Gregers Didrichsen, Mogens Pedersen Sonne, Hans Jensen Snedker og Christian Key var blandt byens betroede mænd, bl.a. som vurderingsmænd eller underofficerer ved borgerkompagniet. De blev som regel nævnt ved deres hverv eller navn, men deres koner blev kun kaldt Hustru - ligesom de mere jævne folks.

Små-avlerne og små-håndværkerne, som skræderne og skomagerne, daglønnerne og de hvervede soldater - som Didrich Didrichsen - udgjorde den største gruppe. De måtte ofte have dobbelt erhverv for at klare sig, og blev ofte kaldt ved deres erhverv eller det sted de boede, hvis der var flere i byen med samme navn: Jens Larsen Skræder ved dammen i modsætning til Jens Larsen oppe i byen.

De små avlsbrugeres og håndværkeres koner måtte uden tvivl også tjene deres til husholdningen, hovedsageligt ved håndarbejde: Væve, spinde eller sy for andre i byen eller til videresalg. Og når de blev enker måtte de fortsætte med håndarbejdet for at klare sig eller gifte sig igen med en yngre mand, der kunne føre bedriften videre. Når hun så senere døde, giftede han sig igen med en ung kone, som så igen ... osv. Et par mennesker i byen var i 1771 i hvert deres tredje ægteskab, ifølge en indberetning fra professor Oeder til Rentekammeret om byernes ægtepar, enker og enkemænd og deres stand. Ellers nævner han at mange af enkerne lever af håndarbejde, nogle på aftægt hos deres børn, ligesom en del enkemænd, mens kun få lever af almisser eller er »Hospitalslem«.

Og blandt Aakirkebys familier er ingen opført som tiggere, heller ikke i folketællingen 1787, hvor der i de andre byer på øen er flere familier, der lever af tiggere eller almisse - som børnene også deltog i. Så helt fattige var Aakirkeby-boerne ikke.

Skandaler i kirken.

Selv om den største del af beboerne måtte slide hårdt for at klare dagen og vejen, fandt de sikkert ind imellem stunder til adspredelse. Desværre ikke altid på moralens og lovens lige vej. Uægteskabelige sidespring - »Leyermaal« - var ikke ualmindelige. Men den slags syndige gerninger skulle offentligt skrives i kirken, og blev skrevet op i kirkebogen. Det måtte bl.a. præstegårdsbonden Ole Jensen i 1765, da han havde ligget i »med et forhen besovet Qvindfolk Inger, der havde været Amme på Præstegaarden, men da Leyermaalet blev bedrevet var hun i Øster Marie Sogn, hvor hun har sine forældre«. Man kan mærke pastor Whittes forargelse over, at hans avlsbonde kunne finde på den slags med hans egen tidligere amme - men også hans lettelse over, at det ikke var foregået i præstegården.

Også Mads Kofoed Stenders amme Marthe havde en uægte datter, som var født i Rønne et kvart år før hun døde, hos Christopher Jensen »her i byen«.

Mange flere - hovedsageligt de ulykkelige kvinder - måtte gå til bekendelse i kirken for deres synd. Man kan så gætte på, hvor mange andre, der undgik bysladderer og den offentlige straf.

Den mest tragiske sag i byen i de år var en ung pige Bodil, Peder Christensens steddatter, som ved sin uægte datters dåb 19. december 1767 angav stedfaderens bror, en gift mand Jens Christensen i Nexø, som faderen. 30. december ændrede hun forklaring og angav at hendes stedfader »havde tvunget hende til denne syndige Gjærning« - »som nu er blevet arresteret«. 29. maj året efter blev Bodil Olsdatter begravet, 19 år. I

sin beretning om det års begivenheder i byen og den øvrige verden skrev præsten: »Peder Christensen sad på Livet blev ved Højesteret frikiænt. Give Gud han ogsaa maa blive frikendt på sin Dag«.

Møntfund fra byens første tid.

Men i 1776 skete en helt anden slags begivenhed, som i nogen tid satte hele byen i sving og gav den omtale vidt omkring - selv ved Hoffet. Det år boede Jeppe Hansen, som da var skoleholder, i Stokkeledgaden, i et ret nybygget hus på det sydlige hjørne af den nuværende Jernbanegade og Svanekegade. Den 2. marts om formiddagen gik en ung pige hjem fra marken, da hun ved tagdryppet ved den nordøstre hjørnestolpe på Jeppe Hansens hus fandt en mængde mønter på jorden. Den dag og den næste kom flere børn og voksne til og fandt ialt over 300 mønter i mudderet - bl.a. fandt Jeppe Hansen selv 110 mønter ved at skylle nogle håndfulde mudder gennem et sold. Mønterne blev spredt på mange hænder og for alle vinde, men fundet blev rapporteret til amtmand Urne, byfoged Niels Jespersen holdt forhør og det lykkedes at få samlet 230 mønter, der blev sendt til Rentekammeret, hvorfra Kongen indleverede 205 mønter til Kunstkammeret, i dag Nationalmuseet. Finderne fik tilsammen 3 Rigsdaler. De fleste af mønterne er udstedt i Lund af den svensk-norske konge Magnus Smek, som indtil 1360 var herre i Skåne, og mønterne menes at være gemt væk i de urolige år på Valdemar Atterdags tid omkring 1360 - altså fra Aakirkebys første tid som købstad.

Langsom fremgang

Ellers fortsatte livet sin stille gang i Aakirkeby, med langsom vækst og udvikling trods brand og fattigdom og stor dødelighed. 1753 blev byens folketal opgjort til 305, i 1769 var der 361 indbyggere, men året efter steg tallet kraftigt, da Nyby blev lagt ind under byen. Ved folketællingen i 1787 var der ialt

432 indbyggere i byen - deraf de 194 i Nyby. Siden steg folketallet langsomt men støt til 545 i 1845.

Helt frem til midten af 1800-tallet var landbruget fortsat det vigtigste erhverv, der kom langsomt flere handlende, håndværkere og andre erhvervsdrivende, herunder værtshuse, ligesom der blev givet tilladelse

til faste torvedage, så byen efterhånden fik mere bypræg. Den blev også udvidet, der blev bygget nye huse, gaderne blev brolagte osv. Men Aakirkeby var stadig en af Danmarks mindste og fattigste købstæder, indtil landbrugets store opsving i 1870'erne og jernbanen et par årtier senere satte skub i udviklingen.

Arkivalier:

Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm, København:
Aakirkeby kirkebog 1742-1791.
Skifteprotokol 1747-1822, i Aakirkeby byfoged-arkiv.
Skøde- og panteprotokol 1747-1818, 1818-40 og Realregister fra 1856, i Aakirkeby Byfoged-arkiv.
Generalvurderinger til brandtaksation for Bornholms Købstæder 1761-91, i Sjællands Stiftamts arkiv.
Ekstraskatten vedkommende, 1754-1809, i Bornholms Amts arkiv.
Mandtaller i købstæderne, skatteligning 1736-1804, i Bornholms amts arkiv.
Aakirkeby Kommunes Bygningskommissions forhandlingsprotokol 1833-1902.
Akter vedrørende mulfter for straatag 1856-74. Aakirkeby Byfoged-arkiv.

Rigsarkivet, København:

Folketællinger 1769, 1787 osv.
Oeders Efterretninger, i Rentekammerets arkiv.
Philip Rasch Dams Arkiv - diverse sager.

Det Kongelige Bibliotek, København:

Amtmand Urnes eksemplar af Lauritz de Thuras Bornholmsbeskrivelse 1756: Ny Kongelige Samling 726 b 4°.

Kirkebøger, folketællinger, brandvurderinger, skøde- og panteprotokoller, skifteprotokoller og Oeders Efterretninger 1771, er desuden på mikrofilm i Landsarkivet og i lokalarkivet på Bornholms Centralbibliotek.

Litteratur:

Rasmus Peder Ravn: Borringholms Krønike, 1671. Udgivet ved Johannes Knudsen, 1926.
Peder Hansen Resens Atlas Danicus, Bornholm, (1684) Udgivet ved Johannes Knudsen, 1925.
Aage Rohmann: Amtmand Urnes bornholmsbeskrivelse 1745. Bornholmske Samlinger, I. række bind 35, 1957.
J. C. Urne: Agerdyrkningens Behandling paa Bornholm. Ca. 1757. Udgivet af Aage Rohmann, 1964.
Lauritz de Thura: Beskrivelse over - Bornholm og Christiansø. 1756.
Erich Pontoppidan: Den Danske Atlas, 1767
U. Salchow: Militairbeskrivelse over Øen Bornholm, 1814. Udgivet ved Aage Rohmann og Th. Lind, 1954.
M. K. Zahrtmann: Borringholmerens Historiebog, 1934
H. Sonne Køfoed og N. C. Stangegård: Klippeøens Mænd, fødte og førte, 1948.
G. L. Dam og H. K. Larsen: Aakirkeby 1346- 1946. 1951
H. K. Larsen; Om Lappetresen. Bornholmske Samlinger, 1955.
Werner Hansen: Inde i landet, 1969.
Bodil Tornehave: Bornholmske urmagere, 1983.
Huse i Aakirkeby, redaktion Ebbe Keld Pedersen, udgivet af Planstyrelsen og Aakirkeby Kommune 1989.
Werner Hansen: Fra det gamle Aakirkeby, 1996.
August F.Schmidt: Danmarks Helligkilder, 1926.
August F.Schmidt: Bornholmsk bondeliv, Bornholmske Samlinger 1955.
Siegfred Svane: Danske helligkilder og lægedomskilder, 1984.
Georg Galster: Møntfund i Danmark og Norge 1739 - 1780. Nordisk Numismatisk Tidsskrift 1937.

Kronhjortene på Bornholm og især i Aaker sogn

Af Kim Aaris-Sørensen og Henrik Vensild

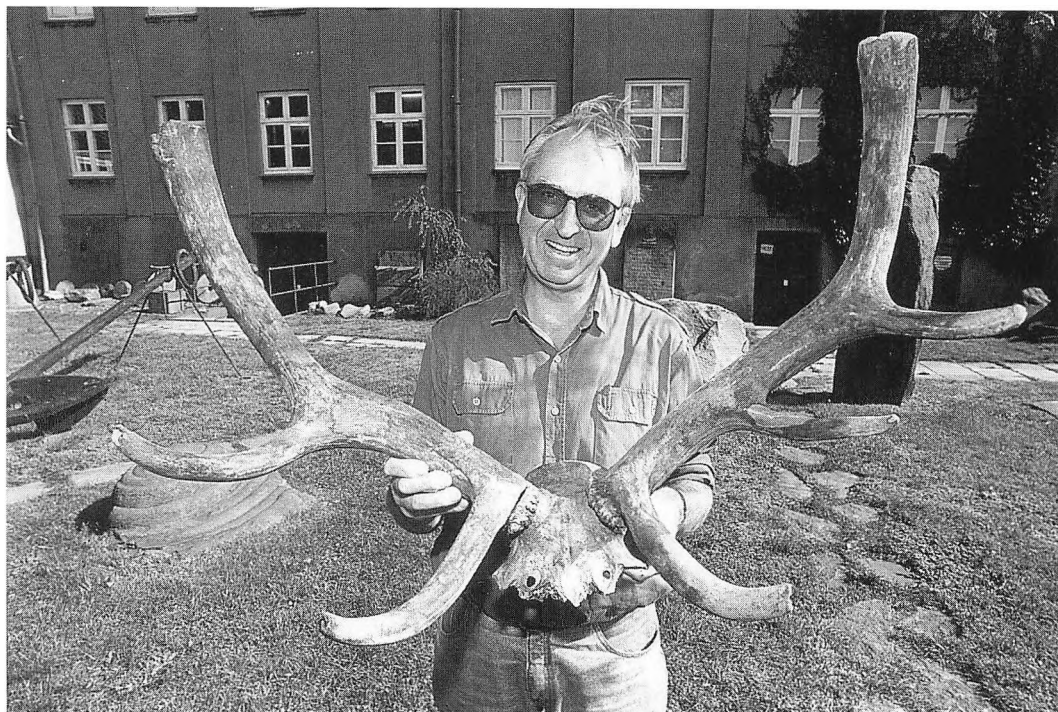

Fig. 1. Et flot krondyrgevir, efter al sandsynlighed, opgravet i Hjortesøllan i Almindingen i 1920'erne. Senere overgået til chauffør Kent og fra dennes familie skænket til Bornholms Museum i 1992, BM.nr 2112. Foto: Anita Corpas.

I 1992 og 94 erhvervede Bornholms Museum to næsten komplette kronhjortegevir, der i 1920'erne var fundet i Hjortesøllan i Lindsbjerg skovpart lige ved Vallingebyggerhus i Aaker sogn. Man havde dengang gravet mergel og ler i Hjortesøllan og der stødt på knogler og gevirer af kronhjort samt af elsdyr og vildsvin. De sidste to dyrearter levede for så længe siden, at deres knogler var for skrøbelige til at bevares og i øvrigt lukkede vandet sig over graven, så man måtte stoppe det videre arbejde. Leret skulle være

leveret til Hjorths fabrik i Rønne, deraf måske navnet Hjortesøllan. Navnet har ellers været sat i forbindelse med hjortedyr, men det er en anden historie.

Med sikkerhed ved vi at knoglerne og gevirerne kom til skovrider Bramsen på Rømersdal og efter hans død i 1932 købte skovløber Viktor Skov, Vallingebyggerhus det ene gevir, fig. 2. Det andet gevir kom til chauffør Kent, fig. 1. Disse krondyrgevirer er nu begge kommet til Bornholms Museum.

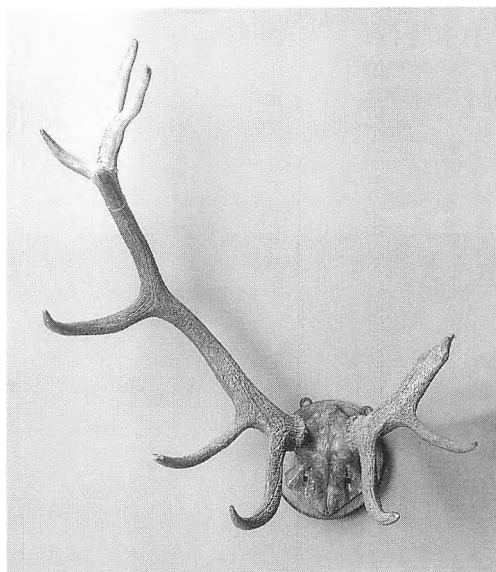

Fig. 2. Et næsten komplet krondyrgevir, opgravet i Hjortesøllan i Almindingen i 1920'erne. Overtaget af skovløber Viktor Skov og fra dennes søn i Sverige, overdraget til Bornholms Museum i 1994, BM. nr. 2231.

Det viser sig også, at der på Bagge Wandels kort over Bornholm fra 1671 ses en flot kronhjort i Aaker sogn, mellem »Lyngen« og »Sct. Peders kirke«, fig. 3. Dette er vist den eneste afbildning af kronhjorte på øen.

Da fundene af krondyrknogler og -gevire hermed er vokset markant, har vi bedt zoolog Kim Aaris-Sørensen fra Zoologisk Museum i København om at sammenfatte lidt om krondyrene på Bornholm. Han skriver:

»Alt tyder på, at de sidste kronhjorte blev nedlagt på Bornholm i løbet af 1780'erne. Hermed forsvandt øens sidste rester af storvildt, som i de tidlige forhistoriske perioder tillige omfattede arter som rensdyr, elsdyr og vildsvin.

Det er på ingen måde særligt bemærkelsesværdigt, at den bornholmske kronhjort bukkede under på netop dette tidspunkt, idet arten var stærkt truet og trængt overalt i landet, efterstræbt ikke blot som egentligt jagtvildt, men også på grund af de skader den

forvoldte land- og skovbruget. Til gengæld er det bemærkelsesværdigt, set fra et zoologisk-økologisk synspunkt, at kronhjorten efter alt at dømme har været en naturlig del af den bornholmske fauna, uafbrudt gennem en mere end titusindårig periode, fra den begyndende skovtid og frem til 1780'erne. Bemærkelsesværdigt når man tager øens størrelse i betragtning og sammenholder den med de arealer, der skal til for at så stort et klovdyr kan opretholde en livskraftig bestand isoleret på en ø.

Skønt fund af skelet- og knoglerester af kronhjorte på Bornholm er relativt få, er de dog så heldigt fordelt rent kronologisk, at de synes at bekræfte en lang kontinuerlig tilstedeværelse af arten i den bornholmske natur. Kronhjorteknoglerne stammer fra tre arkæologiske fund og fem mosefund:

Grisby, Ibsker sogn. Boplads fra jærgestenalderen hørende til den yngste del af Ertebøllekulturen. Ganske få kronhjorteknogler blandt et ret stort materiale af pattedyr-, fugle- og fiskeknogler, som domineres af rester af sæler, marsvin og vildsvin.

Dalshøj, Ibsker sogn. Jernalderboplads med et meget stort og velbevaret knoglemateriale med rester af pattedyr, fugle og fisk helt domineret af rester af tamdyr som ko, hest, får og svin. Heriblandt kun tre fragmenter af kronhjortetakker.

Lilleborg, Vester-Marie sogn. Middelalderborgtomt med stort knoglemateriale bestående af pattedyr, fugle og ganske få fiske-rester. Blandt pattedyrene dominerer de gængse tamdyr, men kronhjorten er repræsenteret ved en del lemmeknogler, takker og tænder.

Ølene, Øster-Marie sogn. Væsentlige dele af et kronhjorteskelet fundet i en mose. Kulstof-14 dateret til ca. 8.250 f. Kr. Særlig fint er her det velbevarede og komplette gevir, fig. 6.

Skinderbygård, Klemensker sogn. Del af en kronhjortetak fundet i en mose. Kulstof-14 dateret til ca. år 1000 e.Kr.

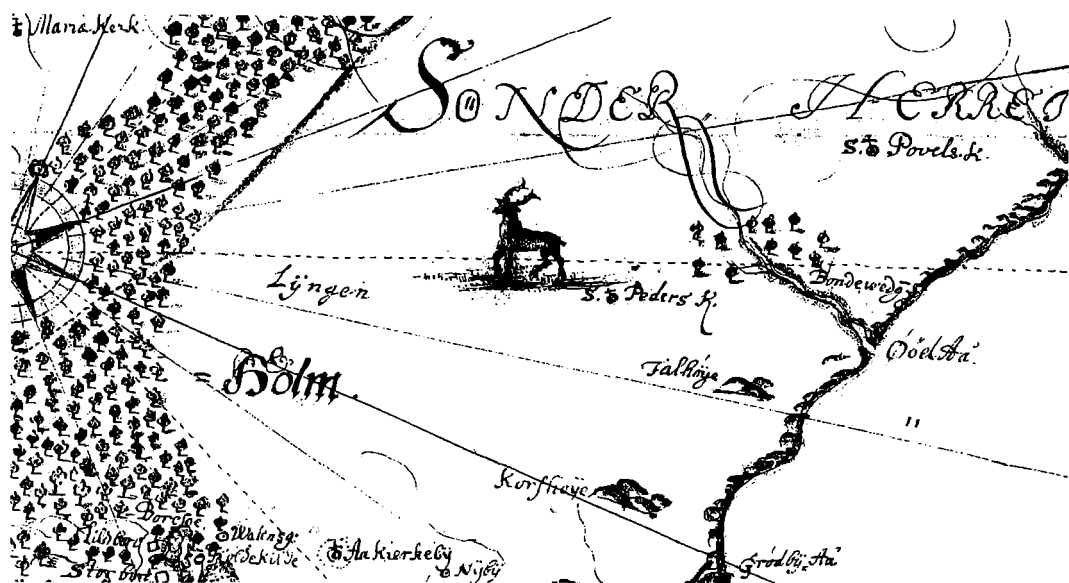

Fig. 3. Del af Bagge Wandels kort over Bornholm, 1671, hvor der ses en kronhjort i Aaker sogn, mellem »Lynge« og »Sct. Peders kirke«. Det Kongelige Bibliotek.

Søndergårds mose, Nyker sogn. Væsentlige dele af et kronhjorteskelet fundet i en mose. Ikke nærmere dateret.

Hjortesøllan, Aaker sogn, Lindesbjerg skovpart. En del af en hjernekasse af en kronhjort med påsiddende takker fundet i mosen. Ikke nærmere dateret. BM.2112, fig. 1.

Hjortesøllan, Aaker sogn, Lindesbjerg skovpart. Pandedel af en kronhjort med påsiddende takker opgravet i mosen i 1920'erne. Ikke nærmere dateret. BM. 2231, fig. 2.

På fig. 4. er de fem daterede fund fordelt på en tidsskala dækkende hele den 11.000 årige periode fra sidste istids slutning og frem til i dag. De sparsomme punkter er fortolket som en kontinuerlig tilstedeværelse af kronhjorten på Bornholm op gennem tiderne. For at kunne vurdere denne fortolkning, må man se lidt nærmere på Bornholms historie som ø. I den såkaldte senglaciale periode, d.v.s. overgangsperioden mellem den egentlige istid og vores nuværende mellem-

istid, er det bornholmske område skiftevis en ø af varierende størrelse eller en del af det nordtyske fastland. Det er de frigivne vandmasser fra isafsmeltningen og landets hævnning, idet det lettes for iskappens tryk, der tilsammen bestemmer land-hav forholdet, og hermed også Bornholms status.

Fund fra det øvrige Danmark og fra Nordtyskland viser, at vi ikke kan forvente, at kronhjorten indvandrede til Skandinavien allerede i den senglaciale periode. Arten kræver noget varmere klima og frodigere vegetation og synes at være indvandret til det øvrige danske område i løbet af den første halvdel af Præboreal.

Dette stemmer overens med det ældste bornholmske fund, der er kulstof-14 dateret til ca. 8.250 f.Kr., fig. 6, hvilket svarer til sidste halvdel af Præboreal. Geologiske undersøgelser har vist, at bortset fra en mulig kortvarig landforbindelse ved overgangen Præboreal-Boreal, så er den sidste store og længerevarende forbindelse mellem det nordtyske fastland og Bornholm tilstede i en

cirka 1000-årig periode, der slutter i midten af Præboreal. Bornholm har således efter alt at dømme modtaget sin del af den danske kronhjorteinvasion i løbet af første halvdel af Præboreal.

Fra midten af Præboreal, eller allersenet ved overgangen Præboreal-Boreal, er Bornholm som sagt en ø med så tilpas isolerede pattedyrbestande, at det må antages, at de få kronhjortefund repræsenterer en kontinuerlig, lokal bornholmsk bestand. Alternativet ville være en uddøen og efterfølgende nyindvandring én eller flere gange i løbet af forhistorien, men dette synes umiddelbart at være for usandsynligt i det mindste for en art som kronhjorten.

Zoologen Hørluf Winge skriver i 1921 i sine notater om knoglematerialet fra Lilleborg, at kronhjorteknoglerne er af en anelig størrelse, og Ulrik Møhl skriver i 1957 i sin publikation om knoglematerialet fra Dalshøj, at takstykkerne vidner om en »stærk« hjort. Det samme indtryk får man, når man i dag betragter gevirerne fra Ølene og Hjortesøllan, og endnu mere overbevisende er de mål, man kan tage på knogler og tænder af hjortene fra Ølene og Søndergårds Mose.

Den svenske zoolog Ingemar Ahlén har i 1965 publiceret et stort værk om den skandinaviske kronhjort, som blandt andet inde-

holder en lang række mål taget på kranier, takker, knogler og tænder af såvel de forhistoriske som de nulevende hjorte.

Sammenholder man de mål, som det er muligt at tage af de to ovennævnte bornholmske fund (kindtænder i underkæben, mellemhånds- og mellemfodsben, skinneben, skulderblad), ser man, at de bornholmske individer rent størrelsmæssigt hører til blandt de største danske forhistoriske hjorte, og at de er større end de nulevende kronhjorte i både Norge, Sverige og Danmark.

Som sagt: det bornholmske materiale er sparsomt, men foreløbig lægger det op til, at den hjort, man møder i de historiske kilder, ser ud til at have haft en meget lang og sund lokal-bornholmsk forhistorie.«

Træk af krondyrenes liv og lidt om jagten på dem.

Vi må gå ud fra, at jagten i oldtiden, hvor der først var rensdyr og siden både krondyr og elsdyr på Bornholm, har været alle mands ret. Man har nok jaget i fællesskab for at kunne nedlægge disse store dyr. Jagtvåbne-
ne var bue og pil, spyd samt fælder og snarer. Det store vildt og her især krondyrene må have betydet et væsentligt kosttilskud til befolkningen. Med agerbrugets indførelse og dermed rydning af dele af skovene, der

Bornholmske kronhjortefund

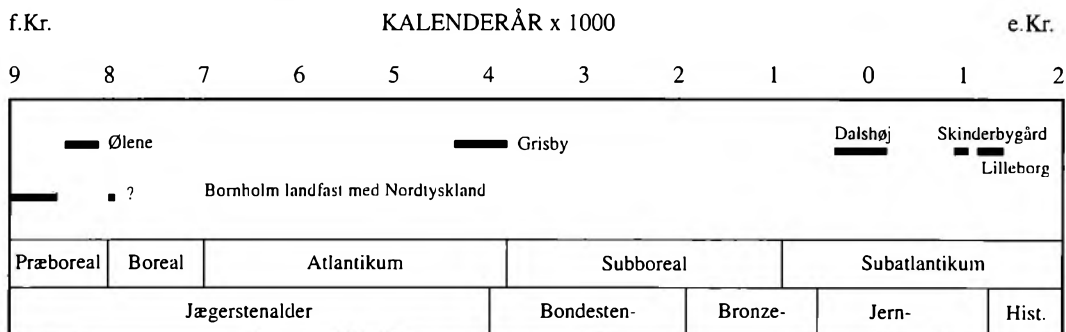

Fig. 4. Tidsskala dækkende de sidste 11.000 år, hvor de daterede fund af krondyr, knogler eller takker er indtegnede. Den brede fordeling over tiden sandsynliggør en kontinuerlig tilstedeværelse af dyrene indtil den sidste hjort blev skudt i 1785. K.Aa.-S.

Fig. 5. Adelig drivjagt efter kron dyr, ræv og hare. Jagtpladsen er omgærdet med garn, pander, »der var overalt landet (Bornholm) udstrakt«. Fra Olaus Magnus: *Historia om De Nordiska Folken*, 18. bog kap. 41, 1555.

begyndte i yngre stenalder, er dyrenes naturlige områder blevet indskrænket. Hjortene kunne nu til gengæld øve skade på bøndernes afgrøder, hvad vi skal se fra en senere tid.

Kronhjortene i middelalderen.

Mere sikre på oplysninger om krondyrenes liv og jagten på dem er vi med de skriftlige kilder fra middelalderen. På dette tidspunkt, da landet blev samlet under een konge og adelen eller stormændene havde deres del af bøndergårdene, tilhørte jagtretten ejeren af jorden og således også på Bornholm. Da Kongen i 1149 og senere i 1327 afgav overherredømmet over øen til bispem i Lund fulgte hans del af jagtretten med over til bispem og blev udøvet af hans lensmand på Hammershus. De almindelige fæstebønder, almuen, havde ikke jagtret på den jord, de dyrkede. Men af forordninger, der gentagne

gange blev udstedt i løbet af middelalderen, kan vi se, at almuen må have drevet krybskytteri. Dette kunne dels være for kødets skyld, men også fordi dyrene gjorde skade på bøndernes afgrøder. Vi kan vælge at opfatte deres jagt på krondyrene som regulering af skadevoldende vildt, da flokkene af hjorte gjorde stor skade på afgrøderne på markerne.

Et andet problem var bøndernes løsgående hunde. De plagede vildtet og bispem befalede derfor i 1499, at bønderne ikke måtte have mere end to hunde og var de så store, at de kunne skade vildtet, skulle de være lemmede, d.v.s., de skulle have hugget det nederste led af et af benene.

Da lybækkerne overtog forleningen af Bornholm i 1525, fulgte jagtretten naturligvis med over til dem. Den egentlige danske adel, hvoraf nogle havde gods på Bornholm, beholdt deres jagtret på deres tilhørende jor-

der, mens øens frimænd, en slags lokal lava-del, ikke kunne få lov til at drive jagt på den jord, de ejede.

I 1543 forlangte bønderne at få tilladelse til at skyde vildt og her især krondyrene, der gjorde skade på deres afgrøder. Dette ville lybækkerne naturligvis ikke tillade, »for fogeden skal alene have magt til at skyde og nedsalte kødet for at sende det til Lybæk«. Det er her klart hjortekødet som kosttilskud, der var vigtigt for lybækkerne.

De våben man da brugte, var langbue og pile, spyd og nu også det nye og kraftigere våben, armbrøsten, en geværlignende kolbe forsynet med en kort og kraftig bue, der med stor kraft kunne udskyde de korte armbrøstpille, eller bolte, som de også kaldes. Senere i 1552 hører vi, at man brugte egentlige ildvåben, geværer kaldet »rør«.

Den danske konge støttede under lybækertiden adelen i deres ret til jagten på Bornholm, men den lybske foged, Herman Bøttin, hævdede i 1553, at »alt stort vildt, (hjørte) har stedse hørt til slottet, og ingen, enten på frigård eller kirkegods har turdet befatte sig dermed. Desuden er her ikke så meget stort vildt, og det har sit bedste tilhold i frimændenes skove. Skulle nu enhver have lov at skyde, ville det snart blive ødelagt«.

Stridighederne fortsatte og kongen erfarede i 1556, at der »stadig skydes hjorte, hinde, harer og andre dyr«.

I 1576 forlod lybækkerne Bornholm og kongen, Frederik d. 2., fik igen overhøjheden over øen og dermed også jagtretten. I 1581 sendte han sin vildtskytte til øen for at skyde så mange hjorte, som kunne saltes ned i 48 tønder, og disse skulle så sendes til Kronborg Slot ved Helsingør i anledning af besøget af hertugen af Mecklenburg.

Kongen var overordentlig interesseret i jagten på Bornholm, og han søgte derfor, at erhverve så meget jord som muligt ved magteskifte eller køb af de adelsmænd, der også havde jord på øen. Kongen ville ligefrem indrette en kongelig vildtbane på øen, såle-

des at han rigtig kunne drive jagt, især på de prægtige krondyr.

Det var derfor en alvorlig sag at skyde nogen af kongens dyr. Vi hører om en ung mand, der i 1605 sad som fange på slottet, »som for 4 år siden skal af ungdoms uforstand have skudt 2 dyr«. Han blev dødsdømt, men familien gik i forbøn for ham, betalte en bøde på 100 daler - et meget stort beløb dengang - og han fik lov til at slippe, mod at tage til udlandet i fremmed krigstjeneste i tre år.

Krondyrene betød fortsat meget for kongens bord, og degnen i Aaker Rasmus Pedersen Ravn, skrev i sin krønike fra 1671, at i året 1630 i slutningen af august, »Bartholomæi tid, da den »store jagt« skete, som den så kaldes her på landet, at der da blev opjaget og skudt over 200 dyr (230 dyr nævnes et andet sted) til mod Sct Micheli dag (29 sept.) rigens jægermester velbårne Otto Thermo med skytterne og pandsvendene, medhavende dyrepander og garnene, der var over alt landet udstrakte, herfra bortrejste. Dog haver her disse år herefter og end nyligen for 4 eller 6 år siden været skudt af kongens skytter herinde af dyrene, men dog ikke over 50 stykker, som ikke havde meget at betyde« (vel for antallet af dem, den samlede bestand). Vi hører her om, at jægermesteren havde »pandsvende med, der havde dyrepander« med. En pandsvend er en underordnet jagtbetjent, der ved kongens jagter skulle passe jagttøjet, panderne. Navnet kommer af latin, panthera, der betyder jagtgarn. Dyrepander er de jagtgarn og eller jagtduge, eller jagtflag, man brugte til at sætte op omkring og op indtil jagtpladsen, hvor vildet blev drevet ind af klapperne. Denne form for drivjagt med garn ses tydeligt på Olaus Magnus stik fra 1555, fig. 5. Vi hører også om at jagtgarnene var spændt ud, overalt på øen, for at lede dyrene hen mod skytterne, der som oftest stod opstillet for enden af »garnrusen«.

Ravn fortsætter: »Anno 1671 borthente

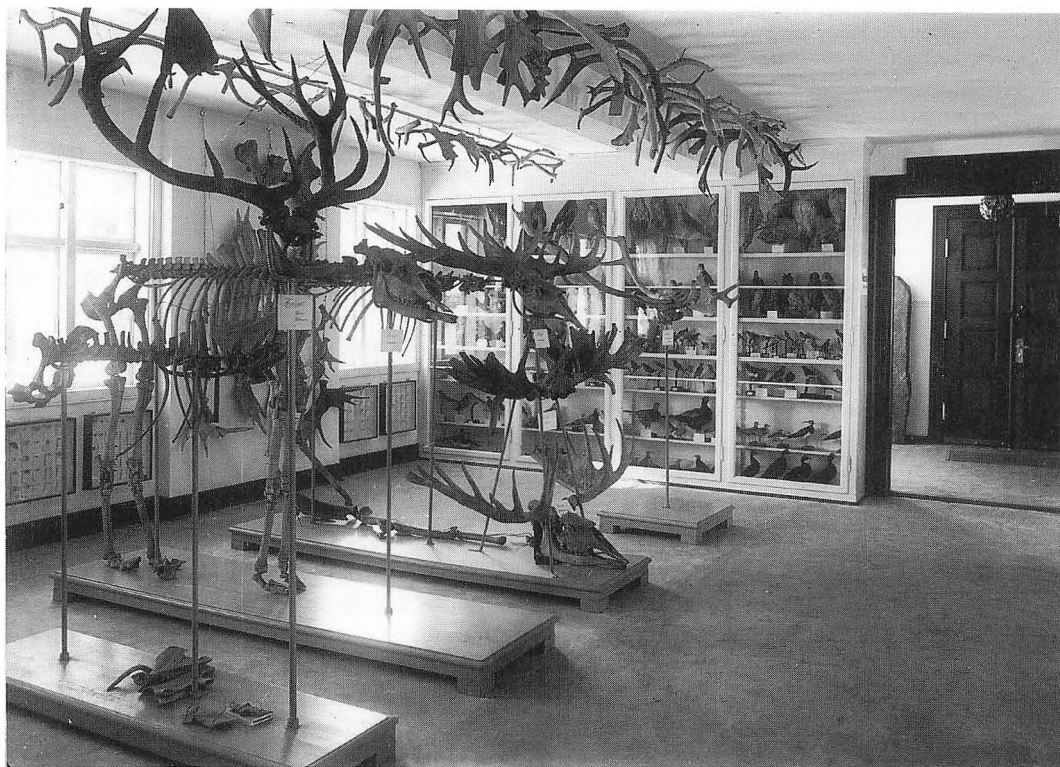

Fig. 6. Det første rum i det i 1923 nyindrettede Bornholms Museum var helliget jord- og mosefundne skeletter og geværer af rensdyr, elsdyr og kron dyr. Her ses kron dyrfundene fra Ølene i Østermarie, dateret til ældre stenalder ca. 8.250 f.Kr. Foto: Alfred Kjøller.

herfra velbyrdige Hans Anefeld, underjærgemester, vel 30 levende dyr udi kister dertil gjorte. De (dyrene) går her udi skovene, lyngen og overalt udi store hobe, ufrygtagige ved 20 - 30 - 40 - 50 og over udi hob«, (Ravn s. 174). Vi hører her, at der blev fanget levende kronhjorte og at de, som Thura skriver blev sendt til Dyrehaven nord for København, hvor kongen, Frederik d. 3. havde ladet anlægge en dyrehave. Thurah nævner også, at de bornholmske hjorte var blissede, flerfarvede. Dette kan man dog ikke se af billedet på Bagge Wandels kort fra 1671, hvor der ses en stolt kronhjort i Aaker sogn mellem Lyngen og Sct. Peders kirke, fig. 3. Resterne af de bornholmske kron dyrs blodlinier og gener skulle således stadig

kunne findes i vor tids kronhjorte i Dyrehaven.

Når man fanger kronhjorte saver man som oftest den øverste del af geviret af, for at dyret ikke skal skade sig selv eller andre under transporten. Dette kan være årsagen til, at geviret fig. 1. mangler den øverste del af begge gevirets stænger. Vi er på en måde her ret tæt ved indfangningen og overførslen af kron dyr til Dyrehaven. Den pågældende kronhjort er dog sluppet fra jægerne igen og har siden endt sit liv i Hjortesøllan.

Ravn nævner også, at kron dyrene led meget under den strenge vinter i 1670, og at man fandt mange døde dyr i flokke på 20 og derover, skønt man havde nedhugget grene til dem i skovene.

Med Christian d. 5's Danske Lov af 1683, blev der for første gang indført fredningstider på vildtet, paragraf 33: hjorte, hinde, dådyr og rådyr måtte ikke skydes fra 1. marts til 1. august. Det blev også lovfæstet, at almindelige mennesker ikke måtte drive jagt. Det måtte kun kongen og adelen fortsat, og da der ikke var mere adel, der ejede jord på øen, var det kun kongen, der måtte drive jagt på Bornholm.

I 1700-tallet mindskedes hjortebestanden på øen, bl.a. som følge af flere strenge vintre og som følge af jagten på dyrene, men også fordi »deres sædvanligste tilholdssted, som var Almindings-skoven, tid efter anden er bleven tyndere og mindre«; og Thura fortsætter s. 9 » Uden at tale om, at i et land, hvor hver mand har gevær, og hvor husene ligge vidt adspredte, der ej fattes på det slags folk, som beflitte sig på, at formindske deres antal«. Krybskytteriet nævnes her også som en væsentlig årsag til at bestanden gik tilbage i antal. En anden årsag kan også være, at der stadig blev opdyrket mere og mere jord, og at skovene samtidig dermed gik tilbage, og ikke mindst at kongen i 1744 solgte alle de bøndergårde, han ejede på Bornholm, så bønderne nu blev selvejere og dermed mere bevidste om deres jord og ejendomsret, og derfor søgte at bekæmpe det skadevoldende vildt. I 1745 berettes det, at der på det tidspunkt kun fandtes omkring 100 hjorte på øen.

Kongen mistede efterhånden interessen for jagten på Bornholm og i 1772 lejede han jagten ud til bønderne i de 14 af øens 15 sogne. Så kunne bønderne for alvor bekæmpe det skadevoldende vildt, hjortene. I 1779 mener man, den sidste kronhind blev skudt og i 1785 menes den sidste kronhjort at være blevet nedlagt på Hjortebakken i Bodilsker. De stolte kronhjorte endte således deres liv på Bornholm for bøndernes kugler, og afgrøderne på markerne fik dermed fred.

Vi har nu kun de opgravede knogler og gevirer tilbage af fortidens stolte kron dyr. Deres antal øges, som vi har set de sidste par år, og de kan måske ligefrem yderligere øges, hvis man graver systematisk, her vel mest naturligt i Hjortesøllan ved Vallingebjerghus i Almindingen. Som man kan se af fig. 3. har vi også et billede af kronhjortene i Aaker sogn, på Bagge Wandels kort fra 1671.

Da Bornholms Museum blev nyindrettet i 1923, opstillede man i det første rum samlingen af jord- og mosefundne skeletter og gevirer. På Alfred Kjølbers fotografi, fig. 6, ser man tydeligt flere af de her omtalte kronhjorte sammen med rensdyr og elsdyr fra tidligere perioder af øens dyreliv.

Der har flere gange været talt om at genindføre kronhjortene på Bornholm, vel mest for jagtens og for synets skyld. Da der nu er enkelte hjortefarme, hvorfra der af og til udslipper hjorte, kan man måske nå til, at dyrene igen bliver til en vildtlevende bestand, hvis de altså ikke skydes forinden.

Krondyrene er nok for stedse uddøde på Bornholm.

Benyttede kilder.:

- Hübertz, J. R.: Aktstykker til Bornholms Historie 1327 - 1621, København 1852. Citater nr. 109, 153, 170 og 389.
 Ravn, Rasmus Pedersen: Børringholms Krønike 1671, udgivet ved Johannes Knudsen, Rønne 1926, s. 173-175.
 Thurah, Laurids de: Bornholm og Christiansø, 1756, genudgivet ved Henning Ipsen København 1968, s. 8-9.

I øvrigt henvises til bogen:

Jagt på Bornholm gennem tiderne, udgivet af De bornholmske Jagtforeninger og Bornholms Museum 1992, s. 6-24, og til: fra Bornholms Museum 1994-95.

Liv og død i Aaker sogn i 1600-tallet

Studier i Aaker kirkebog 1648-82

Af Hanne Vensild

Denne artikel handler om Aaker sogns beboere i perioden 1648-1682.

Den vil både beskrive en af de mange store katastrofer, som indtraf i 1600-tallet, nemlig pesten 1653-54, hvordan den hærgede i Aaker sogn og de konsekvenser, den fik for sognets beboere. Dernæst vil der følge et forsøg på en beskrivelse af livsvilkårene i sognet, eller som der står i overskriften: Liv og død i Aaker sogn. Artiklen har til hensigt at komme så tæt på det daværende familiemønster, som det er muligt.

Hvor gamle blev folk, hvor mange børn fik familierne, døde kvinderne ofte i barselseng, hvem fik de uægte børn???

Den tidsmæssige afgrænsning er sat af sognets kirkebog. Den er øens ældste. Den burde være startet i 1645. Det år udstedte kongen en forordning om, at præsterne skulle føre bog over, hvem der blev døbt, begravet og gift. Men først 3 år senere tog præsten sig sammen til at lave disse optegnelser, - eller måske var det degnen, der førte den. Det har vekslet i de forskellige perioder, afhængigt af hvem der beklædte embederne.

De originale kirkebogsoptegnelser er gået tabt. Det, der eksisterer i dag, er en afskrift, eller en ekstrakt af de optegnelser der var foretaget i perioden 1648-1682. Den er udført af pastor Thue Lassen Lyster, som blev præst i Aaker sogn i sommeren 1687. I perioden 1682-1687 er der ikke foretaget nogen registrering af de kirkelige handlinger. Tidsrummet 1648-1682 har dermed afgrænset sig selv.

I denne periode var der 4 præster og 3 degne. Den første præst var Rasmus Jensen, som tog initiativ til at føre kirkebogen. Han døde i 1651 og efterfulgtes af Svend Larsen, som blev gift med sin forgængers datter.

Svend Larsen døde under pesten i 1654. Den næste præst, Nils Matzen fungerede fra 1654 til sin død i 1676, hvorefter Didrik Svendsen blev indsat.

Den første degn var Bent Jensen, der ligesom præsten Svend Larsen, døde under pesten. Han efterfulgtes af Bornholms navnkundige historiker, Rasmus Pedersen Ravn, som førte kirkebogen frem til sin død i 1677, hvorefter dennes søn Peder Ravn overtog degneembedet.

Udover kirkebogen bygger artiklen på den ældste beskrivelse af Bornholms historie, forfattet af degnen i Aaker sogn 1653-1677, Rasmus Pedersen Ravn: Borrhølm's Krønike, afsluttet 1671. Hans overordnede formål var at skildre bornholmernes dårlige vilkår, idet han mente, at det kunne påvirke kongen og derved sikre de hårdt trængte øboere skatte- og afgiftsnedsættelser. Desuden er der anvendt forskellige jordebøger og andet administrativt materiale forfattet af lensmandens administration på Hammershus.

At læse i en kirkebog kan umiddelbart forekomme at være en kedsommelig beskæftigelse. Der står blot skrevet hvem der er døbt, begravet og gift. Det er korrekt; andet står der ikke. Men det er også nok til, at man kan få et indblik i andre menneskers liv. Man bliver grebet af deres skæbne. Kvinden der føder det ene dødfødte barn efter det andet, hvordan har hun og hendes mand haft det? Kvinder der føder uægte børn, som det så uskønt kaldes i datidens sprog, hvordan har deres position været i det lille sogn? Hvilken grusom skæbne gemmer der sig ikke bag udtrykket »den kagstrøgne«. Den stakkels kvinde har været prostitueret, hvilket var ulovligt, men hun har ikke haft andre chan-

cer for at overleve. Straffen var grusom. Hun er blevet klædt nøgen på overkroppen og pisket, medens hun stod bundet op ad sognets kag, navnet på en træstøtte som blev anvendt til afstraffelse. Hun er på den måde blevet brændemærket for livet. Navnet følger hende i kirkebogen. Det anvendes om hende de gange hun føder børn. Børnene bliver således også deklasseret.

Man bliver også revet med af fortvivlelse over de familier hvor børnene dør på stribe under pestepidemien i 1653-54. Ligesom man kan undre sig over, at en enke eller enkemand kan gifte sig få måneder efter at ægtefællen er død. Med andre ord: Man lever med, og der åbner sig en verden, som man på en måde forstår - eller tror, at man forstår. Samtidig opdager man, at de mennesker, der levede for 300 år siden, både ligner og adskiller sig fra os. Deres normer og livsbetingelser er overraskende forskellige fra vores. Og dog må der være nogle grundforhold, der er ens: glæder og sorger over børn, forelskelser og frygten for døden. Men livsbetingelserne har været hårde og barske. Der var absolut intet socialt sikkerhedsnet. Der var ikke anden hjælp at hente end den, familie og evt. naboer var i stand til at yde. Hvis høsten slog fejl, var der intet at gøre; det ramte alle. Men en forklaring kunne man finde: Det var Guds straf. Religionen var det sidste boltværk. Den gav mening i den vanskelige tilværelse, både når der var hungersnød og pestdød.

Pesten

En tidlig morgen i juli måned 1653 kom en grædende og forfærdet kvinde til præsten i Rønne. Hun fortalte om en mærkelig hændelse, hun netop havde været ude for denne morgen. Hun var som sædvanlig gået ud for at malke ved solopgang, da hun hørte en stemme syngende: »Nu bede vi med Helligånd....«. Forvirret og skræmt var hun fortsat længere ud på marken. Her så hun til sin store overraskelse inde i kornet et dejligt barn i

en hvid kjortel. Hun var blevet bange. Barnet sagde imidlertid, at hun ikke skulle frygte, men: »for Menneskehedens Ondskabs Skyld skulle først komme stor Døde og Pestilentse (pest) iblandt Menneskene og siden forfærdelig Krig, Hunger og Dyrtid. Dette skulle hun åbenbare Folket, saa at de til Pønitentse (bod) skulle bevæges.«¹. Rædselen havde fyldt hende, og hun var styrtet afsted for at finde præsten.

Oplevelsen udlagdes og fortolkedes senere af Rasmus Pedersen Ravn, degn i Aaker sogn fra 1654. Efter at den grusomme pest havde fejlet hen over øen fra efteråret 1653 til foråret 1655, blev hændelsen forstået som et varsel sendt af Gud. Menneskene skulle straffes på grund af deres ondskab og ugudelighed. De skulle tugtes, og det blev de. Der døde i alt 4896 mennesker på Bornholm, heraf var de 557 beboere i Aaker sogn.

Da først pesten var en grusom realitet, kunne man ved nærmere eftertanke tyde mange tildragelser som Guds påmindelse til de syndige mennesker. At mennesket var syndigt, var behæftet med Arvesynden, det prædikede præsten hver søndag, tillige med Guds straf og dom. Man havde et godt kendskab til Bibelens dommedagstegn, såsom solformørkelse og regn med ild og blod. Midt under den værste del af pesten: »hørte man udi Luften på een Tid her over Landet 26 Skud, store og forfærdelige, og saa Ild skinbarligen brænde udi Luften, var paa den Tid ingen Regn, uden den forgiftige og hid-sige Pestilentse regerde da paa Landet meget hefteligen og have saa forgiftet Luften, at den lugtede meget ilde. Saa tildrog sig og d. 2. Aug., da Pesten allermost grasserede, den forfærdelige Formørkelse, da de 10 Parter af Solen vare slet formørkede, at man udi Husene her ikke kunne se det ringeste af Dagens Lys, men maatte forblive stille paa det Sted, man var, enten siddendes eller staaendes.«² Alle naturfænomenerne blev udlagt som udtryk for Guds vrede mod menneskene.

Epitafium, en mindetavle, fra 1652 fra Aa kirke. På tavlen er gengivet en naivt malet, nu stærkt afskallet korsfæstelsesgruppe, som af en religiøs frakturindskrift adskilles fra to persongrupper fornedet; til højre et ægtepar med to børn, det ene i vugge, til venstre står samme par ved en vugge, men omgivet af en større børneflokk, to sønner og tre døtre. Hertil slutter sig den sidste del af indskriften: Anno 1652 den 25. februar Haffuer Jens Hansøn bekostede dene Taffle«. Epitafiet befinder sig i dag på våbenhusets østvæg.

TABEL 1 Antal døde pr. måned i Aaker sogn 1648-1657

	1648	1649	1650	1651	1652	1653	1654	1655	1656	1657
JAN.	4	3	3	5	3	3	32	6	0	2
FEB.	1	5	5	4	0	5	20	2	0	4
MAR.	1	15	5	6	1	9	47	4	0	3
APR.	3	9	5	2	2	12	52	5	2	4
MAJ	3	3	1	5	2	6	55	0	1	1
JUN.	3	3	0	1	1	4	65	2	2	1
JUL.	0	1	2	1	3	1	67	4	1	3
AUG.	1	1	0	2	3	2	55	2	2	1
SEP.	2	0	1	0	2	1	47	3	1	0
OKT.	3	3	2	2	3	4	27	0	2	1
NOV.	4	4	4	4	0	16	9	1	0	4
DEC.	2	2	2	2	2	53	4	1	2	3
Ialt	27	51	30	34	22	116	481	30	13	27

Ifølge Rasmus Ravn hærgede pesten på Bornholm fra 16. august 1653 til et stykke ind i marts 1655³. Den startede i Nexø og bredte sig herfra ud over øen. Pesten kom noget senere til Aaker sogn og ophørte noget tidligere. Når man følger Aaker sogns kirkebogs optegnelser over døde i pestperioden, får man et udmærket indtryk af pestens »udbytte«. Man kan beregne det gennemsnitlige dødstal pr. år ud fra et gennemsnit over en 10-årsperiode. Hvis man vælger at beregne fra 1648, som er det år, kirkebogsopregnelserne starter, og 10 år frem, vil der fremkomme et skævt billede, eftersom vi derved inddrager de to helt usædvanlige år 1653 og 1654. Derfor vil det være rimeligt at lave beregningen fra 1648 til 1652 og atter 1655-1660. Det giver et gennemsnitligt dødstal på ca. 36 pr. år. Ud fra tabel 1, som er en oversigt over antal døde i perioden 1648-1657, kan man følge dødstallene i sognet i denne periode. I 1653 døde 116 mennesker og i 1654 kommer tallet helt op på 481.

Året før og efter pesten døde der henholdsvis 22 og 30 mennesker i sognet.

I november 1653 må epidemien være kommet til Aaker sogn, hvorefter den gør et

dybt indhug i befolkningen. Kulminationen ligger i sommermånederne maj-august 1654. I december 1654 har den sluppet sit tag i dette sogn. Rasmus Ravn angiver som tidligere nævnt, at der døde 557 i sognet i forbindelse med pesten. Det tal må man formode, han er kommet frem til ved at tælle samtlige døde i sognet sammen fra 16. august, som han angiver som starttidspunktet for pesten, »som anfangedes udi Nexø d. 16 Augusti og til den endedes in Martio 1655«⁴. Det giver følgende antal døde: Fra 16 august 1653 til nytår 1654 i alt 67, for året 1654 i alt 480, og for tiden frem til april 1655 7. Det giver i alt 554 døde. Men også tallet 554 er i overkanten. Pesten starter ikke i august 1653 i Aaker sogn, men tidligst i slutningen af oktober 1653. Først på det tidspunkt kan der være tale om en dødelig smitsom sygdom.

Ifølge kirkebogens optegnelser fra august dør følgende: 22. august er det noteret, at Rasmus Olsens datter Valborg er blevet begravet. Hun er født i marts 1653, altså et spædbarn. Da spædbørnsdødeligheden var meget stor, er der ikke noget usædvanligt ved det. »Peder Mortensens Nyfødte Barn

død d. 27 Sept. Peder Larsens Qvinde dør i Barsel d. 20 Okt..⁵. Den 29. oktober begravnes Christin Hans Olsens, 53 år, og samme dag Lars Nilsens qvinde, 48 år, 31. oktober begravnes Lars Jensen »ved Vasen«. 4. november blev begge Møller Andersens sønner begravet. Denne øgede begravelsesaktivitet tyder på, at pesten er startet omkring 29. oktober. I realiteten udgør dødstallet for pestperioden 540. Men hvis man skal gøre sig nogen forestilling om hvor mange der led pestdøden, må man nødvendigvis trække det antal fra, som i gennemsnit døde pr. år, nemlig 36. Herefter er tallet på de, der er døde direkte som følge af pesten, snarere 504. Men det er stadig et meget stort antal.

Rasmus Ravn var degn i Aaker sogn fra 1654 til sin død 1677. Inden da havde han bl.a. i nogle år været rektor for Rønne Latinskole. Aaker sogns degn, Bent Jensen, døde i begyndelsen af pestperioden 11. december 1653, hvorefter Rasmus Ravn overtog embedet.

Præsten hr. Sven Larsen døde 5. april »Kl. 1 Formiddag« 1654, altså under den værste del af epidemien.⁶ Først »5. søndag efter Trinitatis (25. juni) har Landsprovsten introduceret hr. Nils Mazen Lund her udi Kirken och samme Dag visiteret«. ⁷ Degnen har altså stået alene med det meget store antal begravelser i næsten 3 mdr. Muligvis har han også måttet overtage præstens normale funktion i forbindelse med svær sygdom. Den 12. juli sendte kongen et brev til samtlige bisper i Danmark »om Præstekalds Forsyning i denne Pesttid«. Bisperne blev pålagt at sørge for, at der var en, der kunne klare præstegerningen: »selv med en Studio-sum eller Skibspræst, saa at de Syge, som Præstehjelp behøve, ei vorde forsømte«. ⁸ Ud over at han har måttet tilse de pestsyge, hvilket må have været et både psykisk belastende og risikabelt arbejde, oplevede han også, at hans egen familie blev ramt af pesten. Den 17. juni 1654 blev hans barnebarn begravet.

Da Rasmus Pedersen Ravn skrev sin krønike om Bornholm omkring 1670, var det 16 år efter, at pesten havde hærget sognet. Man kunne derfor forvente, at degnen havde skrevet om sygdommen og om, hvor rædselsfuldt det havde været. Men han indskrænker sig til at berette om de tidligere omtalte tegn, der havde vist, at Gud ville straffe menneskene. Derudover opregner han, hvor mange der er døde pr. sogn og afslutter med at nævne de »6 hæderlige Præsters navne, hvilke og da udi Pestens Tid ere ved Døden bortkaldede«. Oversigten afsluttes med følgende ord: »Hvis Sjæle ere udi Guds Haand, og dennem rører ingen pine.« ⁹. Den sidste sætning er muligvis nøglen til forklaringen på, at Rasmus Ravn ikke fortæller om pesten: Livet er pinefuldt. Den opfattelse og viden lever og dør mennesket i 1600-tallet med. Der er derfor ingen grund til at uddybe rædslerne. Han har nok søgt at komme videre i livet og har derfor fortrængt den frygteligste periode i sit liv. Men han har uden egen viden og vilje efterladt sig den bedste og mest uhyggelige kilde til pesten, nemlig den kirkebog som han overtog arbejdet med at føre, da den tidligere degn, Bent Jensen, døde i december 1653. Heri kan man følge pestens indhug i befolkningen. I nogle tilfælde udrydder den hele familier, i andre tilfælde efterlades et par forældre med en dyb sorg over at have mistet alle deres børn, eller en ægtefælle står helt alene tilbage, ribbet for børn og livsledsager. Nogle familier berøres kun let, andre slet ikke. Men inden vi dykker ned i pestens grusomheder i Aaker sogn, vil det være rimeligt at beskrive den epidemiske sygdom, som dræbte ca. 1/3 af Danmarks befolkning 1653-55. Ingen fra sognet eller øen har beskrevet sygdommen; men i København rasede pesten samtidig, og herfra findes der øjenvidneskildringer.

Først 1654 kom den uhyggelige pest til København. Enhver, der kunne, flygtede fra hovedstaden: Kongen, hoffet, de lokale myndigheder og de velhavende, samt en del

præster. Universitetet blev lukket, og studenterne blev sendt hjem. Man forstår det til fulde, når man læser om pesten i et brev fra lægen Ole Worm til dennes søn. »Det er en overordentlig hurtigt forløbende Sygdom, de Syge døe af den paa fjerde Dag. Kjendtegnene ere ikke eens hos Alle, men afvige efter Temperamenternes Forskellighed. Afmagt, Hjertebeklemmelse og Kuldegysninger angriber de Fleste lige fra Begyndelsen. Der indfinder sig derefter Buboner og Karbunkler og mod slutningen sortblaa Pletter. De Fleste som døe, forsee sig ved, at de strax i Begyndelsen svække Kræfterne ved Aareladning og Afføringsmidler. Kommer ei Hjelp inden 6 Timer, er det forbi. Saasnart man sporer en Forandring i Legemet, maa der strax tages et Alexipharmacum, at de Syge kunne komme i Sved, og dette maa gentages hver 6te Time, indtil en Forandring viser, at Giften er jaget ud.«¹⁰

Datidens lægevidenskab stod rådvild overfor sygdommen. Man opfattede, som tidligere nævnt, pesten og alle andre epidemier som Guds straf. Men som man kan se af citatet fra Ole Worm, der var en berømt videnskabsmand og læge, så arbejdede man dog alligevel på at mindske omfanget af denne straf. Man forsøger med åreladning og afføringsmidler, da man vel forestiller sig, at man ad den vej kan få sygdommen ud af kroppen. Men som det fremgår af brevet, er Ole Worm, og dermed formentlig flere læger, ganske klare over, at disse to metoder har den modsatte virkning. Sygdommens start beskrives som influenzalignende. Den udvikler sig hurtigt; der kommer bylder, under armhulerne begynder kirtlerne at svulme op. Det må have været rædselsfuldt at være vidne til de syges elendige og smertefulde tilstand. Særlig slemt fordi intet middel tilsyneladende kunne modvirke sygdommen. Kun hvis sygdommen vendte, hvis man kom over det kritiske punkt, kunne varme drikke med lægeurter hjælpe kroppen i kampen mod sygdommen. Men det var de færreste,

der var så heldige. For nogle af ofrene mildnedes trængselne i den sidste fase. Hvis der kom vandblærer under fødderne, forsvandt smerterne samtidig, »saa at ikke faa formaaede at gaa omkring og lægge sig selv i Ligkisten«.¹¹

Mennesket opgav imidlertid ikke kampen mod sygdomme og epidemier, selv om de blev opfattet som udtryk for Guds straf. Allerede i 1500-tallet var der blevet skrevet flere pestbøger, d.v.s. bøger eller små skrifter, som kunne erhverves for få midler, som gav gode råd mod smitte og angav, hvordan man kunne blive helbredt. Disse pestbøger blev optrykt og anvendt op gennem 1600-tallet og har formentlig været kendt i Aaker sogn såvel som på resten af øen. Bøgerne giver et godt billede af lægevidenskabens stand og den viden, man havde om smitsomme sygdomme. Man var nok klar over, at hygiejne kunne forebygge pest; men hygiejne var ikke nogen selvfølgelig ting på den tid.

Johan Warwich: Danske Pestbog, trykt første gang i 1577, og siden flere gange i løbet af 1600-tallet, indledes således: »Lige som En Ild, huilcken Mand icke udflycker, brender io wider oc wider oc gjør Schade: Ilige Maade ocsaa Pestelentze naar mand uforsynlig uden Fryct oc Skyelse kommer i forgifftige Huse oc omgaas med thenneom som siuge oc befengt er. Da strecker hun sig io mer oc mer fra then Ene oc till then Anden, saa at then Ene Effter then Anden wed Døden borttog.«

Warwich afslutter sin indledning med at forklare, at netop fordi man bliver smittet, når man omgås, de der er syge, har han forfattet en »liden Undervisning«. Herefter følger 6 gode råd, som kan sammenfattes således:

Pkt. 1. Bed til Gud, lov bod og bedring.

Pkt. 2. Undgå kontakt med de steder, hvor der er pest. Undgå forgiftet luft og forgiftede huse. Brug ikke de pestdødes tøj.

Pkt. 3. Den, der er frygtsom og nemt forskrækkes, kan nemmere tiltrække sig syg-

dommen. Man skal trygt give sig i Guds hånd og kun have tugtigt selskab.

Pkt. 4. Man skal sørge for at holde sit hus rent således, at der ingen stank er, og man skal brænde eg eller bøg og/eller røgelse. Ligeledes skal man sætte spande med rent vand i stuerne - »at Forgiften kan slås der udi«.

Pkt. 5. Maden og det, man drikker, skal være nærende. I denne sammenhæng opremser han forskellige pesturter.

Pkt. 6. Den, der går i forgiftet luft eller er i hus med de syge, skal tage en drik, som skal virke forebyggende. Han anbefaler en drik af hjertensfryd, rosmarin og ruder (Ruta graveolens).

Eddike anbefales til at stryge sig med. Man kan også forebygge ved at drikke sin egen urin!!!!

Det ses af Warwicks pestbog, at han er klar over smittefaren. Han er ligeledes klar over, at frisk luft og renlighed er forebyggende. Man kan naturligvis undre sig over nogle af de råd, der gives. Spande med rent vand kan umiddelbart forekomme mærkeligt; men datidens mennesker havde for vane at spytte på gulvet eller i en spyttebakke. Set i det perspektiv bliver Warwicks råd et fornuftigt hygiejnisk råd. At man ikke skal anvende de pestdødes tøj, er for os en selvfølgelighed, men en advarsel, som man nok har været nødt til at gentage mange gange for datidens mennesker. Klæder havde man ikke i så stor mængde som vi. Fattige mennesker har vel blot haft, hvad de stod og gik i, så for dem har det været det rene vanvid at brænde eller på anden måde destruere de dødes tøj. Alt i alt må man sige, at datidens befolkning stod lige så famlende overfor bekæmpelse af pestepidemier, som vi i dag står overfor AIDS.

Pestens forløb

Pesten, der som nævnt startede i Nexø i august 1653, spredte på kort tid megen død og elendighed i Aaker sogn. 247 husstande blev

ramt af den uhyggelige sygdom i dette sogn. Nogle steder var det kun en enkelt, der døde; andre steder blev hele familier udryddet. I Limesgaard hos Peder Jensen døde 3 børn. De blev alle 3 begravet på samme dag, den 26. august 1654. Begge forældre overlevede epidemien. På Julegaard døde en søn den 4. juni 1654. Efter at familien var kommet sig over den første sorg, ramtes datteren i begyndelsen af oktober og moderen nogle dage senere. De blev begravet henholdsvis 8. og 12. oktober.

I Hunshale ligger flere gårde nær hinanden. Det er ikke muligt at finde frem til, hvor mange beboelser der omfattes af denne betegnelse; men i hvert fald var der 8 selvejergårde og et uvist antal huse. Ifølge kirkebogen blev 4 familier i området hjemstøgt af pesten; i alt døde 16 mennesker indenfor denne lokalitet. Før pesten var der hos Morten Jensen på 18. og 19. sg. (selvejergård) en stor familie. Men den 10. marts 1654 begravdes sønnen Povl, den 7. maj sønnen Arist, og den 7. september kom turen til bonden selv: Morten Jensen. 16. september blev en tjenestepige begravet og dagen efter 2 af Morten Jensens børn. Herefter sad konen, Christine, alene tilbage på gården.

På Lille Hallegaard, hos Karen og Jens Monsen, ramte pesten 2 tjenestepiger, et barn og konen. Den første døde i begyndelsen af marts 1654, og Karen Jens Monsens blev begravet som den sidste fra denne gård i begyndelsen af juli.

Næste side: Opslag i kirkebogens optegnelser for året 1660. Her står opregnet, hvem der er blevet født i dette år, opdelt i ægte og uægte; dernæst kommer årets brudepar efterfulgt af en oversigt over de døde »Liig« samt de dødfødte. De kirkelige handlinger afsluttes med antallet af nadvergæster, som dette år var 1472. De fleste år er der herefter en optegnelse over væsentlige begivenheder, som er indtruffet henholdsvis i sognet, på øen og sluttelig på landsplan. I dette tilfælde er den landsdækkende begivenhed en optegnelse om Corfitz Ulfeldts og Leonora Christines fængsling på Hammershus. Landsarkivet Sjælland.

1. Jan er en Søndag
Erst Nils Maaten

ANNO 1660

Paasche 22
Degn, Rasmus

Væge Børn

1. 1. Jan Nils Pederss. S. Jens her i Byen.
2. Enc. 2. Epiph. Peder Schomag. dat. Christine
3. og Abraham Jensen's Son Anders.
4. Enc. 3. Epiph. Bergm. Christen Gregers. D. Boel
5. Enc. 6. Epiph. Jens Pederss. S. Trist her i Byen.
6. Septmag. Daniel Hildmager. Dat. Anecke
7. og Peder Hanssens Son Jens, Vester.
8. Septmag. Hans Nilsens Son Ueber her i Byen.
9. og Udbyg. Jens Hanss. Son Rasmus
10. og Jens Knuds Datter Nor. Naphly Børn
11. Esto mihi. Anders Jacobss. D. Ane i Boene
12. fest. Annunc. Hans Oberss. D. Ane i Grovby
13. og Mons Jonsens S. Son, paa Hspegnind.
14. Latase. Hans Hanssens Datter Brel.
15. og Hans Rasmussen, Dat. Margreke
16. og Ernst Hanssens Son Mons.
17. hildia. Henrik Jacobss. Dat. Margreke
18. Palmes. Nils Maatens Son Maat
19. og Unge Hans Olovens Son Fredrik
20. og en Oleginds Dragoners Datter Karen.
21. fest. Vitrid. Iochum Møllert. Dat. Christine
22. fer. 2. Pasch. Mons Olfens Smiddens tron.
23. De Døtre Ane og Karen
24. og Rasmus Pederss. Schomagers Son Peder
25. Grafind. Maat Brückis Son Jens.
26. 30. Maj. Simonsdøtt. Nils Jorffs Børn.
27. hildiate. Jep Lassen's Son Lasse.
28. og Udbyg. Nils Larsen's Son Lars.
29. Esandi. Nils Olfens Datter. Marek, paa Backe.
30. fer. 2. Pent. Mory Nils. Son Nils i Skudby
31. og Jep Tristhus Datter Ulen i Anikegaard
32. 2. Trin. Maat Pederss. Son Joryen, efter i 8
33. og Peder Jens. Son Hans i Limesgaard
34. og Maat Olf. Son Christen i Beckegaard
35. og Peder Louff. Dat. Ane i Boene
36. 5. Trin. Henrik Maatens D. Ane i Boene

37. 6. Trin. Morten Anderssens Son Hert
38. 10. Trin. Joryen Henrikson's Son Hans
39. og Lars Jensens Datter Karen i Ege
40. 17. Trin. Ueber Rasmussen, datter Kate
41. 20. Trin. Rasmus Olf. Son Hans, efter
42. 21. Trin. Jens Hertoffens Son Hertog
43. og hieimmedøtt. Nils Pederss. Datter. Boe
44. 22. Trin. Jacob Nilsen, to Sønner her
45. og nemlig Nils og Anders.
46. og Anders Joryens. Datter Karen i Ege
47. 23. Trin. Erich Anderssens Son Sven i Ege
48. 2. Advent. Henrik Schults Datter. Ane
49. og Jens Troelss. Byfverds Son Hans
50. 3. Adv. Christen Hanss. S. Hans i Gade
51. og Lars Anderssens Son i Nijby, Peder

Væge Børn

1. 2. febr. Hanna, Mary Jenssens Datters idelig Børn af Rundløcher, som var dødfødt led med unge Peder Michelsen Sønder i
2. Remijne. Luzes, Raches, Ingers Datter's Børn af en Liebenthaftig Karl, naphly
3. 5. Trin. Gannel Maat datter's Son Morten, andet Børn som døde udløst. Faderen
4. Jep Lassen i Boene.
5. 11. Trin. Peder Mortensen hos Loul Joulsten en Henestpinde lid. dery dødfølte Børn.
6. 30. Dec. Karen Peders datter's Børn Peder af Nijby. faderen Lars Unge.

Hjwepaar

1. Enc. 2. Epiph. Mons Olfen Smidd og Zele Nils datter.
2. Esto mihi. Hans Nilsen, Gertrud Joryens
3. Latase. Peder Mortensen, Christine Rasmussen
4. fer. 2. Pas. Peder Hanssens, Margreke Trist datter
5. fer. 2. Pent. Hans Simens. Etene Mory
6. og Anders Olsen, Boel Anders datter

11. Trin Michel Clavf: Christhne Nilsdat
 Peder Hanf af Rosogn, Ulsabet Michelsdat
 Trin Peder Hansen, Ane Bentsdatter
 doent. Nils Hansen, Ulsabet Jacobsdat

LIII

1. Epiph. Peder Hanf: S. Hans i fogdegaard
 febr. Jens Pederf: S. Arst her i Byen.
 Eb. Maryske Lars Juls i Strandby at 55.
 en struk sig af en Torn og tog de af sin Død
 feb. Boel Jens Moryer i lille Høllgaard
 de i Barfellseng. at 28. an.

10. Lange Jens Pederf: i Nibj. at 60 a
 minif. Ole Pederf: i Nibj. at 66. a

Mart. Peder Gullandsfar som hente Pe,
 or Jøsen Sandemænd, af Nils Jensen Bjo
 truer, her i Byen i hvidskit om Natten og
 en nedfod og kastet i Gudsmands gaard
 m. d. 22 Jun. bleef Nils Jensen domt fra
 Lif men offer Kongl. Pardon, stod hand
 ten skriff og beholt Luf.

Mart. Nils Hansen i Nibj. at 80. a.

Mart. Michel Ingmarsen Provurat. a 60

6. Apr. Enert Hanf af S. Hans

15. Nov. Mory Olsen nyfodde Datt. Hans

1. fer 3. Pas. det's Søster Ane

Maj: Tydscher Grete i Spillegaard a 50.

0. Maj Nils Sortis nyfodde Barn

1. Maj Lars Hanf: hos Jens Jens. at 67.

15. Trin Nils Morf: Son af Boerne

24. 1. Nov. drückede i et Lybsch Schub

rag, som skavdede her for Sognet, otte Men

ischor, nemlig Morten Bule fod i Delitsch

Meiffen, hans Gvinde og Datter, David Eben

l Böhmer, Fredrik en Hollend or, to Sejers

ager Geseller og en Rytter. de bleve alle

er begrafne d. 10 Nov.

14. Nov. Ane Nils Pederf: i Ullet og hendis

nyfodde Datter

Item Dødfodde

2. febr. det i 4. age Barn fra Rundlot

6. Jul. Gannel Mazd. ene i 4. age Barn

1. Trin Peder Mortenssen i 4. age Barn

1. Nov. unge Peder Michelsen Barn

30. Nov. den kagsfogne Steenschen i 4.
 age Barn, afled paa Skibtegaard.

Communicantes, 1472.

7. Jan. Barf. hos Lez Ole Nilfen i Norre
 Lars herrogn

1. 2. Pent. forkyndet at endelig Fred var

stiltet imellem Danmark og Sverg

ved disse Tider synis Lez Povt Anner at

vare bleven Pastor til denne Kirke, hi

d. 6 Jun. i dette Aar hørde hand første

gang Kirkens Regenskab

14. Nov. var atter Mode her i Byen om Rijk

riets Afshaffelse og Suppliere opfat

til Kongl. Maj: der om

26. Julij. ankom hid til Landet og blef paa

Stottet Hammerstruus indsat Corfitz

Ulfeld med sin Frøycher. hvor de ere

blefne besiddende indtil d. 17. Dec. 1661

da ere de igien indtagne og ved Kongl.

Maj: Gallot. til Riibenkast forde

Tabel 3

Begravelser i pestperioden.

	MÅNED	BEGRAVELSER
1653	november	16
	december	45
1654	januar	32
	februar	20
	marts	47
	april	52
	maj	55
	juni	65
	juli	67
	september	47
	oktober	37
	november	9
	december	4

Tabel 4

Begravelser i juni 1654

DATO	BEGRAVELSER
4 juni	12
7 juni	6
9 juni	2
11 juni	3
14 juni	11
17 juni	2
18 juni	6
20 juni	1
22 juni	1
25 juni	2
26 juni	1
27 juni	4
29 juni	2
30 juni	6

Det er lidt usikkert, hvornår pesten fik tag i købstaden. Umiddelbart forestiller man sig, at epidemien vil fænge hurtigt og voldsomt i en »tæt« bebyggelse snarere end på landet med en vis afstand mellem gårde og huse. Men pesten fik først rigtig tag i byens befolkning i løbet af april 1654.

Rasmus Ravn skriver om Aakirkeby: »Byen er stærk ved 60 Mand tilsammen«. ¹² Hvilket skal forstås således, at der var ca. 60 husstande eller familier i byen. Desuden ligger der tæt ved Aakirkeby den bebyggelse, som kaldes Nyby. Den karakteriseres således af Ravn: » ..en anden liden By ligger der næst op til kaldes Nye-By«. ¹³ Hvor mange husholdninger der var her, oplyser Ravn desværre ikke. Måske har der været det halve af Aakirkebys, d.v.s. at den bymæssige bebyggelse, som udgøres af de to bebyggelser, var på ca. 90 huse eller gårde. Af de 60 husstande i selve købstaden rammes lidt over halvdelen, nemlig 34. Der dør i alt 50 mennesker jævnt fordelt på de forskellige husstande. De fleste steder dør blot et enkelt familiemedlem eller en tjenestepige eller -dreng.

I Nyby fejede Dødens le i 15 familier og

høstede 21 døde. I de 11 tilfælde døde der eet familiemedlem, i 2 tilfælde gik det langt værre. Gamle Jep Buk på 71 år mistede først sin kone Karen den 30. april. 4 måneder senere bankede døden atter på hans dør, og i løbet af september 1654 døde hans datter samt tjenestepigen og -drengen. Jep Buk overlevede sin familie i 13 år. Han døde først som 84-årig i 1667.

Hos den 48-årige Jens Buk døde både kone og 2 børn i løbet af september. Det yngste barn Mette, som blev født i marts 1653, overlevede derimod pesten, men døde i 1657, 4 år gammel.

Det ser ud til, at pesten skabte rædsel og død uden hensyn til social anseelse og uden geografiske eller bebyggelsesmæssige hensyn. Det gik lige så hårdt ud over udbyggerne (husmænd) som over bønderne og byboerne. Men aldersmæssigt og kønsmæssigt kan man godt ane et mønster. Det er børnene, der dør. 396 benævnes i kirkebogen som barn, søn eller datter. Det kan være vanskeligt at finde ud af, hvor gamle børnene er. Men det er helt klart, at pesten i overvejende grad angriber børnene og de unge. Det var sognets fremtid, der blev lagt øde. I de 247

familier eller husstande, der ramtes, døde 53 voksne kvinder, heraf var 33 hustruer, og 40 voksne mænd, hvoraf 22 var familiefædre. I 5 tilfælde døde begge ægtefæller. 15. februar 1654 meddeler kirkebogen under »Liig« nr.43, 44 og 45: »Bent Pedersens Qvinde og 2 hans Børn«. Den 20. februar dør Bent Pedersen, og i løbet af marts rammes tjenestepigen og Bent Pedersens »stiftatter«.

Som tidligere nævnt var der kønsforskelle på dødsfrene. Der var 53 voksne kvinder og 40 mænd blandt pestofrene. Når det drejer sig om tjenestefolkene er forskellen så lille, at den ikke kan bruges som forklaring til noget: 24 tjenestepiger døde og 22 tjenestedrenge. Hvad angår antallet af døde børn, er det ligeledes umuligt at se nogen forskel på kønnene. I 129 tilfælde opgives, at det er en datter, der er død, i 112 tilfælde, at den døde er en søn; men 155 gange står der blot, at den døde er et barn.

Men selv om det er et lidt usikkert materiale, mener jeg, at det er forsvarligt at konkludere følgende: Det er fortrinsvis unge mennesker og børn, der dør under pesten, hvilket netop understreges af de mange familier, hvor børnene dør på striben og så godt som ingen af forældrene. Dernæst er det de voksne kvinder, der dør, måske fordi det er dem der traditionelt påtager sig omsorgsarbejdet. Mændene har derimod fortsat deres vanlige udendørs arbejde.

De gamle overlevede bedst. Derfor er der usædvanlig mange gamle, der dør, efter at pesten er overstået. I 1655 døde 30 mennesker i sognet. Heraf var som sædvanlig en del spædbørn eller dødfødte børn, 12 stk. i alt. Af de resterende 18 var 6 i alderen mellem 70 og 96 år. I 1656 døde 15 mennesker. 5 af dem var over 70 år, og 2 var dødfødte børn. Tallene viser tydeligt at det var de svage i sognet der døde under pesten.

Th. Bartholin, der ligesom O. Worm var læge i København i midten af 1600-tallet, skriver følgende om pestens ofre: »Under denne Pest meddelte mange Mødre deres

Børn Smitten med Modermelken, medens de selv bleve uskadte.....Flere nylig gifte Kvinder, hvad enten de vare frugtsommelige eller ikke, og flere Piger og Drengene fandt deres Død under denne Pest end Mænd og Odinge....«¹⁴. Dette citat viser, at pesten angreb de samme grupper i København som på Bornholm. Den angreb de mest sårbare. Kvinder var sårbare måske fordi deres modstandskraft blev nedsat på grund af graviditeter og fødsler, men nok snarere fordi det var dem der passede de syge. Børnedødeligheden var stor, eftersom man ikke havde vaccinationer og tilstrækkelig god og sund kost. Hvis man havde overlevet de første 20 år og var af hankøn, havde man mange chancer for at blive gammel. Så havde man opnået immunitet mod de mest almindelige sygdomme og kunne åbenbart også i mange tilfælde stå sig mod pest.

Konsekvenserne af pesten

Hvordan har samtidens mennesker oplevet pesten? Hvordan har det påvirket de overlevende?. Hvordan reagerede man når ens ægtefælle, far eller mor blev angrebet af pesten? Det er spørgsmål, som er vanskelige at besvare. Der findes ikke nogen bornholmske kilder, som direkte giver svar herpå. Som tidligere omtalt har Rasmus Ravn ikke beskrevet pestens rædsler; ej heller er der andre fra sognet eller øen der har gjort det. Hvis man skal danne sig et billede af reaktionerne og konsekvenserne må man lave sammenligninger med pestepidemien i København 1654. Eller man må gå lidt længere tilbage i tid, til den første store pest i Europa: Den sorte Død 1348-50. Denne pest er der en del kilder til. På mange måder er der stor lighed mellem 1300-talsmennesket og 1600-talsmennesket. Deres livsopfattelse og eksistensbetingelser er meget ens. Vi er derimod ganske fremmede overfor deres tilværelsesvilkår og deres forklaringsmodeller. Vi lever i en sækulariseret kultur, d.v.s. en kultur hvor man begrundes og forklarer

hændelser og fænomener ud fra naturvidenskaben. Religionen bruges ikke som forklaringsgrundlag, hverken på sygdom eller høstudbytte. Videnskabens udvikling og industrialiseringen har givet os en moderne lægevidenskab og ganske andre forklaringsmodeller. For datidens mennesker var det religiøse fuldstændig indvævet i alle sider af tilværelsen. Vi har fjernet os fra 1600-talsmennesket; men 1600-talsmennesket og 1300-talsmennesket havde fælles orienteringsramme. Derfor giver det god mening at anvende en 1300-talsbeskrivelse på 1600-talspesten, så længe vi holder os til det generelle.

Den italienske digter Boccaccio, som var øjenvidne til pesten i Firenze (Florens) 1348-50, skriver i indledningen til sit værk *Decameron*: »I det Herrens Aar tretten Hundrede otte og fyre efter Kristi Fødsel, hjem søgtes Italiens herligste Stad Florens, af en dødbringende Pestsyge, der - enten ved Himmellegemernes Indflydelse eller som straf for Menneskenes Synder - nogle Aar foruden havde raset i Østerland for derpaa, vandrende hastigt fra Sted til Sted, bringende Jammer overalt, at brede sig til Vestens lande. Alt hvad man gjorde for at standse Ondet, viste sig frugtesløst, det hjalp ikke, at Urenlighed og Syge fjernedes fra Staden og heller ikke nyttede ydmyge Bønner, som fromme Folk enten i Optog eller på anden Maade rettede til Gud.«¹⁵

Fælles for italieneren Boccaccio og Rasmus Ravn er deres forklaring på pestepidemien: Det er Guds straf. Deres samtidige anvendte også det samme middel mod pesten: Bønner til Gud. Malkekvinden der hin sommormorgen i 1653 hørte sang og så et barn i hvid kjortel, som forklarede, hende hvad der skulle ske, understregede netop, at det var for »Menneskes Ondskabs Skyld«, at der skulle komme »stor Død og Pestilentse iblandt Menneskene«. Hun blev pålagt at bringe dette videre, så befolkningen kunne gøre bod. Ikke blot giver 1300-tals og 1600-

talsmennesket samme forklaring på ulykkerne; deres forsøg på at afværge den grusomme situation er også den samme: Lægeurter, som man mente kunne hjælpe, og hygiejnen som manglede, men som man rent teoretisk var klar over ville hjælpe på situationen. Ligeledes ser det ud til, at det menneskelige reaktionsmønster er ens når det gælder om at redde sig selv. Både i København og i Firenze flygtede enhver, der kunne. Men hvorledes Bornholms befolkning reagerede, ved vi som tidligere nævnt ikke. Vi ved ikke, om de, der havde mulighed for det, sejlede bort fra øen. Ej heller ved vi, om man lukkede sig inde med mad og drikke, som i Firenze, og dermed afsondrede sig fra livet udenom. Man har måske overvejet disse muligheder, selv om man var bundet til jorden og dyrene, som krævede pasning. Hvordan reagerede man overfor syge naboer eller syge familiemedlemmer? Har man hjulpet hinanden og plejet de syge, eller gjorde man som i Firenze, hvor: »Rædselen for Smitte havde fordrevet enhver anden Følelse, så at Naboer og Frænder skyede hverandre, og at Brødre og Ægtefolk gik hver til sit. Ja der skete endogsaa det forfærdelige, saa utrolig det end lyder, at Forældre vendte deres syge Børn Ryggen, flygtede fra dem og lod dem ligge hjælpeløse tilbage, som om de slet ikke kom dem ved.«¹⁶ Boccaccio skildrer også pestens angreb på bondebefolkningen udenfor Firenze: »de stakels fattige Bønder opgav Aanden i Hobevis, uden Pleje, uden Tilsyn, paa Markerne og hjemme, Dag og Nat, ikke som Mennesker, men som Kvæg. Sløvhed, Ligegyldighed og Udsvævelser blev også her Pestens uundgaelige Følge. Alt Arbejde skødes til side. Ploven og Leen rustede i Skuret. Okser og Æsler, Faar og Geder, Høns og Ænder, Svin og Hunde løb uden Tilsyn omkring på Markerne og bjærgede Føden, hvor de kunne finde den.«¹⁷

At denne skildring passer på forholdene i Aaker sogn, er som nævnt ikke givet; men

nogle af reaktionerne kan nok overføres. Det er smertefuldt at miste et barn, en ægtefælle eller andre af sine familiemedlemmer; men når man som Mons Ibsen og hans kone på 52. sg. Værmøllegård mister 6 børn i løbet af 1 1/2 måned, fra den 31. maj til den 13. juli 1654, må der nødvendigvis ske noget voldsomt med ens følelsesliv. Man når ikke at bearbejde rædslerne og sorgen. Det bliver indkapslet og kan give sig udslag i netop det, Boccaccio beskriver: »Følelseskulde og Ligegyldighed«. Hvad er der sket de steder, hvor både mand og kone døde? Jacob Møller og hans kone blev begge begravet den 23. august 1654. De efterlod et spædbarn. Hvad skete der med det? Jens Pedersen og hans kvinde som boede »øster i Sognet«, blev begge begravet den 27. december 1653; to af deres børn blev begravet den 13. januar 1654. Kirkebogen gør ikke rede for, hvad der skete med børnene i de 3 uger, de levede efter forældrenes død. Har naboerne hjulpet børnene? Er der nogen der har taget sig af dyrene? Eller skal vi snarere gå ud fra, at Boccaccios skildring rammer det almenmenneskelige reaktionsmønster?

Hvordan har man rent praktisk klaret at begrave alle de døde?

Rasmus Ravn beskriver, hvorledes en begravelse normalt foregår.

»Når nogen er død, de, der ere ombødne at følge Liget, møder strax.....Præsten da, førend de med Liget afgaar, som bæres fra Gaarden til Kirken, om det var end en Mill Vejs derfra (thi de holder det for en stor Spot at lade Liget ages op til Graven, enten rige eller fattige), maa han først gøre til Folket en liden Oration udi Gaarden hos Liget, at de af den afdødes Exempel maa paamindes om deres egen Dødelighed til at afstå Synden og leve christelige. Siden maa man synge fra Gaarden til Graven, enten det er hel, halv eller Fjerding Vejs, dernæst synge over Graven, til Jorden er paakastet, og allersidste Sang for og efter Prædiken, som sker gemenlig udi Kirken.«¹⁸.

Det kan næppe have været muligt at foretage begravelserne på denne måde under pestepidemien. I hvert fald ikke i den værste periode, som omfatter det meste af året 1654, hvor der ofte foregik flere begravelser på samme dag. I tabel 3 kan man følge antallet af begravelser måned for måned. I juni 1654 kulminerer pesten. Der begravnes i alt 70 mennesker på denne ene måned. Det største antal begravelser på en dag forekommer den 4. juni, hvor der bliver foretaget 12 begravelser. Nogle dage blev der kun begravet en enkelt eller 2, og på de dage kan man naturligvis godt have haft tid til at gennemføre det ritual, som Rasmus Ravn beskriver. Men andre dage f.eks. den 4. juni, ville det være praktisk uigennemførligt af tidsmæssige grunde. Desuden manglede præsten netop i denne periode, idet hr. Sven Larsen døde i begyndelsen af april. Først i slutningen af juni blev den ny præst, hr. Nils Mazsøn indsat i embedet. Noget andet er, om man overhovedet har gjort som sædvanlig, når det drejede sig om pestofrene. Det skulle formentlig gå hurtigt, da man var bange for smitten. Man har taget et stort areal i anvendelse til begravelse af pestens ofre. Rasmus Ravn skriver følgende om kirkegården: »Der er og en Kirkegaard, fast firkantet, meget stor og vid, saasom baade Sogne- og Byfolket tillige haver der deres Begravelses-Steder, og naar stor Død er forhaanden, udkræves der og stort Rum til Dødes Begravelse, thi udi den sidste Pest her paa Landet, begyndte d. 16 Aug. 1653, og til in Martio 1655 den endedes, døde her udi Aakirke By og Sogn 557 Mennesker.«¹⁹

Livet efter pesten

Hvilke praktiske konsekvenser fik pesten? Hvordan kom de efterladte videre i deres liv?

Tallene i Tabel 5 illustrerer, at den praktiske del af tilværelsen fortsætter: Ægteskaber indgås, børn fødes i og udenfor ægteskab. Tabellen er lavet over et forløb på 11 år, fra

1648 til 1658. Derved får vi et 10-årsforløb, som fordeler sig på hver side af pesten.

Det er først i 1655 man kan måle konsekvenserne. Antallet af fødte svinger fra 71 i 1650 til 50 i 1658. Gennemsnittet er på 58 for denne 10-årsperiode. I 1655 blev der født 58 børn. Det viser at den seksuelle aktivitet har været helt normal i dette år fyldt med skræk og gru. Man kunne også formode, at det store antal dødsfald af hustruer ville have fået indflydelse på fødselstallet. Det usædvanlige for året 1655 er antallet af nye ægteskaber, som er på 33. Gennemsnittet er på 13, hvilket antal man også nåede op på i selve peståret. I året 1656 er antallet af nye ægteskaber igen tæt på »det normale«, nemlig 14. Som nævnt tidligere døde 22 familiefædre og 33 hustruer. I fem tilfælde døde både mand og hustru. Det betyder, at der er 17 enker og 28 enkemænd. Man kunne formode, at de efterladte hustruer og ægtemænd var at finde blandt de gifte par i de følgende år. Men det er langt fra tilfældet. Kun 13 enkemænd genfindes, og for enkerne vedkommende er tallet meget lavere, idet kun 3 af dem bliver gift igen. Det kan i øvrigt forekomme os moderne mennesker underligt, at de efterladte som regel gifter sig ca. 1/2 år efter, at ægtefællen er død. Som eksempel kan nævnes udbygger Bertil Mazen, hvis »qvinde« døde i barselssengen den 26. februar 1659. Sønnen blev døbt den 27. februar, og 21. august samme år indgik Bertil Mazen nyt ægteskab med Engelke Franksdatter. Det er praktiske forhold, der gør sig gældende. Bertil sad tilbage med en søn på knap 2 år og et spædbarn, samt sit arbejde.

Når man ikke genfinder flere enker og enkemænd blandt de nygifte i 1655, kan det skyldes flere faktorer: De kan være blevet gift udensogns, hvorved de ikke er blevet registreret i Aaker sogns kirkebog. Eller de kan være gamle og har voksne børn, som automatisk har overtaget driften af gården. For enkerne vedkommende gør der sig yderli-

gere den faktor gældende, at kvinder sjældent nævnes ved navn, når de er blevet gift. Det er således karakteristisk, at den før omtalte kvinde, der døde i barselssengen, kun benævnes »Bertil Mazens Qvinde«. Derfor er det vanskeligt at følge og genfinde kvinderne i kirkebogens optegnelser.

Tabel 5

Ægteskaber og fødsler 1648 - 1658

	ægtefødte	uægte	fødte ialt	ægteskaber
1648	60	6	66	11
1649	57	6	63	17
1650	64	7	71	9
1651	50	5	55	16
1652	51	5	56	10
1653	45	5	50	11
1654	51	8	59	13
1655	52	6	58	33
1656	48	5	53	14
1657	55	6	61	13
1658	48	2	50	11
gennemsnit	52,9	5,5	58,4	13,0

Når en pige bliver døbt, registreres hendes fornavn samt faderens navn. Ved ægteskabet omtales hun, som illustreret med Engelke Franksdatter, atter ved sit tilhørsforhold til faderen. Hvis hun bliver enke og atter skal giftes, er der to muligheder: Enten benævnes hun ved faderens navn eller med sin afdøde mands fulde navn.

Som nævnt er det kun ganske få enkers skæbne, man kan følge. Den ene er præsten hr. Larsens enke, Margrete Didriksdatter, der var steddatter til den i 1651 afdøde præst. Hun blev gift med den nye præst som blev indsat i embedet efter hendes stedfars død. Efter hans død blev hun gift med efterfølgeren. Hr. Nils Mazen Lund, der som nævnt døde under pesten 1654, blev indsat i embedet i slutningen af juni 1654. Kun en måned senere indgik han ægteskab med præsteenken Margrete Didriksdatter.²⁰ På det tidspunkt havde hun været enke i 4

måneder. Man må formode, at ægteskabet med hende har været en af de betingelser, den nye præst måtte acceptere for at få embedet. På samme måde har det været for Margrete Didriksdatter, Der har ikke været andre muligheder. Hun sad tilbage med 3 børn fra det første ægteskab: en datter, Gertrud, døbt 4. august 1652, og to drenge, tvillingerne Lars og Didrik. I det næste ægteskab fik hun 9 børn, heraf endnu et par tvillinger. Der var kun ét dødfødt barn, og kun et af de øvrige 8 børn døde som spæd. Hvad der skete med hende og hendes børn, da Nils Mazen døde i 1676, oplyser kirkebogen intet om. Det eneste sikre er, at hun ikke blev gift med den nye præst.

En anden af enkerne, hvis skæbne man kan få et lille indblik i, er Agate Michel Jensens. Hun blev enke 4. februar 1654. Dernæst mistede hun en datter på 15 år. 14 dage senere begravnes »Agate Michel Jensens lille søn«. Den 16. maj begravnes datteren Karen. Om hun havde flere børn, vides ikke. De optræder i hvert fald ikke i kirkebogen. Ej heller vides noget om, hvordan hun fik mad på bordet, eller hvor hun boede efter at pesten så grusomt havde berøvet hende mand og børn. Det eneste sikre, der herefter vides om Agate Michel Jensens, er at hun blev begravet 2. februar 1681, 74 år gammel, og at hun havde klaret sig udenom fattighuset.

På Beckegaard (den nuværende Bækkegård) var der før pesten 3 familier, som tilsammen udgjorde 3 generationer: Maz Nilsen på 72 år og hans kone Mette på 70 år, en gift datter Christine Mazdatter som i 1652 havde indgået ægteskab med Maz Olsen, der i 1654 var 31 år, og et antal voksne og halv-voksne sønner, minimum 4 i alt. I løbet af 1654 døde der i hvert fald 4 sønner. Den ene af dem var gift, og han mistede et barn under pesten. De to gamle Maz og Mette levede frem til henholdsvis 1672 og 1674. Christine Mazdatter og hendes mand overlevede ligeledes pesten.

Som det fremgår af tabel 5, blev der indgået 33 ægteskaber i 1655. Mange af mændene i de nye ægteskaber i 1655 er, som tidligere omtalt, enkemænd, der stifter ny familie, hvilket også var tilfældet med nogle af de ægteskaber, der blev indgået i 1654. Der kan ikke umiddelbart spores noget generationsskifte på gårdene efter pesten, men det skyldes, at de navne der står opført som ejere i skattemandtalssystemet, ikke automatisk ændres ved bruger eller ejerskifte. Nogle af enkerne kan have sønner som overtager gårdens drift. I skattemandtalssystemet beholdes faderens navn ofte i flere år efter dennes død. De mange ægteskaber, der indgås i perioden efter pesten, kan da forklares på følgende måde: En del enker overlader gårdens drift til sønnerne, som så naturligvis gifter sig. Enkemænds nye ægteskaber og enkers nye ægteskaber. Enkerne er blot vanskelige at genfinde, da kvinder som omtalt ikke betegnes entydigt. Desuden er der naturligvis de, der under alle omstændigheder ville have giftet sig.

Antallet af børnefødsler er i modsætning til antallet af ægteskaber ikke markant stigende i årene efter pesten. Det kan muligvis forklares ud fra den simple kendsgerning, at de 33 ægteskaber, som er ca. 3 gange det normale gennemsnit, lige nøjagtig er det antal ægteskaber, der mangler i summen af mulige fødedygtige familier. Konsekvensen på børnefødselsområdet blev status quo.

Socialt og rent praktisk kan pesten have haft betydning for de, der var karle og piger, og for hvem det næste sociale trin var at blive udbygger eller husmand. På gårdene er der nok ikke sket nogen større omrokning, jvf. eksemplet med familierne på Beckegaard, hvor slægten fortsætter uantastet. Man kan også overveje, om pesten resulterede i mangel på arbejdskraft. Endnu engang kan man relatere til Beckegaard, hvor de 4 sønner døde. Her må man have haft behov for arbejdskraft. Men spørgsmålet er, hvor meget arbejdskraft der har været behov for.

Muligvis har man inden pesten været for mange mennesker i sognet, for mange til at beskæftige alle, og for mange til at alle kunne leve over et eksistensminimum. Normalt medfører pest og store sygdomsepidemier, at der bliver mangel på arbejdskraft, og deraf følger, at lønnen stiger. Men det er umuligt at sige, om det blev tilfældet her.

Hvor stor en del af sognets beboere døde under pesten? Det er et vanskeligt spørgsmål at besvare. Der findes ingen folketællinger fra denne periode og ingen sikre tal, som kan give os præcise oplysninger om befolkningens størrelse. Men hvis man kender antallet af fødsler pr. år, kan man med en vis usikkerhed beregne befolkningsstørrelsen. Ved at anvende tallene fra Tabel 4 fås et gennemsnit på ca. 58 fødsler pr. år. »Går man ...ud fra, at der består et erfaringsmæssigt nogenlunde konstant forhold (på 1:30) mellem fødsler og befolkning«²¹, giver det en samlet befolkning på 1740 i Aaker sogn inden pestens start. Da antallet af døde under pesten var ca. 500, bliver resultatet, at der døde lidt under 1/3 af sognets beboere.

Hvor lang tid gik der, før befolkningstilvæksten atter havde bragt sognets indbyggertal op på det antal, der svarede til før 1653? Det kan beregnes langt mere sikkert. Af Tabel 5 kan aflæses antal fødte og døde fra 1655 til 1682, som er det år, hvor den ældste del af kirkebogen standser. Tabellen viser antal fødte og døde samt tilvæksten for 5 år ad gangen. (Med undtagelse af den sidste periode, som kun er på 3 år).

Tabel 6

	fødte	døde	tilvækst
1655-59	263	157	106
1660-64	257	125	132
1665-69	265	201	64
1670-74	213	126	87
1675-79	184	290	- 106
1680-82	162	89	73
ialt	1344	988	356

Det samlede antal fødte i perioden 1655-82 er på 1344. Det samlede antal døde er på 988. Det betyder, at tilvæksten i en periode på 28 år kun blev på 356. Pesten havde decimeret antallet af beboere i sognet med ca. 500. Det tog meget lang tid at nå op på tallet fra før 1653. Det blev yderligere forhalet af de epidemier, der var i 1676 og 1677. I 1676 var fødselstallet på 49; men dødstallet var helt oppe på 106. I det følgende år var tilvæksten ligeledes negativ. Der blev født 32, men døde 71.

Som tidligere nævnt blev pesten opfattet som Guds straf: Malkekongen kunne fortælle, at menneskene skulle øve bod. Religionens rolle skal ikke undervurderes. Det egentlige formål med livet var, at man skulle gøre sig fortjent til et evigt liv i Paradis. Livet her på jorden pegede frem mod det evige liv, som var det væsentligste. Alt, hvad man foretog sig, skulle man stå til regnskab for på sin dødsdag. Døden og Dommen var smeltet sammen til ét. Det der gjorde livet vanskeligt, var tanken om at mennesket var født med arvesynden. Religionen var ikke et søndagsanliggende, men en del af dagligdagen og livet. Man tvivlede ikke på Guds eksistens, ej heller på det evige liv. Sognets befolkning var ivrige kirkegængere. Rasmus Ravn skriver følgende i sin krønike i forbindelse med en omtale af kirken og dens pulpitur, som han synes er smukt: »hvor unge Dreng, Karle og eneværende Personer mest til Prædiken opgaar... Gøres endnu vel fornøden saadan en Legter eller Popeltud (pulpitur) at lade der udi Kirken bekostes for Folkets Mangfoldighed, thi det ofte er umuligt, at et Menneske skal komme enten ind eller ud under Prædiken, saa mangfoldige Folk staar der paa Gulvet, udi Gangen og Døren, som ellers er trangt nok udi alle Maader.«²².

Man må formode at religionens tag i befolkningen er blevet kraftigere som konsekvens af pesten, at man har søgt trøst i troen og har øvet bod.

Henrik Jensen, som har arbejdet med den store pest i 1348-50, påviser, at denne dødelige epidemi fik store konsekvenser for det enkelte menneskes selvopfattelse. Mennesket fortsatte, efter at pesten var overstået, med at være både psykisk og moralsk i krise. Mennesket var ... »ude af stand til at forene sin glæde over at have overlevet, med sin skyldfølelse over ikke at være omkommet sammen med de andre. I generationerne efter Den Sorte Død blev disse problemer for de overlevende forstærket af de gentagende pestudbrud, som hver gang bragte dødshysteriet tilbage«. ²³ På den ene side mener han at kunne påvise en stærkere og inderligere mystisk religiøsitet, på den anden side en »heftigere bekendelse til livet i denne verden til sanseligheden, materialismen«. ²⁴ Mennesket havde oplevet rædselen og havde set den store gru i øjnene. Nok levede man også i det daglige tæt op ad døden: Spædbørn døde ofte, og barselskvinder kunne risikere at dø i forbindelse med, at de fødte, og man oplevede, at et sted mellem 1/2 og 1/3 af de børn, man fødte, døde inden det 15. år ²⁵. Men de voldsomme smitsomme sygdomme oplevede man kun ca. hvert 30. år, eller med endnu længere mellemrum. Ind imellem, således i 1676, kunne der pludselig dukke en smitsom sygdom op hvor dødstallet nåede helt op på 106. Det kunne naturligvis skabe frygt og rædsel; men det blev alligevel aldrig så rædselsvækkende en oplevelse som de store pestepidemier i 1618-19 og 1653-54.

Henrik Jensen skriver i forbindelse med Den Sorte Død, at pesten havde: »gjort det enkelte menneske opmærksom på livets blafrende sårbarhed og flygtighed« ... »Den enkelte fik i langt højere grad end tidligere sig selv som udgangspunkt og mål...« Han mener, at individualismen var blevet »udpræget, og det er mere end noget andet det, der peger fremad i historien«... mod liberalismen, kapitalismen, mod det moderne menneske. ²⁶

Pesten fik således konsekvenser på mange planer: Psykisk, fysisk, økonomisk og religiøst. Og både i tid og rum, både for kollektivet og for den enkelte. Det kan vi forstå, og vi kan sætte noget af det op i tabeller. Men virkelig at forstå den rædsel og sorg, der har grebet de mennesker, der levede i den periode, forstå deres angst og frygt for, at Guds straf ville ramme dem, fordi de var syndige mennesker, det er vanskeligt for os, med vore naturvidenskabelige forklaringsmodeller og vores tro på lægevidenskaben. Men pesten var for Aaker sogns beboere lige så frygtelig en hændelse, som en naturkatastrofe er for os i dag: Den kan vi ikke tæmme. I den sammenhæng oplever vi også vores magtesløshed.

Livsvilkår i almindelighed

De almindelige livsvilkår var ganske anderledes i 1600-tallet, end de er for os i et industrialiseret samfund. Det kan bedst illustreres ved at gennemgå udvalgte familiehistorier fra nogle af gårdene.

Familien på Tyskegaard i Faareby.

Før pestepidemien var familien på Tyskegaard en lille familie efter datidens forhold. Den bestod af Hans Tysch, født 1596, og hans kone Karen, født 1589. Som det fremgår af ægtefællernes fødselsår, var Karen 7 år ældre end Hans. Desuden var der en søn og en datter, som hed Margrete. Hun var født 1626. Sønnen døde under pesten. Det betød, at den nødvendige arbejdskraft manglede. Den blev skaffet ved, at datteren blev gift med Maz Aagesen i 1656. Det første barn, en søn Peder, fødes efter 2 1/2 års ægteskab. Det næste, som blev en pige, blev født i 1666. Hun blev døbt Karen efter sin mormor, som var død 1657 i en alder af 68 år. Men fødselen kostede Margrete livet. Hun blev begravet to uger efter barnedåben. Tilbage på Tyskegaard var Hans Tysch med sin svigersøn og 2 børnebørn. Men allerede et halvt år senere døde han, 70 år gammel.

Som nævnt tidligere var det almindeligt, at en enke eller enkemand indgik nyt ægteskab et halvt år efter ægtefællens død. Men svigersønnen, Maz Aagesen, blev først gift med Maren Rasmusdatter i februar 1667. Deres første barn blev døbt 1. december 1667. Den sidste dåb, kirkebogen registrerer for denne familie, er dåben af datteren Christine 26. september 1680. Det blev til 10 fødsler på 13 år. Heraf var der 2 dødfødte (henholdsvis 1669 og 1670). Desuden døde 3 af børnene i en tidlig alder. Aage, som var den førstefødte, blev kun 25 uger. Et par tvillinger, som begge var piger, døde henholdsvis 1/2 år og 1 år efter fødselen. Men derudover blev der født 4 piger og 1 dreng, som under alle omstændigheder levede frem til 1682, hvor denne del af kirkebogen slutter. Spædbørnsdødeligheden og antallet af dødfødte lå meget højt i denne familie. Som tidligere nævnt, lå den på 18% i gennemsnit på Bornholm. Men i denne familie er den på 50%.

Navnene på de børn, der fødtes i Maz Aagesens 1. ægteskab, er henholdsvis Peder og Karen. I det næste ægteskab navngives børnene i følgende rækkefølge: Aage, Margrete, Christine, Segne, Aage, Segne, Karen, Christine. Som det ses, er der flere navne, der går igen. Det skyldes, at de første, der fik navnet henholdsvis Aage, Christine og Segne, var døde som spæde.

Som regel fik de 2 første drenge navn efter farfaderen og morfaderen. Tilsvarende fik pigerne bedstemødrenes navne. Desuden var det almindeligt, at ægtefæller, der giftede sig anden gang, lod et af deres børn i det nye ægteskab opkalde efter deres afdøde mand eller kone.

Maz Aagesen fulgte denne skik. Hans ældste dreng af 2. ægteskab fik navn efter hans far. Den ældste pige fik navn efter hans afdøde kone Margrete. Man kan så gætte sig til, at Christine og Segne er henholdsvis farmoderen og mormoderen. Men interessant er det, at Maz Aagesens første svigermor

lægger navn til et barn i denne flok, således at Maz nu er far til to piger af samme navn. Men det var ikke ualmindeligt, at der i en børneflokk kunne forekomme to med samme navn.

Hvis man derefter vender tilbage til navnene på de to børn, der er fra ægteskabet mellem Margrete og Maz, kunne man fristes til at mene, at den ældste søn Peder er et tegn på, at Margrete har været gift tidligere.

I øvrigt fik Maz Aagesen 2 børn i foråret 1669 med to forskellige kvinder. I kirkebogen står der under dødfødte: »7 marts Aagesens Ægtefødtet barn«. Under uægtefødtet barn: »Rogate (16 maj) Maz Aagesens og Ane Maz Datters Søn Maz«. Denne dreng blev begravet 8. august, kun 14 uger gammel.

I dag taler vi om, at familien er i krise, og at den stabile kernefamilie ikke længere eksisterer: De mange opløste ægteskaber, der henviser en far eller mor til at være alene med et barn eller have det boende på »delebasis«, sammenbragte børn i de familier hvor mand og kvinde gifter sig for anden gang og medbringer børn af første ægteskab. I dag er det manglende evne eller mulighed til at fortsætte ægteskabet der er årsag til de lidt komplicerede familieforhold. Men de eksisterede også i 1600-tallet. Ganske vist var årsagen en anden, nemlig dødsfald og ikke skilsmisse.

Familieforholdene på Spilleregaard 16. sg. 1648-1682

Før 1648 boede der på gården en far, Jep Eshildsen, samt dennes 3 sønner Rasmus, Peder og Hans med koner og børn. (Familiens historie kan sammenstykkes, hvis man anvender både kirkebog, jordebøger og skattemandtalister). Jep Eshildsen nævnes i skattelisterne under 1647. Det må i øvrigt have været et dårligt år, for han får eftergivet 7 rdl. af sin skat. I 1648 får gården eftergivet 4 rdl. og i de følgende år 2 rdl. Peder Jensen nævnes kun i kirkebogen i 1657 i forbindel-

se med, at hans kone dør: Ellize Peder Jensens i Spillegaard begravet 67 år. Hans søn Jep Pedersen står opført i skatteregnskabet for 1657.

Der er flest oplysninger om Rasmus. Han var gift med Elen Persdatter. Ægteskabet var indgået senest 1644. Det er vanskeligt at sige noget om, hvor mange børn ægteparret fik, minimum 3. En søn, Peder, døde under pesten 1654. Datteren Christin blev født i efteråret 1653, og endelig nævnes sønnen Nils Rasmussen i 1682. Rasmus Jensen sandemand blev begravet 12. juli 1654, som pestoffer nr. 300 ca. 14 dage senere end sønnen Peder.

Enken Elen Rasmus Jensens giftede sig i 1655 med Lasse Brand. Bruden var 38 år og brudgommen 24 år. Der kom ingen børn ud af det ægteskab. Elen døde i oktober 1667, hvorefter Lasse Brand giftede sig igen. Hans nye kone, Karen, var præstedatter fra Ibsker sogn.

Ægteskabet varede kun 5 år, eftersom Lasse Brand døde i februar 1673, 42 år. I løbet de 5 år blev der født 3 børn: Christin i september 1669, Elen i marts 1672 og Lasse i august 1673, 6 måneder efter at faderen var død. Karen giftede sig i april 1674 med den 25-årige Maz Hansen. Et år senere blev deres barn døbt. Men allerede 15. juli 1677 begravet Maz Hansen. Han blev kun 28 år.

I dette ægteskab blev der kun født én søn, Hans. Hvad der herefter skete med Karen Michelsdatter, vides ikke. Men hun har på 11 år været gift 2 gange og født 4 børn, som alle overlevede det første vanskelige år. Hvilket er bemærkelsesværdigt, sammenlignet med den gennemsnitlige børnedødelighedsprocent og med den tidligere omtalte familie på Tyskegård.

Familieforholdene har været lidt særprægede efter moderne opfattelse. Hvad Rasmus Jensens søn Nils Rasmussen har følt og tænkt i forbindelse med sin stedmoders nye ægteskab, kan hverken kirkebog eller skattemandtalister oplyse. Det eneste,

man i øvrigt kender til hans liv, er, at hans kone dør i barselssengen i december 1682.

Det er påfaldende, at der var store aldersforskelle på ægtefællerne. Det var almindeligt med en aldersmæssig »skævhed«. Man skal ikke regne med, at det var forelskelse, der var drivkraften bag ægteskaberne. Nok i nogle tilfælde, men de praktiske forhold var bestemmende for de fleste. Det var fornødt og praktisk, at der kom yngre folk på gården, som kunne klare det fysisk hårde arbejde. Det var lige så ofte manden som kvinden, der var den yngste i disse »skæve« ægteskaber

Proprietærgaarden Kannikegaard 1649-1676

På Kannikegaard boede der tre generationer fra 1650 til 1666. Den 70-årige Arist Povlen havde en søn, Jep Aristsen, som i en alder af 27 blev gift med Karen Hanslovs (1649). Allerede i 1650 blev deres første barn født. Det blev en dreng, som blev døbt Povl efter sin farfar. Han blev kun 4 år gammel. Både han og moderen døde under pesten med 14 dages mellemrum. Desuden blev der født en pige Christine, i 1651, (men hun døde som nyfødt) samt en søn Mons i januar 1653. Han overlevede sin mor, men blev dog ikke mere end 6 år.

Jep Aristsen havde i januar 1655 indgået nyt ægteskab med Mette Gregisdatter. Hun fødte 7 børn: 1655 Karen, 1658 Gregers, 1660 Elen, 1662 Christin, 1665 Appolone, som døde i 1676. Desuden sønnen Arist 1667, som døde inden han blev et år. Og endelig datteren Gunnel i 1672.

1676 blev et vanskeligt år for Karen Jep Arists. Som tidligere nævnt døde datteren Appolone det år; men det gjorde Jep Arists også, kun 52 år gammel. I 1676-77 var der en epidemi, hvorunder der døde temmelig mange, i alt 170 på de to år. Naturligvis er det ikke noget sammenlignet med pesten i 1653-54. Men sammenlignet med det gennemsnitlige antal døde pr. år, som var 49, var

det mange der døde de 2 år. Karen var nu alene med 5 børn; men hun giftede sig ikke igen, hvilket heller ikke har været nødvendigt. De ældste børn var henholdsvis 21 og 18 år. De kunne i fællesskab drive gården. Hun har på én måde været heldigere end så mange andre, selv om hendes mand døde rimelig tidligt, og to af hendes børn døde, før hun selv gjorde det. Hendes familieforhold har dog været noget enklere end familieforholdene på henholdsvis Spillegaard og Tyskegaard, og børnenes overlevelsesprocent var langt højere. Men set med hendes svigermors øjne har livet på gården på mange måder lignet livet på de fleste gårde. Gunnel Arist Povlsens levede 1594-1666. Hun blev 72 år gammel. Hun var 15 år yngre end sin mand, som hun overlevede. Desuden overlevede hun den ene svigerdatter og 3 af børnebørnene.

Nils Lollis familie.

Familien boede ifølge kirkebogen i Aakirkeby.²⁷ Hvad Nils Lollis erhverv har været, vides ikke. Nils og hans kone Gertrud var hårdt ramt af skæbnen. De fik i perioden 1648-1664 11 børn, hvoraf de 9 enten var dødfødte eller døde lige efter fødselen. Kun to børn overlevede det første år. Den ene døde som 3-årig under pesten (12. oktober 1654), den anden, Peder, som blev født i 1661, druknede i en lergrav som 5-årig. Få dage efter hans begravelse måtte forældrene stå »åbenbare Skrift derfor for Provsten i Sct. Knuds kirke d. 5 Sep.«²⁸ De stakkels forældre må have været psykisk ødelagte. De har formodentlig udlagt alle disse dødfødte og døde spædbørn som Guds straf. Kirkens krav om, at forældrene skulle skrive for provsten under gudstjenesten, må have været rædselsfuldt. Det er vanskeligt at forestille sig, at disse mennesker kom videre med deres liv. Kirkens krav viste jo med al tydelighed, at drukneulykken måtte være forældrenes ansvar. Efter 1666 oplyser kirkebogen intet om Nils Lollis familie.

Ejere, brugere og beboere på gårdene

Som det fremgår af de forskellige familiehistorier, var der ofte mere end een familie på gården. Antallet af familier på gårdene varierer fra én til fire. Om de har ejet i fællesskab, eller det kun har været den ene, der har haft ejendomsretten til gården, kan man ikke gennemskue. Men denne brugsform har åbnet op for, at alle, eller næsten alle, børndebørn kunne blive gift.

Rasmus Ravn skriver²⁹, at det er gammel skik, at yngste broder og ældste søster beholder gården efter forældrenes død. Den ordning kan naturligvis godt eksistere, uden at man kan se det ud af kirkebogen. I skatte-regnskabet er der altid kun een, der hæfter for skattebetalingen; men det behøver ikke at betyde, at de øvrige søskende ikke bor på gården og deler arbejdet, afgrøden og afgifterne.

Ægteskabsalderen

Ægteskabsalderen har været varierende. Det er meget vanskeligt at få et klart billede af, hvor gamle folk var, når de giftede sig, bl.a. fordi alderen ikke opgives ved ægteskabets indgåelse.

Man kan i nogle tilfælde regne sig frem til alderen, hvis det angives hvor gammel personen var ved dødsfald. Men der er mange, der bliver viet både anden og tredje gang. Og da det ikke står nogen steder, hvor mange gange tidligere en mand eller kone har været gift, er det forbundet med en del problemer.

Nogle var ganske unge, når de blev gift. Boel Jensdatter, som blev gift med Hans Monsen 16. april 1655, var 17 år. Hanna Esbersdatter var 18, da hun blev gift med Mons Sort i 1658. Der er et enkelt eksempel på, at bruden blot er 15 år: Karen Ibsdatter som blev gift med Erik Pedersen i 1670. En del er dog, som det er fremgået af familiehistorierne, i midten af 20'erne.

Den lave ægteskabsalder og de mange gifte søskende på gårdene viser, at unge

mennesker ikke skulle vente på, at forældrene enten døde eller gik på aftægt, før de kunne blive gift. Det betød naturligvis også, at det gennemsnitlige fødselstal pr. kvinde var højt.

Med en høj ægteskabsalder kunne man i realiteten lave en form for fødselskontrol. Man kan beregne, at en kvinde i gennemsnit føder 8-10 børn på 25 frugtbare år. 20 frugtbare år reducerer derimod fødselstallet til 6-7 fødsler og 15 år reducerer det yderligere til 4-5 fødsler. Hvis et par var 25 år ved indgåelsen af ægteskabet, ville det i gennemsnit være 15 år, og de ville få 4-5 børn³⁰. I store dele af Vesteuropa var et nyt ægteskabsmønster ved at tage form i løbet af 1600-tallet. Alderen for kvinderne var ca. 27 år og for mændene ca. 30 år ved indgåelse af første ægteskab. Ud fra det eksisterende materiale er det ikke muligt at konstatere, om det nye mønster havde holdt sit indtog på Bornholm i midten af 1600-tallet. Som nævnt var ægteskabsalderen varierende fra 15 år og opefter.

Dødeligheden fordelt på aldersgrupperne
Ifølge de eksisterende undersøgelser af be-

folkningsstrukturen i 1600-tallet viser det sig, at der har været en middellevetid på mellem 20 og 30 år. Dette hænger sammen med den høje spædbørnsdødelighed.³¹ Men det betyder naturligvis ikke, at man ikke kunne blive gammel. Det fremgår tydeligt af tabel 7, som er en oversigt over dødsalderen i 10-året 1661-1670. Det er ikke altid kirkebogen har angivet alderen på den døde; men fra 1661 er det nogenlunde konsekvent gennemført. Selv om det er et noget spinkelt materiale, viser det trods alt en meget tydelig tendens. Det fremgår klart, at spædbørnsdødeligheden er den højeste. Ligeledes dør der temmelig mange i alderen 1-9 år. Herefter falder dødstallet i de følgende aldersgrupper. Det absolut laveste tal findes for de 30-39 årige. Det mest interessante er imidlertid, at der er en ikke ringe gruppe på 80-89 år, og at 8 mennesker bliver over 90 en enkelt endda 102 år.

Som det ses af de ovenstående familiehistorier, varierede spædbørnsdødeligheden meget fra familie til familie. Yderpunkterne udgøres af henholdsvis Nils Lollis familie med 11 fødsler og 9 dødsfald og i den anden ende af skalaen Jep Aristsens ægteskab med

Tabel 7

Aldersfordeling på dødsfald 1661-1670

alder	-61	-62	-63	-64	-65	-66	-67	-68	-69	-70	ialt
0-1	10	6	3	7	2	8	11	14	15	7	85
2-9	1	3	1	2	2	5	7	2	14	2	39
10-19	2	2	0	1	1	0	3	1	2	3	15
20-29	0	1	0	0	0	7	1	2	0	3	14
30-39	0	0	0	0	0	4	0	1	1	0	6
40-49	0	1	0	2	0	6	1	3	0	0	13
50-59	1	3	1	5	1	2	4	8	3	3	31
60-69	4	4	1	3	1	5	5	4	2	1	30
70-79	1	1	1	0	2	9	0	4	1	2	21
80-89	1	3	6	1	1	7	2	1	0	0	22
90-99	0	1	0	1	1	2	0	1	1	1	8
100-02	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	2

Tabellen omfatter 286 døde. Derudover er der 23 dødsfald uden aldersoplysning i den samme periode.

Mette Gregisdatter med 7 fødsler og kun et spædbarnsdødsfald. Gennemsnitligt døde 18% af samtlige spædbørn i Aaker sogn i den undersøgte periode. Det er dog ikke nogen høj dødelighed for datiden. »I Vonsild ved Kolding var 29% af samtlige begravede i perioden 1685-1708 under et år gamle.«³².

Forskellen på det bornholmske og det jyske materiale kan muligvis forklares ud fra den tidsmæssige forskydning. Men der er en anden faktor som er meget væsentlig: ernæringssituationen. Misvækst og fjendtlige hæres plyndringer har naturligvis haft indflydelse på levevilkårene.

Fra 1625 til 1660 var der fjendtlige hære i landet 3 gange. Det gik værst ud over Jylland; men også Fyn og Sjælland led under plyndringer, afbrænding af gårde, voldtægter og mord. Bornholm undgik krigenes hærgen og rædsler, bortset fra en kortere episode i 1645 samt den svenske overtagelse af øen i 1658.

At forholdene dog også var dårlige på Bornholm, kan bl.a. aflæses af, at bønderne generelt havde vanskeligt ved at betale deres skatter, hvilket vel først og fremmest skyldes misvækst. Rasmus Ravn skriver gentagne gange om misvækst og hungersnød.

Sommeren 1655 var en meget regnfuld sommer. Fra 27. juli til 14. august var det enten øsende regnvejr eller storm. Begge dele var ødelæggende for høsten. Det »gjorde en ubodelig Skade på Sæden på Marken for nogle 1000 Rdlr.«³³. I 1663 var det galt igen: »Den hele Juli Maaned holdte det ikke op at regne, saa det var en meget ynkelig Høst, som ikke saa vaad og besværlig mindes kunde.«³⁴ Også i kirkebogen har Rasmus Ravn beskrevet den dårlige høst i 1663: »I dette Aar var uheldigt vanskeligt Høstvejr saa at mange maatte meye Korn under Vandet«.

I 1670 var der igen misvækst. Der var ingen regn hele sommeren. Høet var ringe, men kornet værre³⁵. »Ingen mindes saadan ringe Høst nogen Tid at være gjort som udi

dette Aar Ao. 1670, da de maatte her paa Landet oprykke det stakkede Straa og Ax til-lige med Hænderne, kunne ikke bære enten Le eller Sex derpå. Ak, en stor Jammer, Elendighed og Hjerte-Klagen; hver Mand havde fast sin indhøstede Grøde til Julen derefter strax fortæret, havde intet til Kongen, mindre til Kirken, Præst eller Degn, hvorover mange lidde Nød af Hunger; der løb omkring efter Føden på Landet saa mangfoldige Mennesker, Gamle og Unge, Stærke (og) Svage, Mænd og Kvinder, Dreng og Piger, som det var storligen at forundre sig over...Heste og Kvæg døde flux og bort, fordi der fattedes Foder til den-nem.« Mange rejste fra Bornholm. Rasmus Ravn nævner at det drejer sig om nogle hundrede stykker. Og det blev endnu værre i 1671.³⁶

Det var en bedrøvelig tid med hunger og elendighed; men i april kom der undsætning: 8 skibe med rug, byg, malt og ærter. Det mærkelige er, at man ikke kan aflæse noget i antallet af døde, hverken i året 1670 eller 1671. I 1670 døde der kun 25; i 1671 var der 27 dødsfald, og i 1672 var der 25. Men det kan måske forklares med, at de, der havde det værst, var rejst af landet, enten til Danmark eller Tyskland, som Rasmus Ravn skriver. Fødselstallet var dog noget lavere i 1671. Det var nede på 36, og i 1672 på 31. Det kan selvfølgelig være en konsekvens af misvæksten. Spædbørnsdødeligheden var på 5 i 1671 og 1 i 1672, hvilket er henholdsvis 18% og 4%, så her slår misvæksten ikke igennem. Ægteskabstallet er lavt, henholdsvis 7 og 9, men ikke usædvanligt lavt. Så alt i alt er det vanskeligt at aflæse misvækstens indflydelse på forholdene.

Sammenlignet med det øvrige land har de bornholmske bønder dog haft gode forhold. Der har i de fleste år været mere at spise her end i den øvrige del af landet. At få mad nok til, at man kan spise sig mæt, er en helt fundamental forudsætning for at kunne modstå epidemier og almindelige forkølelsessyg-

domme. Det ses fra slutningen af 1700-tallet, hvor landbrugsproduktionen stiger hvilket fører til at middelalderen stiger og børnedødeligheden falder. Først fra det tidspunkt begynder der en egentlig befolknings-tilvækst, både i Danmark og i resten af Europa. Der er ikke meget tilvækst i Aaker sogn i sidste del af 1600-tallet. I perioden 1648-1682 er fødselstallet 1767, og antallet af døde er 1673, altså en tilvækst på 94 mennesker på 34 år. At der ikke er noget væsentligt fødselsoverskud skyldes først og fremmest den store pestepidemi i 1653-54. I gennemsnit dør der 49 pr. år og der fødes 52.

Den lavere spædbørnsdødelighed i Aaker sogn sammenlignet med Jylland kan vel forklares med bedre levevilkår i dette sogn. Men under alle omstændigheder er det en anseelig børnedødelighed, der er tale om. Denne store dødelighed kan naturligvis forklares med mangel på medicinsk og hygiejnisk viden. Nogle mener dog, at der også er tale om andre faktorer. Den amerikanske historiker Edward Shorter mener således, at mødrene manglede omsorg for deres børn.³⁷ Hans opfattelse er, at forældrene kunne have taget sig bedre af børnene, både med hensyn til kost og renlighed. Det er specielt mødrene, han gør ansvarlige. De kunne have udvist mere moderlig omsorg »som det at tage barnet op, tale og synge til det, give det følelse af at være elsket i et lille trygt univers...Pointen er...at (disse) mødre var ligeglade og det er forklaringen på at deres børn gik til grunde«. En anden forklaring lyder således: Da børnedødeligheden var meget høj, trak forældrene sig følelsesmæssigt tilbage fra deres barn, idet de ikke var i stand til at bære alle de smertelige tab. Denne mangel på følelsesmæssig kontakt blev dernæst en medvirkende årsag til spædbørnsdødeligheden.

Det er vanskeligt at forstå, at forældrene skulle være ligeglade med deres børn eller at de skulle trække sig følelsesmæssigt tilbage. Men under alle omstændigheder bliver vi

nødt til at acceptere, at man havde en anden opfattelse af børn i 1600-tallet. Det viste sig i den måde, man behandlede dem på, og i de krav, man stillede til dem. De spæde børn blev svøbt ind i et klæde, som blev viklet stramt om dem, så de ikke kunne røre sig. Så krævede de ikke så megen opmærksomhed. Det siger dog ikke noget om følelserne for børnene. De spæde og de øvrige mindre børn lå i samme seng som forældrene, hvilket gav tryghed, men samtidig kunne være katastrofalt for de mindste, p.g.af den trang plads. Det kunne som nævnt resultere i, at den mindste blev ligget ihjel.

Børn var små voksne fra det øjeblik, de kunne stavre rundt. Bønderbørn gik i hælene på større søskende og andre familiemedlemmer. De skulle så tidligt som muligt hjælpe med. Men intet af dette peger mod følelseskulde eller ligegyldighed.

Eftersom der er meget stor forskel på spædbørnsdødeligheden i de forskellige familier, og i de forskellige landsdele, må den store dødelighed bl.a. kunne forklares ud fra maden, moderens fysiske tilstand og de arvelige anlæg, som også må have været væsentlige faktorer.

Egentlig er der ingen grund til at undre sig over spædbørnsdødeligheden eller dødelighedstallene i det hele taget. Det samme billede tegner sig nemlig i den ikke-industrialiserede verden i dag.

Udbyggerne

Ud over selvejere og fæstebønder findes en gruppe som kaldes udbyggere. Rasmus Ravn sammenligner dem med husmænd: »på hvilke man ikke kan have noget vist Tal, thi de ere ikke gerne stadige og blivende, uden flakke fra et Sted til det andet, fra et Sogn til det andet, og der vel somme Bønder, der haver af saadanne 2-3-4-5 eller flere på deres Gaards Grund. Disse betaler Bonden for Hus og Jord«. ³⁸

Rasmus Ravns beskrivelse af udbyggerne bekræftes af kirkebogens oplysninger. Der

er vældig mange familier, om hvem der er uendelig få oplysninger. Der er f. eks. registreret fra en til tre børnefødsler på få år, og herefter er kirkebogen tavs om den pågældende familie. En kort periode i Aaker sogn og så videre. Det skyldes vel at man søger derhen, hvor der er arbejde, og hvor afgifterne for hus og jord er så lave som muligt. Netop på grund af de få og usikre oplysninger er denne sociale gruppe vanskelig at belyse.

Men der er nogle få udbyggerfamilier, man kan følge over en længere periode. Bertil Mazen og hans familie blev indskrevet i kirkebogen i perioden 1657-1677. Den første oplysning er om en dåb, i maj 1657. Man må derfor formode, at Bertil og hans kone er blevet gift i et andet sogn. I februar 1659 dør hans kone i barselssengen, og sønnen Lauritz døbes dagen efter moderens begravelse. I august det samme år bliver Bertil gift med Engelk Fransdatter. Herefter følger 6 fødsler. Alle børnene overlever spædbarnsfasen. 1676 dør Bertel Mazen i en alder af 54 år. Engelk gifter sig knap et år senere med en enkemand, Nils Pedersen, og efter en enkelt fødsel standser oplysningerne om familien.

Hvad angår børnefødsler og ægteskaber ligner Engelks liv de tidligere beskrevne bønderkoners; men hun har nok haft en mere usikker eksistens som enke end de. Eksemplet viser også med al tydelighed, at det ikke er et spørgsmål om social status om børnene overlever. Eller rettere: Der har måske ikke været særlig stor forskel på landet hvad levevilkår angår.

De uægte børn

I hele perioden blev der i alt født 108 såkaldt uægte børn. Antallet svinger fra år til år, fra 8 fødsler i 1654 og ned til 0 i 1662. I gennemsnit er det 3 om året. Heraf døde 22% som spæde. Det er en højere dødelighedsprocent end for samtlige fødte (som var på 18%). Men det er et spinkelt talmateriale at

konkludere alt for meget ud fra. Det var hovedsagelig tjenestepiger, der fødte børn udenfor ægteskab. Det er meget vanskeligt at følge disse kvinder v.h.a. kirkebogen. De er formentlig flyttet uden for sognet, så snart de har haft mulighed for det.

Hvor forfærdeligt det har været at få et barn udenfor ægteskab, illustreres med al tydelighed af følgende kvindeskæbne. Inger Sverche tjente hos Nils Pedersen på Ellegaard. Her blev, som på så mange andre gårde, indkvarteret soldater i begyndelsen af 1660'erne. 24. juli 1662 halshugges Inger, »som havde hemmelig født og myrdet sit barn afled med Nils Pedersens Soldat«. ³⁹

I 1679 blev Segne Peder Munkis henrettet. Hun var blevet enke i 1676 ved kirkeværgen Peder Munks død. Hendes sociale position var en anden end Inger Sverkes, men også hun valgte at føde barnet i hemmelighed og derefter slå det ihjel. Barnefaderen Ødber Andersen, som det ikke er muligt at finde andre oplysninger om, slap med at stå skrifte »for Lejermål med Segne sal. Peder Munchis« ⁴⁰.

Som nævnt er flertallet af de kvinder, der føder børn udenfor ægteskab, tjenestepiger, og som hovedregel er faderen karl. Derudover nævnes 12 soldater som fædre, en glarmester fra slottet, en kopsætter og en feldskærer fra Nexø. I 4 tilfælde er det husbonden, der er barnefar. Det må have givet nogle problemer på gården og i det lille samfund. Som nævnt under gennemgangen af familiehistorien på Tyskegård, var Maz Aagesen far til et barn med en tjenestepige.

For kvinderne har disse graviditeter og fødsler været en katastrofe. Mændene er åbenbart sluppet nemmere. Borgmesterens broder Morten Gregersen blev i 1655 far til 2 børn med to forskellige kvinder. Den første var Chores datter, som i maj 1655 fødte et dødfødt barn. I november samme år nævnes Morten Gregersen som far til en pige som blev døbt Karen. Moderen var tjenestepige hos Nils Pedersen. ⁴¹ Barnet blev

begravet i slutningen af december.⁴² Allerede i maj 1656 er Morten Gregersen igen optegnet som barnefar. Denne gang var moderen en tjenestepige, som var ansat hos borgmesteren. Men så er der også helt tyst omkring avlstysten Morten i nogle år. Hvor han opholder sig vides ikke. I 1673 dukker hans navn atter op i kirkebogen; men denne gang er anledningen en anden: Han indgår ægteskab med Karen Larsdatter. 3 år senere dør han i en alder af 56 år.

Nogle af de uægte børn var forårsaget af, at forældrene havde taget forskud på ægteskabet. Det illustreres ganske tydeligt af en notits i kirkebogen. Under uægte døbte børn i 1655 står følgende ved den 24. november: »Nils Jensen og Maren Pedersdat., som er Festfolk, deres dødfødte Barn«. 26. december samme år blev Nils Jensen og Maren Pedersdat. gift. Ud over dette par er der 4 andre eksempler på par, som gifter sig kort tid efter fødselen. Det giver et lille indblik i datidens opfattelse af forlovelser og ægteskab. Forlovelsen var det vigtigste. Det var den ægteskabsstiftende handling. Det førægteskabelige samliv »grundedes på en social kontrol ... fra lokalsamfundets side, som gav pigen garanti for, at manden ikke lod hende alene med barnet.«⁴³ I hele perioden blev der indgået 530 ægteskaber, heraf var de 40 brude gravide, d.v.s. 7,5%. Nogle har blot været 3 måneder inde i svangerskabet, så det har næppe været synligt, nogle er dog 7 måneder henne. Det er muligt, at det har været til at skjule med datidens folderige kjoler; men det kunne ikke skjules, når først barnet var født. Så »korte« graviditeter måtte man bemærke. Der er ikke bevislig forskel på udbyggerne og bønderne i den henseende.

Når man læser kirkebogen, får man et billede af, hvor barsk tilværelsen har været i 1600-tallet. Den høje spædbørnsdødelighed,

den store dødelighed under sygdomsepidemierne, misvækst og medfølgende hungersnød og samfundets hårde straffe. Dybest set har det moderne menneske vanskeligt ved at forstå datidens mennesker.

Med lidt fantasi kan man begribe sorgen ved børnenes eller ægtefællens død under epidemierne og desperationen over de elendige afgrøder, som betyder, at man kommer til at sulte. Den eneste måde, vi kan begribe forholdene på i dag, er ved at sammenligne med vilkårene i de ikke-industrialiserede lande.

Bønderne i Aaker sogn har, som alle andre på den tid, forklaret deres elendighed med Guds straf; men dernæst har de grebet til praktiske foranstaltninger: De har beklaget sig til kongen. De har ønsket hjælp, enten i form af nedsatte afgifter eller helt enkelt i form af korn. Nogle gange hjalp det. Det var en kortsigtet løsning på de værste problemer.

Mange af bønderne i sognet bad år efter år om nedsættelse af deres afgifter. Mange får også bevilliget den ønskede nedsættelse. De vurderingsmænd, der blev sendt ud for at kontrollere rigtigheden af bøndernes manglende betalingsevne, har i flere tilfælde ud for en bondes navn skrevet »fanes indted« eller blot »indted«.⁴⁴ Degnen i Aaker sogn, Rasmus Pedersen Ravn, mente imidlertid, at man skulle arbejde mere langsigtet. Derfor skrev han sin Bornholms Krønike.

Sammenlignet med den øvrige del af Danmark, så var Bornholm dog ikke det værste sted at bo. Som tidligere nævnt havde der ikke været fjendtlige tropper, som havde hærget og plyndret. Nok havde den svenske periode i 1658 været hård, hvad angik skatteudskrivninger og afsendelse af mænd til den svenske hær; men det var for intet at regne mod ødelæggelserne i den vestlige del af landet.

Noter:

1. Ravn s.92
2. Ravn s. 93
3. Ravn s. 129
4. Ravn s. 93
5. Kirkebogen 1653 Døde
6. Kirkebogen 1654
7. Kirkebogen, 1554, almindelige optegnelser
8. Mansa s. 393
9. Ravn s. 93-94
10. Mansa s. 394-395
11. Mansa s. 396
12. Ravn s. 132
13. Ravn s. 130
14. Mansa s. 395
15. Boccaccio s. 21
16. Boccaccio s. 22
17. Boccaccio s. 23-24
18. Ravn s. 172
19. Ravn s. 129
20. Kirkebogen 5 aug 1654
21. Ladewig s. 82
22. Ravn s. 128
23. Jensen s.34
24. Jensen s. 39
25. Rystad s. 13
26. Jensen s. 44
27. Der står i nogen tilfælde, at de bor »her i byen«, d.v.s. Åkirkeby, ved andre registreringer »i Nyby«.
28. Kirkebogen, døde, 5. september 1666
29. Ravn s. 165
30. Rystad s. 14
31. Ladewig s. 86
32. Lund s. 88 og s. 91
33. Ravn s. 190
34. Ravn s. 194
35. Ravn s. 199

36. Ravn s. 134-135, 200-204
37. Shorter s. 222
38. Ravn s. 165
39. Kirkebogen 1662
40. Kirkebogen 1679
41. Kirkebogen 1655, under afsnittet: Uægte døbte.
42. Kirkebogen 1655, under afsnittet: Begravede.
43. Löfgren s. 66
44. Skattemandtalister 1649

Litteratur:

- Boccaccio, Giovanni: Decameron, København, 1939
- Jensen, Henrik: Den Sorte Død, Gyldendal, 1991
- Lund, Morten: Magt og mentalitet, Gyldendal, 1990
- Löfgren, Ovar: Familie, hushold og produktion. Institut for europæisk folkelivsforskning, Brede 1974.
- Mansa, F.V.: Bidrag til Folkesygdommenes og Sundhedspleiens Historie i Danmark, København 1873.
- Petersen, Erling Ladewig: Fra standssamfund til rangsamfund 1500-1700. Dansk social historie bd. 3, Gyldendal, 1980
- Rystad, Göran: Religionskrige og enevælde. Politikens verdenshistorie bd. 12, København 1985
- Shorter, Edward: Kernefamiliens Historie, 1979. Originaludgaven, New York 1975.
- Ravn, Rasmus Pedersen: Borringholms Krønike, 1671, ved Johannes Knudsen 1926.
- Warwich, Johan: Dansk pestbog, 1577

Utrykt kildemateriale:

- Kirkebogen for Aaker sogn 1648-82. Landsarkivet for Sjælland.
- Skattemandtalisterne for Aaker sogn samt bilag. Rigsarkivet.

Kongelig Majestæts Salpetersyderi i Aakirkeby

Af H.E. Skaarup

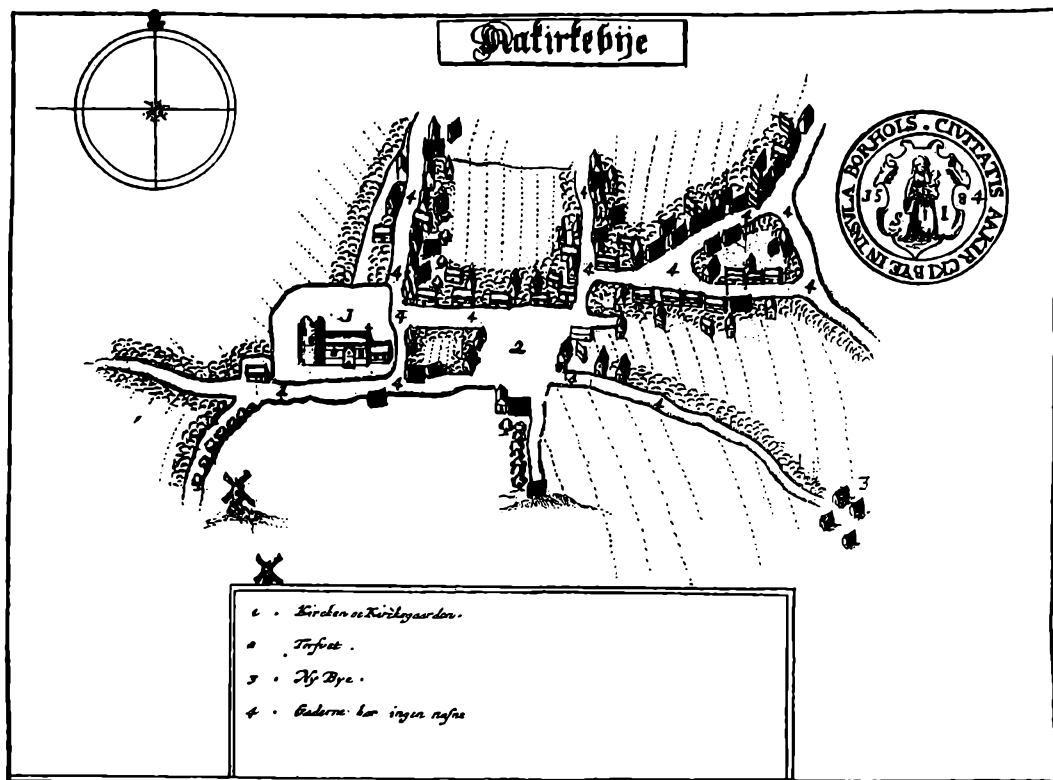

Fig. 1. Resens kort over Aakirkeby i slutningen af 1600-tallet. Salpetersyderiet lå for enden af gaden nord for kirken.

I sin »Beskrivelse over Bornholm«, udfærdiget i 1625, anfører landsprovst Jens Pedersen, at der ved Stokkedam i Aakirkeby i året 1624 opførtes et hus til »Kongelige Majestæts Salpetersyder«.

Bag denne korte meddelelse ligger der en hel historie, som det kan være af interesse at se på, idet der nok er tale om den første industrielle virksomhed i Aakirkeby.

Allerede fra slutningen af 1300-tallet var der opstået et behov for at kunne fremstille

krudt. Med indførelsen af kanoner og geværer til brug i krigsførelsen steg anvendelsen af krudt. Dette »magiske pulver« fremstilledes af salpeter, svovl og trækul. Salpeter måtte indføres fra oversøiske lande eller fra Tyskland og Frankrig. Svovl fik man fra Island og trækullet produceredes lokalt. Selvom den danske Konge kunne tvangsopkøbe både salpeter og svovl hos de skippere, som ankrede op ved Helsingør for at betale deres Øresundstold, så var det dog en bety-

delig udgift for Kongens kasse. Det var derfor en kærkommen lettelse, hvis det kunne fremstilles indenfor Kongens riger og lande - og det kunne det. Der fandtes et betydeligt antal folk, især i Skåne, som kunne den kunst at fremstille salpeter af jord. Grundlaget var den jord, som fandtes i staldgulvene i kvæg- og fårestalde, i hønhuse og under lergulvene i stuehusene på landet. Salpetersydere var en slags håndværkere, som drog landet rundt med deres værktøj, tønder, kar, baljer, skummeskeer, skovle og hakker. De gravede den salpeterholdige jord op, fyldte den på tønder og hældte vand over den. Jorden var pakket i lag med aske imellem. Efter 24 timers forløb var vandet løbet igennem jorden og tappedes nu over i et andet kar, hvor processen gentoges. Til slut opsamledes denne lud i et stort kogekar, hvor den kogtes ind til ca. halvdelen. Efter diverse prøver tørredes de udvundne krystaller i en bageovn og var nu klar til videre lutring.

Omkring år 1560 fattede Frederik II interesse for denne hjemlige salpeterfremstilling. Han udstedte nogle »Bestallingsbreve« til et antal salpetersydere og gav dem eneret til at fremstille salpeter indenfor et len eller et herred. Betingelsen for at få en bestalling var bl.a., at den pågældende syder var pligtig til at aflevere en vis mængde »Rå Salpeter« til en forud fastsat pris til Kongens Tøjhus. Der var også ret hårde straffe til disse »Sydere«, såfremt de solgte af deres produktion til andre, hvorved de ikke kunde overholde deres »afleveringspligt«. Af Tøjhusets regnskaber fremgår det, at den samlede mængde salpeter, som blev afleveret af disse sydere i perioden 1585-1615, kan anslås til at ligge på omkring 4.000 centner, måske noget højere. (1 centner = 112 pund á 496 g = 55,552 kg).

Efter at Christian IV var kommet på tronen, kom en periode, hvor mængden af salpeter faldt ganske betydeligt. Kongen udstedte forbud mod alt salg og udførsel af salpeter og dette bevirkede, at markedet svandt

ind. Efter Kalmarkrigen (1611-13), hvor forbruget af krudt havde været stort, fik Kongen den idé at oprette et antal faste syderier rundt om i landet. Nu skulle salpeterproduktionen sættes i system! Fra år 1615 påbegyndtes derfor anlæggelsen af i alt 16 salpeterværker, som færdigbyggedes i perioden frem til år 1630. De gamle »Bestallinger« blev inddraget og nye udstedt til de bedste af de tidligere bevillingshavere. For at udnytte den til rådighed værende salpeterjord bedst muligt, blev de respektive lensmænd inddraget i planerne.

I de fleste tilfælde blev det salpetersydere, der sammen med lensmanden skulle finde det bedst egnede sted til placeringen af det kongelige salpeterværk. Dette skulle helst placeres midt i et len/herred, for at den opgravede salpeterjord ikke skulle køres længere end højst nødvendigt. Det var jo bønderne, der skulle køre jorden til værket. Samtidigt skulle værket ikke ligge for langt fra skoven, hvorfra bønderne skulle køre brændeved og træ til aske. Jorden kunne graves af syderen og hans folk hos alle Kronens bønder under lenet. Lensmændene havde også pligt til at fremskaffe det nødvendige bygningstømmer til værkets bygninger samt at sørge for disses vedligeholdelse. I flere tilfælde påhvilede det også lensmanden at sørge for det nødvendige værktøj. Den færdige salpeter skulle syderen selv eller hans kone aflevere på Tøjhuset i København til indvejning, hvorefter vedkommende kunne modtage sin afregning i Rentekammeret eller hos lensmanden.

De regler, der gjaldt jordgravningen, omfattede retten til at grave på Kronens ejendomme, universitets- eller kapitelgods, gejstlige personers ejendomme samt i de jordegne selvejeres og de til soldaterhold udskrevne bøndergårde. Generelt måtte der ikke graves i præsters studerekamre og stuer. Af politiske grunde har Christian IV helt afstået fra at grave hos adelens bønder. Det siger sig selv, at disse regler ofte kunne give

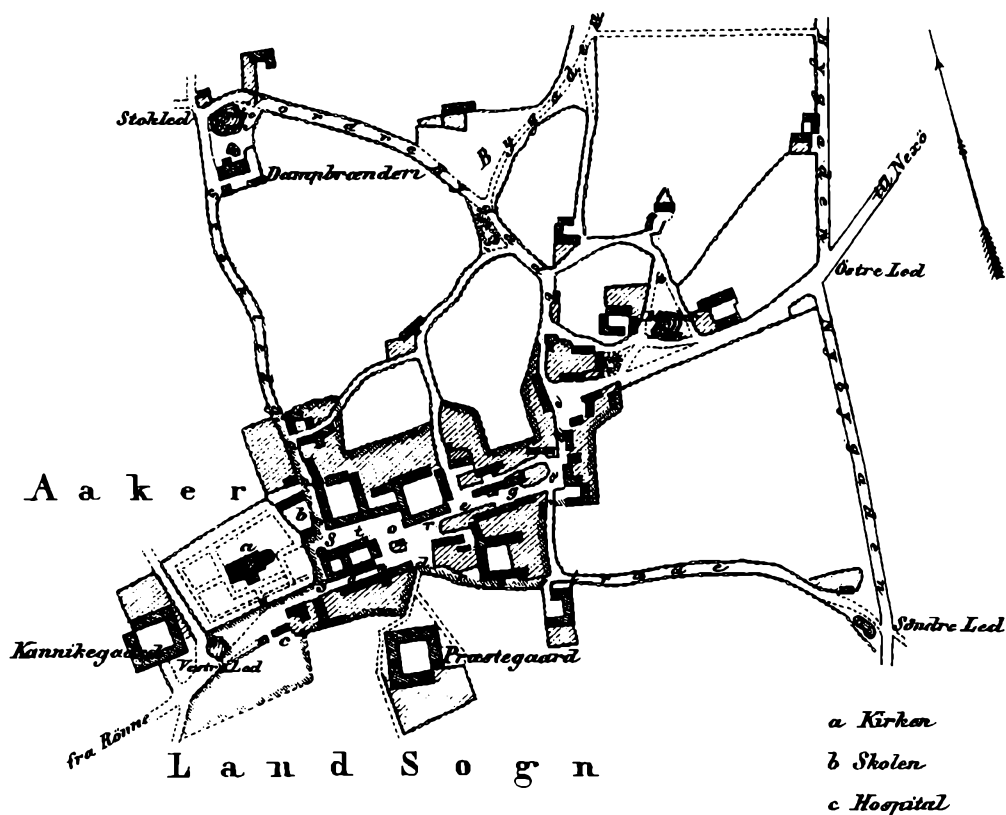

Fig. 2. »Kort over Aakirkeby Kjøbstad«, 1858. Trap Danmark. Salpetersyderiet blev bygget ved »Stokled«.

anledning til kontroverser mellem syderen og de enkelte bønder. Eksempelvis kunne det ske, at syderen ikke ryddede op efter sig, men efterlod huller i staldgulve og stuer. Bønderne måtte også køre jord og brænde til syderiet, hvorved de ofte måtte forsømme deres egen virksomhed, især når dette arbejde blev »lagt oveni« det almindelige hoveri. Jo, der var nok af muligheder for konflikter, som så lensmanden måtte tage sig af.

Det blev ofte arrangeret således, at en salpetersyder blev lønnet med 4 Rdl. om måneden, indtil arbejdet kom i gang. I denne tid skulle han sammen med lensmanden finde et egnet sted til syderiet. Så snart stedet var fundet, skulle lensmanden sætte byggeriet i gang. Samtidigt skulle salpetersyderen på-

begynde gravningen af jorden, og så ville hans aflønning afhænge af hans resultater med hensyn til indkørt jord og produceret salpeter. Betalingen var: 1 Rdl. pr. 70 tønder gravet og hjemkørt salpeterjord og 5-6 Rdl. pr. centner rent og vellutret salpeter. Syderen fik desuden fri bolig og redskaber og dertil i reglen også et stykke markjord til sit kvæg eller sine får.

Kongen indførte også regelmæssige inspektioner af salpeterværkerne. Der var således en af lensmanden uafhængig tilsynshavende, som kunne være opmand ved tvistigheder mellem lensmanden og syderen.

Men nu tilbage til Aakirkeby i året 1624: I maj udnævntes for første gang en salpetersyder på Bornholm. Hans navn var Hermann

Clausen. Hans bestalling var enslydende med andre salpetersydes, som var ansatte på de kongelige salpeterværker. Kongen havde desuden skrevet til lensmanden på Hammershus, Anders Sinclair, at han skulle lade opføre en salpeterlade. Den skulle være 100 fag lang, 20 alen bred, »Spærværk« på 16 alen og »Murlejdet« $3\frac{1}{2}$ alen fra jorden. I hver ende skulle der være et vindue, 3 alen bredt og 6 alen langt, med en lem for, og på siderne skulle der være »lette Gjærdsler«, hver 6 alen langt og $3\frac{1}{2}$ alen højt, lavet af »små Vidier og vredent Halm mellem hinanden, som om Vinteren kunne passe omkring Laden for Regn og Slud og tages bort om Sommeren, så Sol og Luft kan tørre Jorden«. Der skulle desuden være et ydre gjærde af sten eller kløvet eg med gode led for, mindst 100 m fra laden, så der blev plads til at arbejde med jorden. Kedler, kar og andre redskaber ville efterhånden kunne fås fra Tøjhuset.

Beskrivelsen af salpeterladen svarer ret nøje til lignende bygninger, som blev opførte ved de øvrige salpetersyderier. Af lensregnskaberne fremgår det, at 2 tømrere fra Rønne huggede tømmeret og var færdige i maj 1625, idet de havde ligget stille i noget af vinterperioden. Det oplyses også, hvad de fik i fetalje. »2 Mand hver 14. Dag: 1 Td. Svendeøl, 5 Stykker Svendebrød, 1 Krop Faarekød, 1-2 Kroppe Gaasekød, 4 Skaalpund Smør, foruden Sild og Torsk«.

Som anført af landsprovsten lå salpeterbygningerne ved Stokkekilde (Stokkedam), der var et centralt sted på øen, nær ved Almindingen, hvorfra man skulle have brændslet. Til byggegrunden hørte også en del af bymarken, som syderen kunne benytte til sine husdyr. Stokkekilde var værkets vandforsyning og det sagdes, at den aldrig tørrede ud, selv ikke i varme somre.

Hermann Clausen fik i oktober og december 1624 22 Rdl. på forskud i skriverstuen på Hammershus, men derefter hører man ikke mere til ham. Han har sikkert været

med til at finde stedet ved Aakirkeby og har måske mistet tålmodigheden over det langsomme byggetempo. Om hans ansættelse hersker der dog ingen tvivl, idet man kender både hans bestallingsbrev og hans forskudsbeløb.

Imidlertid foreligger der følgende oplysninger om salpetersyderiet ved Aakirkeby. Det er forfatteren M.K. Zahrtmann, der i sin bog »Borringholmerens Historiebog« (bd. 1, pag. 226-27) skriver: »Ihærdigt syslede Christian den Fjerde med at nyttiggøre Klippelandets jordbundne Herligheder. Han sendte 12. Maj 1624 en Salpetersyder did og lod bygge Hus og Lade for ham ved Stokkekilden i Aakirkeby, hvilke dog først 1628 kom under Tag. Her fyldte Hans Krudtbrænder Salpeterladen med 1625 Tønder borringholmsk Jord, men den duede intet, før den uundværlige Bøgeaske var hidskibet fra Sølvborg; da sydede han 325 Kilo Salpeter [ca. 6 centner], men Landets Brændemangel standsede hans Syderi. Kongen ønskede 4. December 1632 Driften fortsat med Tørv til Brændsel; det følgende Aar blev den helt opgivet, og Salpeterladen stod da øde og forladt.«

Hermann Clausens efterfølger hed Hans Jørgensen. Hans bestalling blev udstedt i august 1627 og den var omtrent enslydende med forgængerens, dog skulle han have lidt mindre pr. centner oparbejdet salpeter. Til gengæld skulle lensmanden, nu Holger Rosenkrantz, levere ham den nødvendige bøgeaske til produktionen. Det fremgår af lensregnskaberne, at han var skrivekyndig og selv kunne affatte sine kvitteringer.

Det synes som om Zahrtmann blander de to salpetersydere sammen, eller også kender han slet ikke Hermann Clausen.

Det sker tilsyneladende også for en anden bornholmsk forfatter, nemlig major, brygger K.E.S. Koefoed, som i bogen »Hammershus Birks Historie« fra 1931 på side 33 skriver: »Foruden de tidligere omtalte Bygninger langs Ringmuren paa Slots-

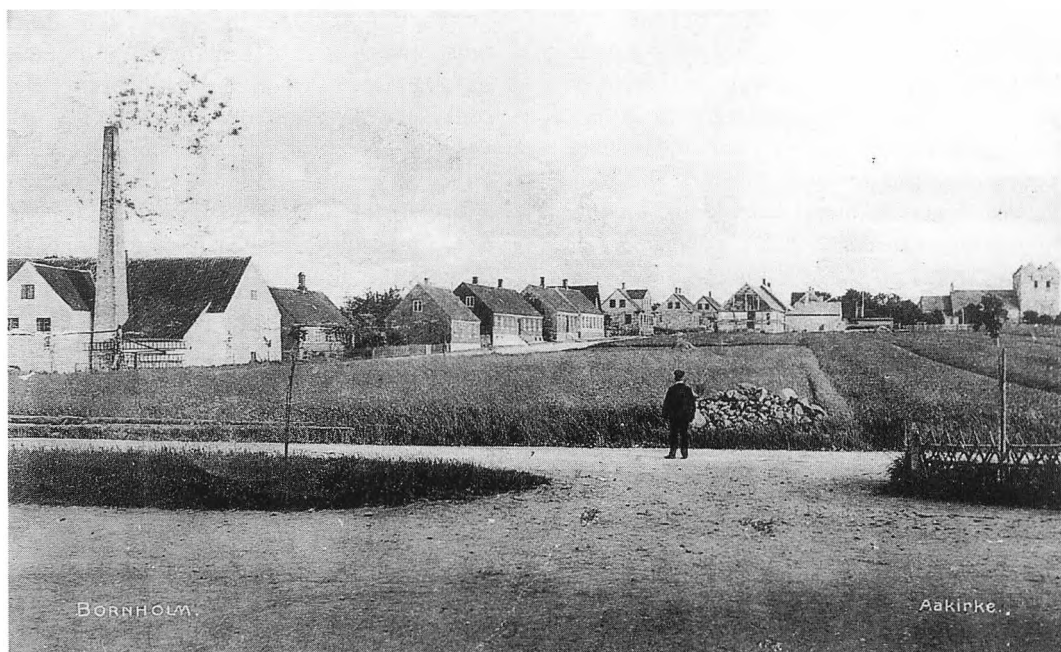

Fig. 3. Aakirkeby Dampbrænderi og Bryggeri ved Stokkedammen på hjørnet af nuværende Jernbanegade og Birgersvej. Foto o. 1900.

pladsen fandtes der endnu en, for hvilken end ikke den ringeste Antydning i Regnskaberne, giver noget Holdepunkt til Stedfæstelse: det var Salpeterladen og Sydehuset, som opførtes i 1623 og 1627 efter Kongl. Majestæts Befaling til Fabrikation af Salpeter til Hærens og Flaadens Fornødenhed. I 3 store Kobberkedler sydedes der en Overgang en hel Del Salpeter, som sendtes til København, men allerede en halv Snes Aar efter Opførelsen gik det i staa og Kedlerne sendtes til København. 1683 laa dog endnu paa Slottet »en Slump urene Brokker Salpeter ungeføhr 24 Pd.« som et minde om dette - sikkert kostbare - Eksperiment.«

Koefoed leder forgæves efter stedet på Hammershus, hvor salpeterværkets bygninger skulle have stået. Han bringer også et lille uddrag af lensregnskaberne: »1623 - Betalt Salpetersyderen Hans Jørgensen 22 Rdl. [Det skal være Hermann Clausen H.E.S.]. Betalt 2 Tømmermænd for Salpeterladen at

ophugge efter Kgl. Maj. Befaling: 25 Rdl. 1628 - 100 Tagsten til Sydehuset, som blev rejst forleden Sommer. Løn for Arbejde paa »Krudthuset«. 1630 - Salpetersyderen faar 20 Rdl. for fem Centner Salpeter. 1632 - Betalt for Jord, som blev opgravet forskellige Steder i Landet og førtes til Salpeterladen. 1634 - Vurdering af »den gamle Krudtlade, som Hans Krudtbrænder har haft sin Jord udi« til 6 Daler. Stolperne staa i jorden næsten i Mandshøjde og er Forraadnede, alt er forfaldent, siden Hans Krudtbrænder rejste bort. 1638 - 3 Kobberkedler som tilforn ere brugte her paa Landet til Salpetersyden, er ført til København.« Forfatteren er ikke klar over, at salpeterfremstillingen foregik i Aakirkeby og ikke på Hammershus. Det omtalte salpeter på »Slottet« kan være noget, som er afleveret der for videre fremsendelse til Tøjhuset i København.

Af Hammershus lens regnskaber fremgår det yderligere, at der i sommeren 1628 blev

opført et sydehus i Aakirkeby. Det blev opført i fyrretømmer med tegltag. Tagstenene blev indkøbt i Skaane. Huset blev 11 bindinger langt. Der blev lagt loft over tre stolperum og sattes døre i stue og kammers. Dette var altså beboelsesenden af huset. Her isattes også 6 glasvinduer. I sydeafdelingen omtales kun to mindre kedler, en øse og en skumkedel. I alt kostede huset 70 Rdl. for materialerne og 16 Rdl. i arbejds løn. Da værket samtidigt fik kar, tøndes, jernhakker og skovle, så har Hans Jørgensen »Krudtbrænder« kunnet påbegynde sit arbejde.

Samme år, 1628, fik lensmanden Holger Rosenkrantz ordre fra Kongen om at lade værket reparere. Da denne ordre også blev sendt til 8 andre lensmænd på samme tid, så er det ikke sikkert, at det stod galt til på Bornholm, men året efter fik Aakirkebysyderiet alligevel besøg af Kongens salpeterinspektør, arkelimester Peder Jensen. Der er dog ingen akter overleveret fra hans besøg.

Hvordan gik det så med produktionen? Af regnskaberne fremgår det, at Hans Jørgensen

1628/29	gravede	530	tdr.	jord
1630/31	-	746	-	-
1631/32	-	349	-	-

Også i året 1632/33 blev der tilkørt jord, men denne blev ikke godskrevet Hans Krudtbrænder. Den skulle dække et underskud på tidligere leverancer. Alt i alt tilførtes over 2.000 tdr. jord til værket. Sammenholdt med andre salpetersyderier er den i Aakirkeby bearbejdede jord af så ringe en mængde, at fremstillingen må betragtes som mislykket. Til sammenligning kan tjene, at Hans Jørgensen senere blev ansat som salpetersyder ved værket i Jystrup (Roskildegård og Ringsted Klosters len), og her gravede han også i 5 år og nåede at få tilført 15.000 tdr. jord. Den udvundne salpeter blev i Aakirkeby i alt ca. 6 centner, medens der i Jystrup nåedes i alt 17 centner. Årsagen til det dårlige

resultat på Bornholm kan skyldes flere omstændigheder, bl.a. manglen på brænde og aske. Det vides, at lensmand Holger Rosenkrantz måtte indkøbe bølgeaske fra Sølvborg len, og at værket måtte ligge stille en tid på grund af mangel på brændsel fra Almindingen. Her måtte værket i en tid klare sig med tørv. Der var næppe mangel på salpeterjord, idet der var 630 jordegne bønder (selvejergårde) og 172 kongelige eller gejstlige vornedegårde, som betalte skat og som havde pligt til at lade salpetersyderen grave efter jord i deres gårde og senere køre jorden til syderiet i Aakirkeby. Alt i alt skulle grundlaget for værket ikke være så ringe, men meget var naturligvis afhængigt af den støtte, som skulle komme fra lensmanden. Der kendes breve fra Rosenkrantz til Danske Kancelli, hvori han anfører, at salpetersydningen ikke kan fortsættes uden at skovene ødelægges. Da de andre lensmænd i 1633 fik pålæg om at vedligeholde salpeterværkerne, står der udfør Bornholm, at brev ikke skal sendes til Rosenkrantz. Den inspektør, som i dette år var på rundrejse til alle værkerne, arkelimester Peder Jensen, besøgte da heller ikke Aakirkeby. Værket må da være lukket.

Den 29. juni 1634 afholdtes en vurderingsforretning over salpeterværket. I denne deltog 3 mænd fra Aakirkeby samt skovfogeden fra Almindingen. Salpeterladen blev vurderet til 6 Daler. Man konstaterede et stort forfald. Taget var ødelagt af storm, ladens stolper var rådne, fordi de stod i jord til næsten mandshøjde. Dette må være salpeterjord, som Hans Krudtbrænder har ladet ligge i den ene side af laden, ellers kunne jorden ikke fylde så meget. Dog, dette tømmer solgtes for 10 Rdl. De tre store kobberkedler, som jo var leveret fra Tøjhuset, var blevet afleveret på »Slottet« og de blev iflg. inventarlisterne tilbagesendt i året 1638, formentligt sammen med værktøjet. Man hører nu ikke mere om salpeterfremstilling på Bornholm; dog findes i en inventarliste fra

1682 en post, som meddeler, at der findes en klump urent salpeter på henved 24 pund fra Hans Krudtbrænders virksomhed.

Trods alt må man alligevel have praktiseret salpeterudvinding rundt om på de bornholmske gårde, for i 1658 indkræver den svenske kommandant, Printzensköld, en ekstra skat af hver bonde. Den bestod i 1 pund hør og 2 pund salpeter eller, hvis dette var umuligt, da 1 Slettedaler i stedet. Hvorledes opkrævningen fandt sted og dens resultat vides ikke.

Under Englænderkrigen (1807-14), da landet var afskåret fra at importere salpeter til krudtfremstilling, beordrede Frederik VI professor H.C. Ørsted til at udgive en lille vejledning i, hvorledes man kunne fremstille salpeter (se bilag).

Ved Stokkedam i Aakirkeby lå i henved 200 år de sørgelige rester af Christian IV's salpetersyderi, nogle kampesten og jordvolde, indtil der på grunden blev opført et dampbrænderi, som fremstillede brændevin, men dette er nu også forsvundet.

H.C. Ørsted: Kort Anviisning til at koge Salpeter (1812)

Mine kjære Landsmænd af den hæderlige Bondestand!

Hans Majestæt vor Allernaadigste Konge har befalet mig at udgive en kort Anviisning, hvorefter I kunne koge Salpeter. Paa det at I med desto mere Lyst og Iver skulle bruge den, vil jeg sige Eder hvorfor dette skeer. Salpeteret er et Slags Salt, der behøves til at gjøre Krud, og hvoraf det egentlig faar sin fornemste Kraft. Men Krudtet veed I er nødvendigt til at bortvise vor uretfærdige Fiende, som i den sikkreste Fred, og uden at vi havde givet ham den mindste Aarsag at klage, overfaldt vort Land, og vistnok alt for længe siden havde taget det heelt og holdent, naar han ikke vidste at det blev forsvaret af vore Krigsmænd, som vor gode Konge har samlet, og altid holder paa deres Post. I maae sige Eder selv i Eders Hjerter, hvilken Skam det vilde være for os alle, om vi lode vor Fiende faae Magt over os, og af lad Uvirksomhed lode os gøre til hans Trælle. Vidste I hvorledes det er gaaet til og endnu gaaer til i andre Lande, saa vilde I ogsaa kunne sige Eder selv, at en saadan Fiende,

naar han har faaet noget af et Land i sin Vold, vel i Begyndelsen behandler det med Lemfærdighed, men naar han kun først ret har befæstet sin Magt, da trykker og udsuger det paa alle optænkelige Maader. Vi maatte altsaa forstaae os slet paa vort eget Bedste, om vi ikke af alle Kræfter vilde hjælpe vor gode Konge til at forsvare Landet; og hertil hører ogsaa, at vi skaffe Salpeter tilveje, som Fienden, saameget han kan, hindrer os fra at faae fra andre Lande. Men uagtet det er Eders eget Gavn her tales om, forlanger vor allernaadigste Konge dog ikke, at I skulle arbeide for Intet; han vil tvertimod betale Eder det Salpeter I koge, saa vel, at det vil være Eders egen Fordeel at koge det. Jeg forklarer Eder derfor alt dette saa vidtløftigt, for at ingen skal bie med at lægge Haand paa Værket, indtil han seer hvordan det gaaer for hans Naboe eller Gjenboe, men strax selv gribe fat derpaa.

Enhver Mand har i sin Gaard og paa sin Grund hvad han behøver til at koge Salpeter af. Al den Urenlighed, som affalder fra Qvæget, alt hvad der kan raadne, alt hvad der bruges til Gjødning kan ogsaa bruges til Salpeter, naar det først er ret gjennemraad-

net, og henfalder til Muld. Jeg mener herved ikke, at I just skulde tage den Gjødning I bruger til Eders Jord, for deraf at gjøre Salpeter, jeg kan sige Eder Udveje nok til ogsaa uden saadant Tab at faae hvad I behøve dertil. I kunne i saa Henseende nøjes med den Jord I kunne opgrave i Eders Stalde, Svinstier, Hønhuse og andre Steder hvor Creaturer tit kommer og lade deres Ureenligheder falde. Ligeldes kan den Jord hvorpaa en Møgdyngte nogle Aar har ligget, eller som graves op af en udtømt Mødding, være meget tienlig hertil. Jorden af gamle Kjeldere, saavel som den der ligger under Stuegulvene, indeholder Salpeter. Overalt faaer man Salpeter af Jorden fra alle Steder, hvor der kan samle sig Ureenligheder, og hvor Luften er fugtig, og ikke forandrer sig tidt, især naar heller ikke meget Lys kan trænge ind. Vil man forvise sig om at en Jord indeholder Salpeter, kan man gjøre et Hul deri med en Træpind, og derpaa stikke et glødende Jern derind. Bliver det herved overtrukket med hvide og gule Plætter, saa indeholder Jorden Salpeter, men ikke al Jord som duer til Salpeter viser strax dette. Naar den før ingen Luft har kunnet faae, maa man først slaae den vel smaae, og derpaa henlægge den nogen Tid paa et Sted, hvor Luften kan komme til, men ingen Regn overskylle den. Skulde den blive saa tør, at den faldt hen til Støv, maae man befugte den lidt, helst med Gjødningsvand. Nogle varme Dage gjør især en saadan opgravet Jord, som før ikke har havt synderlig Luft, meget givtig paa Salpeter.

Af en saadan Jord er det nu let at uddrage Salpeteret. Man behøver dertil ikke andet end Vand. Deri smelter Salpeteret, ligesom Sukker eller Salt smelter deri, men Jord og Gruus bliver tilbage. Naar man da vil udtrække Salpeteret af Jorden, saa maae man skaffe sig i det mindste 4 Tønder eller Balljer, som neden til have et Hul med en Tap i, ligesom en Bygesaae. Foran Hullet lægger man en Straaekrands med en Steen for at hindre Jorden fra at trænge ind deri og for-

stoppe det. Paa Bunden lægger man endnu nogle Stykker Træ, Riisqviste eller Spaaner for desto bedre at hindre Hullets Forstopning. Disse Tønder stiller man nu op i en Rad, og fylder Jorden deri, men sætter tillige nogen Aske til, helst saaledes, at man paa hvert Lag Jord paa fem Tommer lægger et Lag Aske paa een Tommes Tykkelse. Asken kan man blot ikke tage af Træe, men ogsaa af alle Slags Urter og Ukrudt, som Malurt, Tidsler, Nelder og deslige. Man gjør vel i at samle saadanne Urter, tørre dem, og brænde dem i Ovnen eller paa Skorstenen, naar man engang ikke bruger Tørv. De give en herlig Aske baade til Bygelud og til Salpeterarbejdet. Naar det er skeet, overgyder man Jorden i det første Kar med Vand, saaledes at den vel kan gjennemblødes og skjules deraf. Derpaa lader man det staae i 24 Timer. Efter denne Tids Forløb tager man Tappen af, og lader Luden løbe ud i et understaaende Kar. Denne Lud inderholder vel noget Salpeter, men ikke nok til med Fordeel at koges. Man holder den derfor paa den friske jord i næste Tønde. Her lader man den atter staae i 24 Timer, og tapper den saa af igjen. Men endnu er den ikke stærk nok; man maa endeligen helde den paa Jorden i en tredie Tønde, hvor den plejer at optage saa meget Salpeter, som den endnu behøver. Vil man vide om den rigtigt har faaet den Styrke, den bør, saa behøver man kun at kaste et lille Stykke klar gult rav deri. Synker dette tilbunds, saa er Luden ikke stærk nok, men bliver det flydende i Vandskorpen, saaledes at kun noget ganske lidet deraf pipper frem derover, saa har Luden sin rette Styrke. Skulde den derimod ikke være som den bør, maa man endnu engang fylde den paa et Kar med frisk Jord, men dette vil sjelden behøves. Naar man har faaet Luden stærk nok, sætter man den til Side, og begynder atter at gjennembløde Jorden med frisk Vand; thi Jorden taber ei ved een Afvaskning alt sit Salpeter, men kan endnu to Gange med Fordel udvaskes. Man holder derfor atter Vand i den

første Tønde, og tapper det efter 24 Timer af, for at slaae det paa den anden, og atter efter 24 Timer derfra paa den tredie. Naar man endeligen tapper den heraf, vil man neppe finde den stærk nok, men den maae endnu heldes paa en Tønde med frisk Jord, hvor den kan tage den Salpeter den manglede til sig. Naar Prøven viser at denne Lud ogsaa er stærk nok, sættes den til Side, som den første, og derpaa begynder man endnu en tredie Gang at gjenemgaae alle Tønderne som før. Luden fra den sidste Tønde maa da endnu, hvis den ikke holder Prøven, heldes paa ganske frisk Jord. Dertil kan man gjerne bruge den første Tønde, thi den Jord, som der er i, har intet Salpeter mere, og kan derfor tages ud, og Tønden bruges til nye Jord. Nu bliver da den anden Tønde den første, og den, som før var den første, den sidste; og saaledes kan man atter begynde for fra, saalænge man kun har frisk Jord til een Tønde endnu. Da det altid er en Udgift at skaffe sig saa mange Tønder eller Kar, saa var det vel bedst om flere Mænd eller en heel Bye blev enig om, at skaffe sig et eller to Sæt deraf. Jo flere man har jo hastigere gaar Arbeidet. Naar man kunne blive enig om at samle alle de Bygesaaer som findes i en By, kan man spare al Udgift herved. Man kan vente at den forstandigste Mand, der bedste veed at skjønne paa sit Lands og sit eget Vel, altid vil være den første der vil bringe Sagen i Gang, og heller give lidt mere end de andre, om man skulde behøve at anskaffe nye Kar, end lade Tingen blive ugjort. Enhver som med Iver og Forstand forstaaer at bringe dette nyttige Arbeide i Gang, i sin Bye eller sit Sogn, kan være vis paa, at vor gode Konge, som lader sig underrette om alt hvad der vedkommer hans Land, baade stort og smaat, mere end nogen maaskee tænker, derfor vil see til ham med naadigst Velbehag.

Naar nu dette første Arbeide er gjort og man har en stærk Lud, tager man en Prøve deraf, og helder nogen Askelud til. Bliver Salpeterluden heraf uklar, og ligesom mel-

ket, saa maa man røre en stærk Askelud i Salpeterluden, dog ikke mere end at den ogsaa bliver dygtig melket. Derpaa lader man den staae og blive klar, og tager saa en ny Prøve deraf. Bliver denne endnu melket, maa man atter helde Askelud til al Salpeterluden, ligesom første Gang. Skulle det være fornødent kan man endog gjentage dette flere Gange. Naar nu Salpeterluden ikke mere melkes af Askeluden, maa den indkoges. Dette kan skee i enhver Kjædel eller Gryde, hvori man kan koge noget; dog er det bedst at tage en saadan dertil som er mere viid end dyb. Ogsaa her vilde det være godt, om man kunde blive enig om at koge al Luden hos den Mand, der har den største Kjedel, man kan faae dertil. Man gjør bedst i ikke at komme al Luden i paa een Gang, men sætte noget af i en anden Kjedel ved Siden af Ilden, hvoraf man da lidt efter lidt kan helde noget til. Den Lud, som skal indkoges, giver man saamegen Hede at den kan holdes i jevnt Kog. Skummet, som sætter sig af, borttages med en Skumskee eller Slev, men bortkastes dog ikke ganske, thi det indeholder mange fine Korn der bestaaer af godt salt, der kun behøver at renses for at tjene til al Slags Husholdningsbrug. Efterhaanden som Luden indkoges, helder man mere af den Lud, som man har ladet varmes ved Siden af samme, dertil. Under Kogningen falder ogsaa en Mængde Salt til Bunds, der kan optages med en Skee, der har en Mængde fine Huller, hvorigjennem Luden kan løbe tilbage. Man kan ogsaa paa Bunden af Kjedelen sætte et Leerfad, der er forsynet med tre Snorer, hvormed man nu og da kan trække det op, og udtage det nedfaldne Salt. Det Salt man heraf faaer er ogsaa det sædvanlige Husholdnings- eller Kjøkkensalt. Efterhaanden som Luden indkoges tager man nu og da en lille Prøve ud med en Skee, og helder den paa et koldt Tinfad. Naar man nu seer, at der i denne Prøve sætter sig et Salt, som smaae Naale, saa er Luden stærkt nok indkogt. Man helder den nu i flade Skaaler, Kjelder, Bæk-

kenes og deslige, lader den deri staae 3 eller 4 Dage paa et koldt Sted. Efter en saadan Tids Forløb vil man finde at der har lagt sig et Salt deri, som slet ikke ligner Kjøkkensaltet, men bestaaer af lange smalle Stænger. Dette er Salpeteret. Man helder Luden derfra og tørrer det, saa er det for saavidt færdigt.

Det Salpeter man saaledes har faaet er endnu ikke reent, men kaldes raae Salpeter. Det maae derfor videre renses. Kjøkkensaltet, som faaes ved samme Leilighed, trænger ligeledes til en Rensning, men om dette behøver Landmanden ej at bryde sig. Hans Majestæt Kongen lader Salpeteret modtage og betale urensset, og lader selv, ved kyndige Mænd, Rensningen besørge. Saltet vil I vel ogsaa let finde en eller anden Kjøbmand eller Apotheker, som vil kjøbe, for at rense i det Store.

Endnu før jeg slutter har jeg to Ting at sige Eder. Det første er, at I for Fremtiden kunne vente en riig Salpeterhøst, naar I blande den Jord hvoraf I de næste Aaringer vilde udtrække Salpeter med noget Kalk eller Mergel, og med det Ukrudt, der voxer paa Eders Gader, i Eders Gaarde og især hvad der voxer paa Kirkegaardene. Ligeledes vil det være Eder en stor Fordeel, naar I nedgrave den Jord, hvoraf I allerede have udtrukket Salpeter, paa et sted hvor det atter kan gjenemtrækkes af al Slags Ureenlighed. I kunne da hvert Aar uddrage frisk Salpeter deraf, hvilket kun hvert andet eller tredje Aar lader sig gjøre med Jord, som før ikke har været brugt til Salpeter. Det andet jeg har at sige Eder er, at alle gamle Staldmure, som nedrives, bør istykkerslaaes, og behandles som Salpeterjord. Man gjør kun den Forskjæl, at man blander den med dobbelt saa meget Aske som anden Salpeterjord. Det er ogsaa her særdeles vigtigt at prøve den udkomne Salpeterlud med Askelud, saaledes som før beskrevet.

See kjære Landsmænd! Dette er hvad I behøve at vide, for at koge det Salpeter, som

vore Krigsmænd behøve til vort eget Forsvar. Finde I noget heri, som I ikke forstaae, saa raadfører Eder med Eders Præst, Skolelærer, eller en anden oplyst Mand. Men dersom der forefalder noget ved Arbeidet hvori ingen anden kan hjælpe Eder til Rette, saa gaaer til en Apotheker. Det hører til hans Haandtering at forestaae saadanne Sager, og er han Kongens troe Undersaat saa hjælper han Eder gerne heri saameget han kan.

Og hermed Gud befalet. Jeg haaber at I benytte denne velmente Underviisning, som det sømmer sig for brave Dannemænd og vor Konges troe Undersaatte.

Kjøbenhavn, den 11te Februar 1812.

H.C. Ørsted,

Professor i Naturlæren ved Kjøbenhavns Høiskole.

Ovenstående er en afskrift af Ørsteds »Kort Anviisning til at koge Salpeter« - Retskrivningen er bibeholdt (H.E.S.).

Kildemateriale:

- Ebba Waaben: Christian 4.'s Salpeterværker, pag. 119-123
- K.E.S. Koefoed: Hammershus Birks Historie, 1931, pag. 33-34
- M.K. Zahrtmann: Borrhølmereens Historiebog, 1934, bd. 1, pag. 227
- Landsprovst Jens Pedersen: Beskrivelse over Bornholm udfærdiget 1625 (I: Bornholmske Samlinger, I rk. bd. 17), pag. 56
- G.L. Dam & H.K. Larsen: Aakirkeby 1346-1946, 1951, pag. 148
- L. de Thurah: Beskrivelse over Bornholm og Christiansøe, 1756, pag. 236
- Samtlige ovennævnte kilder er baseret på »Hammershus Lensregnskaber« fra 1624 til 1635 samt Danske Kancellis breve fra samme periode (i Rigsarkivet).
- H.C. Ørsted: Kort Anviisning til at koge Salpeter, 1812.
- Miljøministeriet, Planstyrelsen og Aakirkeby Kommune: Huse i Aakirkeby, pag. 150, Jernbanegade 42 A.

Under alteret

Det lübske gravmonument i Aakirkes våbenhus

Af *Ebbe Gert Rasmussen*

»... udi Aa Kirke, som før er omrørt, hvor og befindes lige saadan en Ligsten udgraven, med tvende Kvinds-Personer og en Mands-Person midt imellem udi sit fulde Harnisk, alt paa een Manere.«

(Rasmus Pedersen Ravn ca. 1670).

Når man ude fra den gamle kirkegård træder ind i Aakirkes romanske våbenhus, fanges blikket uvilkårligt af den store rødbrune sten, der er opstillet ved rummets vestvæg. Går man tættere på - lokket af monumentets figuropstilling, udsmykning og skriftbånd eller andet - begynder en række spørgsmål at melde sig for iagttageren.

Hvad fortæller denne gravsten, hvem er de afbildede personer på den, og hvad læses i dens skriftlige budskab? Hvorfor står mindesmærket på dette sted, og hvor længe har det været anbragt her? Hvilket materiale er det ivoerigt lavet af? Hvor er stenen hugget, hvem er dens ophavsmand, og hvordan er den blevet til? Hvorledes kan vi tolke monumentets samlede motiv, og hvilken historie knytter sig hertil?

En lang række andre spørgsmål kunne stilles, alt afhængigt af beskueren. Det er om denne sten og de spørgsmål, den ved sin blotte eksistens rejser for os, dette arbejde handler.

De ældre topografiske beskrivelser

Det kan ikke undre, at den første, der direkte omtaler gravstenen, er Aakers flittige sognedegn i det 17. århundrede, *Rasmus Pedersen Ravn*. Men vi ville nok umiddelbart have forventet, at hans bemærkninger om den i *Borringholms Krønike 1671* havde fundet deres naturligste plads i dens afsnit om Aakirke. Det er imidlertid ikke tilfældet. Omtalen af monumentet finder vi derimod i stykket om Allinge kirke.¹

Med den for ham karakteristiske fortæl-

leglæde omtaler Ravn her »en Ligsten, som en af de Lybskes fuldmægtige Høvedsmand *Sweder Ketting* ved *Annum Christi 1572* haver ladet udhugge og did føre.« Videre fortæller han, at slotsfogden havde mistet sine to hustruer her på øen, hvoraf den ene var begravet »udi denne Kirke«, altså i Allinge, hvorimod den andens jordfæstelse henføres til Aakirke, som det fremgår af ovenstående citat, der så tilføjer en beskrivelse af hovedmotivet, den harniskklædte mand flankeret af de to kvinder.

Derpå gør forfatteren udtrykkelig opmærksom på, at der i Aakirke er »en aaben Begravelse under Alteret,« hvor præsters og degnes børn er gravsat. Endvidere at kvinderne på stenen, der er placeret ved nedgangen til graven og ved siden af en mindre, der bærer Kettings mærke, er »1) *Fru Margrethe Kettings* Ao 1568 d. 13. Aug., 2) *Fru Thalia Steen Kettings* Ao 1572 d. 7. Oktbr.« Men om disse - afslutter forfatteren - kan ingen nulevende mere berette.

Ravns præsentation af kunstværket er fylldig, ligesom hans beskrivelse af hovedmotivet er præcist. I og for sig kun naturligt af ham, der gennem mere end en snes år (1654-77) fungerede som degn ved kirken. Vi er ikke i tvivl om, at vi her møder vor sten. Dog bemærkes, at han henfører alene den ene hustru til begravelse i Aakirke, hvor han kender en mindre sten, der har haft forbindelse med Ketting.

Det er desuden relevant for os at fastholde, at Ravn i aakirkeafsnittet² naturligvis også opholder sig ved kalkmalerierne i ski-

bet, »en herlig gammel Malning«, som henføres til den lübske tid under Frederik II og dateres til 1571, hvilket er anført på en af de senere nedrevne piller, der dengang delte kirkeskibet på langs og i vest på tværs. De bibelske billeder forsynet med danske rim fremhæves; men der findes også 10-12 lübske herrers våben, dog uden navne, ligesom ingen tidligere har meddelt noget om dem.

Som bekendt nåede Ravn i levende live ikke at se sin krønike i trykken - det kom den først i indeværende århundredes første halvdel. Men hans moderne udgiver, Johs. Knudsen, tog i 1926 ikke fejl, da han antog, at Ravns håndskrift, som efter hans død (1677) henlå hos sønnen og efterfølgeren Peder, overdroges til historieskriveren Peder Hansen Resen til udarbejdelsen af hans *Atlas Danicus*.³

Vi ved også, at Resen ikke selv havde besøgt Bornholm. Han har derfor som grundlag for den bornholmske beskrivelse dels været henvist til de hjælpere, han kunne få til arbejdet i marken, dels måttet bygge på den litteratur om emnet, der iøvrigt kunne fremskaffes. Men da også han døde (1688) inden afslutningen af sit arbejde, deponeredes Ravns manuskript sammen med hans øvrige stof i Universitetsbiblioteket, hvor det gik til ved dettes brand (1728). Vort kendskab til Ravns beskrivelse stammer følgelig fra en afskrift, der må være taget inden da.

Bornholmshistorikeren M.K. Zahrtmann så rigtigt, da han fastslog, at Ravns manuskript blev en »Fundgrube« for Resen.⁴ Det bevarede stof af Resenmaterialet, som året før Ravnudgivelsen ligeledes forbilledligt var blevet trykt af Knudsen i dansk oversættelse i det særlige bornholmsbind⁵, demonstrerer tydeligt dette kildeforhold. Thi noget virkeligt nyt om vort emne udover Ravn ved disse manuskripter egentlig ikke. Selve gravmælet for de tre personer omtales vel kort i den særdeles tørre fremstilling, men gravstenen slet ikke. At kalkmalerierne også

viser staden Lübecks og forskellige fogders våbenskjolde, herunder Kettings, på en væg, er de for os væsentligste tilføjelser. Knudsen havde ret, da han allerede her i 1925 hævdede, at Ravn var hovedkilden til Resens topografiske og øvrige materiale.⁶ Men som helhed er sidstnævntes samlede selvstændige indsats beskeden.

Ej heller havde arkitekten Laurids de Thurah besøgt vor ø. Hans arbejdsmetode minder derfor meget om Resens, hvis bevarede bornholmsmateriale han udnyttede ved siden af de fyldige optegnelser, han fra Bornholm modtog af amtmanden J.C. Urne (1740-78). Hans *Omstændelig og tilforladelig Beskrivelse over ...Bornholm, Og ...Christiansøe...*, der udkom i 1756, er den første større beskrivelse af den bornholmske øgruppe.

I det fyldige afsnit om Aakirke⁷ er gravstenen beskrevet - stort set efter Resen, dog med de nye iagttagelser, at figurfremstillingen er i legemsstørrelse, og at stenen hele vejen rundt er forsynet med »en Rand med Munke-Bogstaver, men deraf er intet læseligt eller kiendeligt, uden de Tall Ao. — 68; og Ao. — 72. 9 Octbr.« Relevant er imidlertid også meddelelsen om, at Kettings navn var brændt ind i et vindue ved alteret. Også kalkmalerierne, der betegnes som fresker, omtales med deres mange bibelske motiver og ledsagende skrift »med gamle Munke-Bogstaver«, som dog var så medtaget af ælde, at »intet deraf kan fattes eller forstaaes.«

Til trods for de vanskelige arbejdsforhold er det lykkedes de Thurah ved dygtig udnyttelse af sine hjemmelmænd at skabe en virkelig selvstændig og veloplagt beskrivelse. Den har i høj grad været nyttig for eftertiden.

Af en helt anden karakter er de meddelelser fra Aakirke, som tronfølgeren, prins Christian Frederik, nedskrev i sin *Rejse Journal* fra bornholmsrejsen i sommeren 1824. Der er tale om fortrolige optegnelser i

UNDER ALTERET

Fig. 1. Gravsten i Aakirkes våbenhus over Schweder Ketting (efter døden 1577 i Lübeck overført til jordfæstelse foran kirkens alter) og hans to hustruer, der er begravet sammen med ham, til venstre Catharina Eyckhorst (død 1568 på Bornholm) og til højre Taleke (Thalia) Lüneburg (død sammesteds 1572). Foto Ilsted Bech.

et stilebogshefte, hvor den kulturelt interesserede og dannede prins dagligt beskrev sine oplevelser.

Fra besigtigelsen af kirken nævnes først gravstenen over Schweder Ketting og hans to hustruer »ligefor Altaret.«⁸ Men en decideret beskrivelse er det desværre ikke blevet til; alene noteres, at Ketting var befalingsmand herovre 1572. Om freskerne siges, at de er malet gråt i gråt, ligesom deres bibelske motiver nævnes. Blandt de lübske våbenskjolde bed tronfølgeren alene mærke i von Wickedes.

Det er beklageligt, at den ellers så skarpt iagttagende og vel skrivende forfatter ikke har beskrevet yderligere detaljer. Generelt vel grundet på travlhed ved prinsebesøget jævnfør hastværket ved officielle besøg i vore dage. Specielt for kalkmaleriernes vedkommende også af den grund, at de da var ved at gå helt til.

Prinsens rejsejournal tryktes først i indeværende århundrede (1925), hvorfor den kun har været alment tilgængelig i de sidste par menneskealdre. Alligevel er den et væsentligt vidnesbyrd om Aakirke og dens indretning, inden de gennemgribende ændringer blev iværksat senere i det 19. århundrede (1874).

Det er kendt, at denne istandsættelse og restaurering af kirken - skønt mere hensynsfuld end så mange andre steder herovre - bevirkede endog meget store forandringer. Betragtelige dele af kirkens oprindelige udseende og inventar gik helt til grunde - således den af Ravn omtalte mindre sten og det dekorerede vindue, der omtales af de Thurah, som begge havde forbindelse til Ketting. Især var det et beklageligt tab af uerstattelige kulturværdier, at kalkmalerierne - både på vægge og skibets arkademure, som i hvert fald delvis kunne relateres til lübeckerne - forsvandt, da man helt enkelt nedrev disse støttémure.⁹

Vore dages Aakirke opstod gennem disse ændringer. Den kirke, som vi glæder os over

idag, blev i princippet udformet ved denne lejlighed.

Den lübske tid

Efter flere århundreders forvaltning af ærkesædet i Lund som len var Hammershus og Bornholm i 1522 blevet inddraget af den danske krone. Den nye værdighed som integreret del af riget blev imidlertid kun et intermezzo. Allerede 1525 måtte kronen atter overdrage slot og land som len. Nu til den vendiske hansestad *Lübeck* som betaling for byens hjælp til Frederik I.s (1523-33) fordrivelse af Christian II. Ved efterfølgende forhandlinger fastsattes overdragelsens varighed til 50 år.¹⁰

Ved nyordningen beholdt kongen ganske vist den verdslige højhedsret og den gejstlige jurisdiktion. Han kunne fortsat have en landsdommer og en foged herovre, ligesom han kunne dømme i tvistigheder, der kunne opstå i forholdet mellem bornholmerne og de tyske herrer. Men i alle andre henseender trådte den lübske pantindehaver i hans sted, dog indenfor rammerne af rigets love og øens egne vedtægter. Skatter og afgifter skulle nu som før svares på Hammershus - men nu til Lübeck. Den lübske foged, der indsattes på slottet, måtte hverken lade dette eller andre bygninger forfalde. På den anden side måtte han heller ikke bygge nyt uden kongens tilladelse. Endelig skulle pantets indehaver forsvare slot og land mod rigets ydre fjender.¹¹

Lübeck bragte med sit herredømme bornholmerne fred. De idelige overfald udefra, som i de foregående menneskealdre havde bragt den forsvarsløse befolkning tab og lidelser, hørte nu op. Når den lübske pantsætning alligevel blev en særdeles blandet fornøjelse, har det flere årsager.

Det står fast, at de slotsfogder, som i tidens løb forvaltede på Hammershus, ikke altid har besiddet de fornødne personlige egenskaber og saglige kvalifikationer til at forestå styret af en øbefolkning, der fra gam-

Fig. 2. Gravmonumentets våbenskjolde identificerer med deres symbolik de begravede personer, en vigtig funktion i en tidsalder med ringe læsekyndighed. Således henfører i midten et halvt møllehjul og en halv rose under to drueklaser til Ketting, overensstemmende med hans placering i graven. Til venstre er et egetræ på en høj og til højre tre krenelerede tårne, de tilsvarende symboler for hans to hustruer af slægterne Eyckhorst og Lüneburg. Foto Ilsted Bech.

Fig. 3. Gravmonumentets persongalleri gengiver mere idealer end mennesker: Den mandige Ketting som middelalderens veludrustede ridder i panser og plade, dog med ansats til renæssancens yndede mave, flankeret af de to smækre hustruer i reformationstidens dydige smag, iført lange kjoler med høj hals og polstrede ærmer. Foto Ilsted Bech.

mel tid i vidt omfang havde vænnet sig til en vis grad af selvstændighed. At den første af høvedsmændene, *Bernt Knop* (1525-43), i al fald ikke demonstrerede hverken den største indsigt i civilforvaltning eller forståelse for øens noget særegne forhold, blev en konfliktskabende begyndelse. Hans meget nidkære optræden og kraftige udbygning af Hammershus som fæstning skabte hurtigt ondt blod.

Uomtvisteligt er imidlertid også, at den danske kongemagt med tiden viste vilje til at gøre sin overhøjhed gældende. Endnu i Frederik I.s sidste år gav dette ikke anledning til sammenstød. Men under Grevens Fejde, hvor Lübeck tog parti for den afsatte og nylig tilfangetagne Christian II.s sag mod den afdøde konges søn, Christian III (1534/36-59), som efterhånden tilkæmpede sig kongemagten, blev det derimod tilfældet.

Under magtkampen kom bornholmerne - som så ofte før og senere - i klemme. Men at de heller ikke selv kan fritages for skyld i den ophobede spænding i forholdet til lübeckerne er givet. Hvad de snart - med rette eller urette - opfattede som utidige indgreb i hævdvundne rettigheder udmøntedes i genstridighed og klager over de fremmede, som disse oftest stod uforstående overfor. Dette gødede jordbunden for åben konflikt.¹²

En sammensværgelse mod det lübske herredømme forberedtes i dølgsmål i august 1535 i Skåne under kongens hylding mellem denne selv, den bornholmske landsdommer og andre fremtrædende bornholmere. Foretaget blev dog en fiasko. Det bornholmske folkeopbuds fatale møde med lübske ildvåben ved *Ugleenge/Eglaenge* lidt syd for Aakirkeby og kongens manglende evne til at føre den lovede forstærkning frem over havet blev en dyr lære for øboerne.

Vel normaliserede det følgende års fredslutning mellem Danmark og Lübeck forholdene mellem riget og den tyske panthaver. Men den svage kongemagt måtte herved

love hansestaden en yderligere forlængelse på 50 år udover den hidtil fastsatte forpantningsperiode. Utvivlsomt var det især det påfølgende retsopgør på øen mod de genstridige og opsætsige¹³, der lærte bornholmerne, at væbnet opstand ikke duede mod kamptrænede tyske landsknægte.

De følgende års udvikling blev fredelig, skønt årsagerne til fortsat spænding og åben konflikt ikke var fjernet. Forhandlinger mellem danske og lübske udsendinge herovre - i 1538 og igen i 1543 - førte da heller ikke de store resultater med sig¹⁴. Men utvivlsomt åndede mange bornholmere lettet op, da Knop sidstnævnte år havde fået nok og fik sin afsked.

I hans sted kom smidigere mænd som den unge junker *Blasius von Wickede* (1543-47) og den åndeligt interesserede jurist *Hermann Boitin* (1547-56), der begge havde mere åbent blik for den opgave, der af deres by var betroet dem på øen. Sidstnævntes virke for øens forhold kom til udtryk i hans deltagelse i reformationens rolige gennemførelse herovre, ligesom hans bidrag til genåbningen af øens eneste latinskole, det nuværende amts gymnasium, fik blivende betydning. Men det skal heller ikke overses, at Boitin fortsatte forgængernes bestræbelser på at indskrænke øboernes lokale retshåndhævelse mest muligt.¹⁵

Forholdene var altså ikke paradisiske. Klagepunkterne over Knop var ikke afhjulpet og suppleredes af nye stridigheder med hans efterfølgere. Afgørende blev nu den danske kongemagts styrkede stilling. Ved de dansk-lübske forhandlinger 1553 i Kolding lykkedes det ganske vist ikke at få tilvejebragt forlig mellem stridens parter, da kongen ønskede afgørelsen henskudt til et nyt fællesmøde.¹⁶

Men under de fornyede forhandlinger 1555 på Maglegaard i Østermarie kom genembruddet¹⁷. For de danske rådskommisærer og de lübske udsendinge mødte ialt 116 bornholmere fra land og by med deres

klager, der på 5 nær alle havde rod i Knops forvaltning. Med en enkelt undtagelse fik alle klagerne tilkendt erstatning - efter formelen at Schweder Ketting, « ssom nu tiill posse skall bliffue Lübskers fogitt her paa Hammersshus, skall betalle oc fornøghe« den forurettede.

At Lübeck måtte udrede en samlet erstatning på 4000 lod sølv til de skadelidte, var en oprejsning for bornholmerne og et mærkbart indgreb i de lübske indtægter af øen. Når kommissionen desuden dømte Lübeck til betaling af 3625 1/2 danske mark til kongen for uretmæssige opkrævninger af kirkegodset, var det en klar sejr for kronen og en yderligere ydmygelse for hansestaden. Denne blev nærmest total, da Lübeck tilmed måtte acceptere en fast ordning af bøndernes skatter og afgifter. Fra nu af var det kongemagten, der førte det store ord.

Schweder Ketting

At det lübske råd ved Boitins fratræden det følgende år udnævnte Schweder Ketting til *høvedsmand* (1556-72/3) skete det i en spirende erkendelse af de ændrede magtforhold. Hans udnævnelse var dog forberedt i god tid. Således havde han forinden deltaget i sensommerens forhandlinger på Maglegaard.

Ketting hørte hjemme i sin bys velhavende borgerstand og levede i gode økonomiske kår. Grundlaget for hans velstand var virksomheden som brygger og humlehandler. At han 1554 nævnes som medforstander af det tidligere dominikanerkloster Burg vidner om den agtelse og tillid, han nød i borger-

Fig. 4. Hovedpersonen Schweder Ketting, der på gravmonumentet er fremstillet som ridder med hjelm ved fod, var på tidspunktet for kunstværkets tilblivelse en ældre, sorgbetyngt enkemand, der to gange indenfor 5 år måtte begrave en hustru i Aakirke. Foto Ilsted Bech.

skabet. Han var siden 1538 gift med fru Catharina Eyckhorst i hendes andet ægteskab. Sammen fik de 4 børn: Jörgen, Catharina Engelstede, Christine Bruns og Schweder.¹⁸

Til Bornholm medbragte den sikkert da midaldrende Ketting udmærkede forudsætninger. Fra forretningsrejser var han bekendt med danske forhold. Under disse havde han skaffet sig gode forbindelser og personlige venskaber på danske herregårde og slotte. Desuden havde hans by anvendt ham som sendebud til den danske konge. At Ketting ovenikøbet både talte og skrev dansk har formentlig gjort ham mindre fremmed end forgængerne i øboernes mistænksomme øjne.

Det var næsten en uriaspost, den nye slotsfoged overtog¹⁹. Til vanskelighederne med at overholde de nye principper for bøndernes skatter og afgifter kom besværet med at tilbagebetale erstatninger til de skadelidte - så meget mere som det lübske råd ikke viste sig synderlig villigt hertil. Dertil kom rivninger i forholdet til frimændene om deres jagtret og beskatningsforhold, ligesom der opstod konflikt med købstæderne Rønne og Nexø. Kettings udsigter på Bornholm syntes mørke.

Inden Frederik II.s (1559-88) ønske om at få bilagt uoverensstemmelserne i København 1563 kunne virkeliggøres, overskyggedes disse imidlertid ganske af *Den nordiske Syvårskrig (1563-70)* mellem Danmark og Sverige. Herunder stod Danmark og Lübeck på samme side. Det blev således Kettings fornemste opgave at hindre en svensk landgang på øen.

Nu oprandt hovedsmandens storhedstid.²⁰ Energisk kastede han sig over den nye opgave, hvorunder han afslørede sjældne organisatoriske og praktiske evner på et felt, der på forhånd måtte synes ham fremmed. Således formeredes under hans ledelse bønderne i et nyoprettet landeværn, bavne opførtes, ligesom skanser byggedes langs kys-

terne. Desuden udrustede han kaperskibe i søen, hvad der især gav sig udtryk i en omfattende efterretningsvirksomhed, hvis resultater indberettedes både til Lübeck og kongen. Indtil flere svenske landgangsforøg afvist i disse år.

Belønningerne udeblev ikke. På selve øen førtes slotsfoged og befolkning umærkeligt sammen i én fælles anstrengelse, der ikke kunne undgå at frembringe bornholmernes respekt for ham.

Men også kongen indså klart den nytte, riget nu havde af den energiske hovedsmand. Han forlenedes med *Sct. Jørgens hospital* i Aaker og de hertil hørende bøndergårde, ligesom han udnævntes til *kongelig jurisdiktionsfoged* med hvervet at have indseende med kirkegodset. Højdepunktet for Ketting var utvivlsomt, at hans søn, Jörgen - der få år senere døde i kongens tjeneste - og dennes arvinger samtidig fik fuld *adelig frihed for Vallensgaard*, ligeledes i Aaker (1565). Denne havde Ketting købt, sikkert i forbindelse med overtagelsen af slotsfogedbestillingen (1555), og siden forbedret med indhegning, tårnbygning og bryggeri, ligesom jordegodset forsynedes med vand- og vindmølle. En ny, brolagt vej knyttede gården sammen med Hammershus.²¹

Ikke nok med det. Endnu samme år forlenedes Ketting endelig med den nu landflygtige Peder Oxes forbrudte bøndergods, som siden 1562 havde ligget under adelsmanden Jørgen Rud, og hvis 32 bønder hidtil havde nægtet at bidrage til det udvidede lübske landsknægtehold på slottet.²²

Utvivlsomt skaffede alle disse forleneringer Ketting indbringende indtægter. På Vallensgaard har han - på karrierens højdepunkt - i sine få ledige stunder kunnet hengive sig til private sysler og hjemmelivets gøremål i glæde og sorg.

Efter 30 års samliv døde hans hustru her 13. maj 1568 og blev gravsat i den nære Aakerkirke. Nok engang måtte den ældre mand ud på ægteskabsmarkedet, hvor han tre år sene-

Fig. 5. Af den kristne kirkes kunstneriske symboler er evangelisttegnene - næst efter korset - blandt de mest fremtrædende. I denne hjørnecirkel i gravmonumentets nederste venstre hjørne med Catharina Eyckhorsts våbenskjold illustrerer oxen evangelisten Lukas. Foto Ilsted Bech.

re (1571) i Lübeck fejrede sit andet bryllup med den betydeligt yngre Taleke (Thalia) Lüneburg. I deres kortvarige ægteskab omtales senere datteren Elisabeth. Et forfærdeligt slag må det have været, at han 9. oktober 1572 for anden gang mistede sin hustru, der ligeledes stedtes til hvile i Aakirke²³. Til den personlige sorg kom netop nu bekymringer med rod i embedsførelsen.

At lykken er svigefuld måtte Ketting sande. Med freden var det slut med det dansk-lübske interessefællesskab. I samme takt undermineredes hans bornholmske stilling. Hurtigt fremkom atter klager over hans embedsførelse, som kongen ikke længere havde brug for. Mægtige fjender havde han skaffet sig både i Lübeck og i Danmark.

Allerede under krigen (1568) havde Frederik II - vel inspireret af den to år tidligere hjemkaldte Peder Oxen - sat spørgsmålstegn ved varigheden af det lübske pant. Da Ketting i foråret 1571 tilskyndede Lübeck til at fraråde kongen yderligere ekstraordinær beskatning af den i forvejen så hårdt prøvede øbefolkning, afvistes dette som indblanding i rigets anliggender. I løbet af sommeren fandt en lübsk undersøgelseskommission - muligvis foranlediget af Boitin - dog intet hold i beskyldningerne mod ham. Tværtimod ytrede bornholmerne ønske om at ville beholde ham som høvedsmand.

Det afgørende stød kom imidlertid fra dansk side. Om efteråret fratoges Ketting hvervet som jurisdiktionsfoged med den dertil hørende forlening af Sct. Jørgens hospital. En kgl. kommission, der sendtes til Bornholm uden at forhåndsorientere Lübeck, dømte ham i sensommeren 1572 til at tilbagebetale sine klagere 900 daler, som han uretmæssigt skulle have inddrevet i bøder.

Hermed var Kettings bornholmske skæbne beseglet. Frederik II forlangte nu hans øjeblikkelige fratræden. Lübeck måtte meget mod sin vilje føje kongen. Kort før jul indsattes *Kort Hartwig (1572/73)*, der synes

at have opholdt sig på Bornholm, midlertidigt i slotsfogedstillingen. Dennes uvilje mod udnævnelsen gav kun Ketting en kortvarig frist.²⁴

Hans fjernelse var et udslag af den rå magt, som den nu ytrede sig i de dansk-lübske relationer. Med hans afgang mistede Bornholm en af sine bedste administratorer i nyere tid. Hans opgave var overmenneskelig. Længst muligt søgte han, der synes at være faldet godt til her på øen, hvad hans ejendoms køb og begravelse er vidnesbyrd om, at løse den umulige opgave at balancere mellem de uforenelige hensyn til både sine herrer - den danske krone og Lübeck - og de øboer, der var betroet i hans varetægt. Hans indretning af øens forsvar var af blivende betydning.

Foreløbig blev Ketting på øen. I marts 1573 tog han på landstinget ved Aakirke officiel afsked med bornholmerne for herefter at flytte ind på Vallensgaard for at afvikle sine sidste fogedforretninger. Her gjaldt hans bekymringer i lige grad klagerne imod ham selv som fremtiden for hans to mindste børn, der foreløbig var blevet på slottet sammen med ammerne. Han følte sig uretfærdigt behandlet - både af Frederik II og af Lübecks råd, der ikke ville godtgøre ham hans udlæg fra den bornholmske forvaltning. Først sent opnåede han en udsoning med kongen, der tillod ham at sælge sin kære Vallensgaard (1577). Men da var Ketting for længst en knækket mand.

For at afslutte sine sidste afregninger fra Hammershus måtte han efter påske (1573) rejse til Lübeck, hvor han grundet på »legemlige skader« siden opholdt sig, og hvor familien kunne pleje ham. Under disse forhold afhændede han Vallensgaard. Men de idelige skriftlige henvendelser til rådet - således 1575 om at blive formand for humlemålerne i staden - førte til intet. Syg, halvblind og bitter henlevede han sine sidste år i hjembyen, hvor han blev bisat i august 1577.²⁵ Herefter må hans kiste være blevet

ført til Bornholm, hvor han blev gravlagt mellem sine to hustruer foran alteret i Aakirke.

Inden sin død har Ketting oplevet ophøret af det Lübske pant. Under et stadig større pres fra den danske konge, der siden 1575 krævede en betingelsesløs rømning, måtte hansestaden give efter. Under den sidste slotsfoged, den forhenværende admiral *Matthäus Tidemann* (1573-76), var forholdene stort set rolige på øen. De dansk-lübske forhandlinger om pantets ophør, som helt igennem forløb på danske præmisser, afsluttedes 1576 med kronens inddragelse af lenet.²⁶

Langt om længe kunne der nu - for første gang i historien - tales om et Bornholm under dansk styre.

Gravmonumentet

Hvad den besøgende ser ved sin indtræden i Aakirkes våbenhus er en kalksten af rødbrun farve. Netop dette forholdsvis bløde materiale kan forklare, hvorfor stenen - med sin oprindelige placering i gulvet foran kirken alter - hurtigt blev så slidt, at man på Ravns tid ikke længere kunne læse hele teksten. Dens mål er 238 cm i højden og 156 cm i bredden. Langs alle 4 sider løber helt ude ved kanten *et skriftbånd med den forklarende tekst hugget i dybt relief*. Skrifttypen er en såkaldt fraktur, en gotisk skrift, der udvikledes i Tyskland i begyndelsen af det 16. århundrede og efterhånden også fik stor udbredelse her i landet.

Skriftbåndet brydes dog i hjørnerne af *runde felter med figurer i højt relief* - øverst tv. et menneske eller en engel, th. en løve, der nedenunder svarer til henholdsvis en okse og en ørn - men er til gengæld fortsat vandret på den nederste del af stenen. Ovenover det således tværgående skriftbånd ses 3 *nicher med en figur* i hver, ligeledes i *højt relief*. Det både højeste og bredeste er feltet i *midten*, der forestiller en mand. I de to mindre sidefelter er anbragt to mindre kvinder.

Fig. 6. Gravstensens nederste højre hjørne med *Taleke (Thalia) Lüneburgs våbenmærke og evangelisten Johannes gengivet som en ørn i hjørnecirkelen*. Foto Ilsted Bech.

Nicheerne er *øverst afsluttet med en rundbue*, en såkaldt arkade.

Tilsvarende optræder under arkadefelterne, men nedenfor skriftbåndet, i *hvert sit rektangulære felt, indrammet af rundstave, 3 hjelmmede våbenskjolde*, et under hver person - svarende til figurfremstillingen ovenover. Atter er det midterste en smule bredere end de to andre - der ligeledes er skulpturarbejder i *højt relief*. I det midterste, lodret delte skjold er under to drueklaser anbragt et halvt møllehjul og en halv rose. Til venstre ses i våbnet et træ med rod svarende til højre til 3 tårne, de to ovenpå det sidste, alle forsynet med skydeskår, dvs. krenelerede.

Det samlede stenhuggerarbejde er tydeligt præget af de *principper*, som *renæssancen* mente at genføde fra den antikke, klassiske kunst. Der er stort set tale om en gennemført *symmetri* i helhedskompositionen,

ligesom skiftet mellem dybt og højt relief giver en fornemmelse af *perspektiv*. For så vidt kan man tale om en *harmonisk fremstilling*, som hele monumentet udgør én samlet helhed, der udstråler en nærmest majestætisk, ophøjet ro.

Men i detaljerne bærer kunstværket iøvrigt umiskendeligt et mere middelalderligt, gotisk præg. Det gælder tydeligst *indskriftens placering* langs stenens rand. På grund af nedslidningen er - som nævnt - denne ikke længere læselig i sin helhed. I vore dage kan de bevarede rester i den *plattyske* dialekt nok rigtigst gengives således: »I året [15]68 den 13. maj døde den ærbare og dydige fru Catharina Kettings - i året [15]72 den 9. oktober døde den ærbare og dydige fru Thalia Kettings - begge ægtehustruer til den ærbare og [?] Schweder Ketting - hovedsmand på Hammershus og Bornholm og ligger de her begravet. Gud give dem en glædelig opstandelse.«²⁷.

Det bemærkes, at indskriften alene angiver de to hustruers dødsdage, ikke ægtemandens egen. Det kan muligvis, som foreslået fra tysk side²⁸, skyldes datidens skik og brug. Men det er også tænkeligt, at rent praktiske forhold kan have spillet ind i denne begravelse, der jo fandt sted på fremmed grund.

Men de middelalderlige træk ses imidlertid også i forekomsten af hjørnecirkler. De her udhugne symboler for de 4 evangelister - nemlig Matthæus (englen eller mennesket), Markus (løven), Lukas (oksen) og Johannes (ørnen) - var dog nok så aktuelle her i reformationens tidsalder, hvor hovedvægten i det bibelske budskab ifølge Luthers skriftprincip især lagdes på evangeliet. Forekomsten af *våbenskjolde* i de nederste 3 felter synes også at være en lidt gammel-dags, tysk dekorationsmåde.

Men budskabet lades vi ikke i tvivl om: i midten Kettings eget våbenmærke og i siderne hustruernes, t.v. sikkert Catharina Eyckhorsts og t.h. Taleke (Thalia) Lüne-

burgs. De heraldiske symboler spiller tydeligt på de enkelte navne.

Af ældre mode er også det noget stive, stillestående motiv med hele *figurfremstillingen*. Ketting er - aldeles forældet - afbildet som middelalderens ridder i fuld rustning med sværd ved sin venstre side og med hjelmen anbragt nedenunder - hvad der iøvrigt her bryder symmetrien. De to kvinder er til gengæld klædt nøjagtigt ens med lange kjoler med høj hals og polstrede ærmer, der nærmest leder tanken hen på reformationens dydige husfrue.

Hvor det noget rustikke og stilistisk blandede gravmonument er fremstillet fortælles ikke direkte. Ideen om at der skulle være tale om et bornholmsk »Husflidsarbejde« lyder - med tanke på det tyske præg i indskrift og andre enkeltheder - ret usandsynlig. Forslaget om at vi snarere har at gøre med et lübsk²⁹ eller i hvert fald et nordtysk³⁰ arbejde forekommer mere realistisk.

Ej heller oplyses vi om, *hvornår* kunstværket er skabt. Men vi kan nok antage, at Ketting bestilte det - hos en ikke særlig fremtrædende mester - efter den anden hustrus død, eftersom indskriften - så vidt den kan læses - nævner denne, men tilsyneladende ikke hans egen. Denne tanke kunne i så fald støtte sig til Ravns hundrede år senere opgivne tidsfastsættelse, der netop daterer stenens fremstilling og opsætning til år 1572. Det er under alle omstændigheder nogenlunde samtidig med, at kirken udstyredes med kalkmalerier (1571).

Da freskerne med flere våbenskjolde også talte hans eget, som det endnu senere oplyses af Resen, er den tanke nærliggende, at udsmykningen med disse har haft Ketting som initiativtager og muligvis donator. Muligvis var det også ham, der stod bag nedlæggelsen af den mindre sten ved graven og decorationen af kirkevinduet.

Som allerede anført befinder gravstenen sig ikke længere på den oprindelige plads foran alteret.³¹ I forbindelse med byggear-

bejder ved kirken 1853 foretoges en åbning af gravkammeret under koret. Herved konstateredes resterne af tre kister med skeletter af de her begravne med placering som på gravstenen - i midten Ketting selv flankeret af de to hustruer. I tilknytning til den store restaurering af kirken 1874 flyttedes gravmonumentet til sin *nuværende placering*. Endnu senere arbejder ved kirken (1960) har godtgjort, at gravkammeret med sine døde fortsat er i behold.

Værdi og perspektiv

Sammenlignet med det elegante gravmæle i grå kalksten, der står opstillet i Allinge kirke over Blasius von Wickede, der døde her på øen (1547), og som med stor sikkerhed er et tysk arbejde³², er vort gravmonument som kunstværk betragtet blevet betegnet som mere naivt og forældet både i komposition og detaljer.³³ Dette er næppe urigtigt.

På den anden side er gravstenen i Aakirke i sig selv et langt mere perspektivrigt vidnesbyrd om vor lübeckertid og dens utvivlsomt mest spændende enkeltperson. Som ingen anden slotsfoged forstod Ketting at leve sig ind i det lille bornholmske øsamfund med dets mangfoldige særheder. Naturligvis tog han sin opgave i staden Lübecks tjeneste alvorligt; men samtidig evnede han at leve

med bornholmerne og gik ofte i brechen for dem både overfor sin by og den danske kong. Hans tanker om at ende sine dage her på sin kære Vallensgaard viste sig ganske vist under begivenhedernes tryk at være en illusion. Men som få har han som herre på Hammershus været identisk med Bornholms historie. Trods forskelle i stofvalg og tendens er bornholmsk³⁴ og tysk³⁵ historieskrivning enige på dette væsentlige punkt.

Set i det endnu bredere perspektiv tyder meget på, at Ketting i sine velmagtsdage på Vallensgaard ønskede at gøre sin nærliggende sognekirke til et herskabeligt gudshus, der på én gang skulle kaste glans over Lübecks stilling og hans egen indsats netop her i den gamle hovedby på »*Land in der See*«. De storslåede fresker har just i den fornemme Aakirke skullet være den festlige ramme i sam- og eftertid om Lübecks storslåede magt centreret om hans eget navn, som det fik udtryk først og fremmest i gravmonumentet.

Vi kan takke senere slægtleds uforstand for, at dette samlede kunstværk ikke længe er bevaret i sin fulde udstrækning. Men det var trods alt en lykke, at gravmonumentet overlevede gennem opstillingen i våbenhuset.

Noter:

1. Johs. Knudsen (udg.): Rasmus Pedersen Ravns Borringholms Krønike. Rønne 1926, p. 152.
2. Ibid. p. 128.
3. Indl. til 1926-udg. pp. Xf.
4. ibid. p. 11.
5. Johs. Knudsen: Peder Hansen Resens ATLAS DANICUS BORNHOLM i dansk Oversættelse. Kbh. 1925, p. 20.
6. Indl. ibid. p. XI.
7. L. de Thurah: Omstændelig og tilforladelig Beskrivelse over ... Bornholm ... Og Christiansø. Kbh. 1756, pp. 180-84.
8. P. Christian Frederik: Rejse Journal ført paa Touren til Bornholm fra 10. til [28.] Juli 1824 (Bornh. Sml. 1925. 16, pp. 87f).
9. Nationalmuseet (udg.): Danmarks kirker - Bornholm. Kbh. 1954, pp. 144ff og 151ff.
10. Hovedværket til denne periode er Wilh. Kruse: Bornholm als Lübecks Lehnsbesitz 1525 bis 1576 (Zeitschrift des Vereins für Lübeckische Geschichte und Altertumskunde. Lübeck 1969-70, 49-50), som siden er oversat til dansk (Bornh. Sml. 1986. II.19, pp. 17-180), hvilken overs. her er fulgt. Til emnet se af ældre fremst. især: M.K. Zahrtmann i Borringholms Historie. Rønne 1934. 1, pp. 114-84, Th. Lind i H. Hjorth (red.): Bornholmernes Land - Øen i øst. Rønne 1944, pp. 133-37 og J. Klindt i Rich. Nielsen og Th. Sørensen (red.): Bogen om Bornholm, Aabenraa 1957, pp. 266-72 og i B. Rying (red.): Bornholm med Ert-

- holmene - Gyldendals egnebeskrivelser. Kbh. 1969, pp. 82-84. - For det righoldige, skriftlige og for en stor dels vedk. utrykte kildemateriale i Lübeck se endvidere generelt: Ebbe Gert Rasmussen: Bornholmsk historieforskning i udlandet (i Bornh. Sml. 1992, III.6, pp. 81-94). Til specielt forh. om Lübecks overtagelse af Bornholm se p. 86, Paket 4283, Nr. 17156 (nu ASA-EX 2520) læg 1.
11. J.N. Hübertz: Aktykker til Bornholms Historie 1327-1621. Kjbh. 1852, pp. 68 ff, a.a. af Kruse pp. 34ff, Zahrtmann p. 111 og Lind p. 133.
 12. For det flg. se især a.a. af Hübertz pp. 91f, Kruse pp. 68ff, Zahrtmann pp. 118f og Lind p. 133. - For det i Lübeck bevarede vedr. Knops adm. se Bornh. Sml. 1992, III.6, p. 87 Paket 4284, Nr. 17157, læg 1 (nu ASA-EX 2534).
 13. A.a. af Hübertz pp. 94f, Kruse pp. 72ff, Zahrtmann pp. 119ff og Lind p. 133.
 14. A.a. af Hübertz pp. 98f og 107ff, Kruse pp. 76 og 81ff og Zahrtmann pp. 123f og 126ff.
 15. A.a. af Hübertz pp. 118ff, Kruse p. 109, Zahrtmann pp. 131ff og Lind p. 135. Se hertil også L. Engelstoft: Universitets- og Skoleannaler. Kjbh. 1811, pp. 48ff og Ebbe Gert Rasmussen: I vor købstad Rønne (Bornh. Sml. 1992, III,6), p. 72. - Til materialet i Lübeck se også Bornh. Sml. 1992, III.6, p. 87 Paket 4284, Nr. 17157, læg 2-3 (nu ASA-EX 2535 og 2537) vedr. von Wickedes og Boitins adm.
 16. A.a. af Hübertz pp. 187 ff, Kruse pp. 82f, og Zahrtmann p. 136.
 17. A.a. af Hübertz pp. 211ff og 220ff, Kruse pp. 115f, Zahrtmann pp. 136ff og Lind p. 135.
 18. M.K. Zahrtmann i Sv. Cedergreen Bech (red.): Dansk biografisk Leksikon. Kbh. 1981, 7, pp. 627f og Kruse a.a. pp.125 og 173.
 19. A.a. af Hübertz pp. 272f og 279ff, Kruse pp. 127f og 142, Zahrtmann pp. 140ff og Lind pp. 135f. - For materialet i Lübeck ang. Kettings adm. se Bornh. Sml. 1992, III.6, p. 87 Paket 4284, Nr. 17157, læg 4, 6 og 7 (nu ASA-EX 2538, 2540 og 2541).
 20. For det flg. se a.a. af Hübertz pp. 295ff, 299f, 302f og 305ff, Kruse pp. 134ff, Zahrtmann pp. 150ff og Lind p. 136.
 21. A.a. af Hübertz pp. 300ff, Kruse pp. 126 og 141, Zahrtmann pp. 155f og Lind p. 136. - Når Kruse (p. 148) mener, at den af ham erindrede fortegnelse over inventaret på Vallensgaard, som Ketting lod foretage i anledning af sit senere salg af denne, gik tabt i 1943 [hans erindringsforskydning for de voldsomme allierede luftbombardementer af Lübeck det foregående år] er dette heldigvis en fejltagelse. Den utr.originalfortegnelse dat. Vallensgaard 1574 29/8 er for nylig ført tilbage til Archiv der Hansestadt Lübeck fra det tidl. DDR. (Ebbe Gert Rasmussen i Bornh. Sml. 1992, III.6, p. 87 - under et sen. besøg af forf. i arkivet (1994) bemærkedes den ændrede signatur: ASA-EX-2533).
 22. A.a. Hübertz pp. 310f jfr. p. 277, Kruse p. 133 og Zahrtmann pp. 155f.
 23. Gravmonumentets tekst jfr. de i note 18 nævnte arbejder henh. pp. 627 og 161 med 173.
 24. A.a. af Hübertz pp. 319f, 367ff, 375ff, og 391ff, Kruse pp. 142ff og 150ff, Zahrtmann pp. 164ff og Lind pp. 136f. - Til Hartwigs korte adm. se for materiale i Lübeck Bornh. Sml. 1992, III.6, p. 87 Paket 4284, Nr. 17157, læg 4 (nu ASA-EX 2538).
 25. A.a. af Hübertz pp. 399ff, 402ff, 405ff, 408ff, 412f, 421ff, 438f, 441f og 443ff, Kruse pp. 163 ff og 170f, Zahrtmann pp. 174 ff og Lind p. 137.
 26. A.a. af Hübertz pp. 448ff og 453ff, Kruse pp. 167ff, Zahrtmann pp. 180ff og Lind p. 137. - For mater. i Lübeck vedr. Tidemanns adm. og pantets afvikling se Bornh. Sml. 1992, III.6, p. 87, Paket 4284, Nr. 17157, læg 5 (nu ASA-EX 2539) og Paket 4283, Nr. 17156, læg 9-10 (nu ASA-EX 2527 og 2529).
 27. Bornh. Sml. 1986, II.19 p. 192 (billedtekst), der dog fejlagtigt benævner den anden hustru Thua jfr. Chr. Axel Jensen: Danske adelige gravsten. Kbh. 1951, I, p. 256, der anf. denne plattyske læsemåde: *Frove Sisane Kettings, sterff 68 d. 13. May, Frove ...lia Kettings, sterff 72, beide Svedern Kettings, Hovethman up Hamershusen, elike Husfruen og ligen hir begraven*. Se også det i note 9 a.a. angivne, der dog udlægger den første hustrus navn som J[o]han[n]a, en læsemåde der er ligeså forkert som den af Ravn (se ovenfor) foreslåede.
 28. Kruse a.a. p. 174.
 29. Se det i note 9 a.a. p. 174.
 30. Se det i note 27 a.a. af Chr. Axel Jensen, 1953, II, p. 41.
 31. For det flg. se: G.L. Dam og H.K. Larsen: Aakirkeby - 1346-1946. Aakirkeby 1946, p. 28, det i note 9 a.a. p. 174 og Kruse a.a. p. 174.
 32. Se det i note 9 a.a. p. 93.
 33. Se note 30.
 34. A.a. af Zahrtmann pp. 176f og Klindt i B. Rying (red.): Bornholm med Erteholmene p. 82 jfr. også det i note 31 a.a. af Dam og Larsen, pp. 27f.
 35. Kruse a.a. pp. 125f og 170f.

»Egele-fejden« eller »Slaget i Ugleenge« 1535

Af H.E. Skaarup

Valpladsen for slaget set fra syd. Afstanden til Klinten i baggrunden er fra Ugleengevejen ca. 800 meter = 4 bøsseskud.

»Det vil saaledes ikke blive ubemærket, at jeg ikke har kunnet meddele noget egentligt om Bornholmernes Opstand mod de Lybske i 1535, uagtet der ganske vist maa findes noget derom. Men jeg har næsten kun havt til Afbenyttelse de Pakker, der ere betegnede som hørende til den Bornholmske Afdeling; jeg har derimod hverken seet Cancellie Registranter eller Retsprotocoller.«

Uddrag af J.R. Hübertz forord til: »Aktstykker til Bornholms Historie 1327-1621«. Hübertz opholdt sig i 5-6 uger i Lybæks

Rådhusarkiv, hvor han søgte efter aktstykker til sin bog, som udkom i 1852. Det af ham fremdragne materiale har dannet grundlag for alle senere undersøgelser vedrørende Lybækkertiden på Bornholm.

På spor efter Egele-fejden

I landsprovst Jens Pedersens beskrivelse over Bornholm, udarbejdet i 1625 (BS, I rk. bd. 17 pag. 51-69), findes under beskrivelsen af Aaker sogn følgende oplysninger: »Syd for Aakerkeby, henved 3 Bøsseskud

nedenfor Klinte, har der været og vokset i vore Forfædres Tid en skøn Egelund, som endnu kaldes paa denne Dag Egele, endskønt der kun staaer Tre Ege, visne og halvraadne fra Toppen og midt ned på Bullen. Paa dette Sted har staaet en Fejde imellem Høvedsmanden Bernt Knop og Landets Indbyggere. Aarsag til denne Fejde har været: Den Tid, de Lybske havde Landet, har der været en Lensmand af de Lybske beskikket, Bernt Knop, som ville forurette Landsaatterne dér, hvorfor Landsdommeren, Hans Jenssøn i Nilausker Sogn drog til Kongen og klagede over samme Uret, fik og Beskeden, at de maatte forsvare sig imod Høvedsmanden, hvorfor de forsamlede alle Landets Indbyggere ved Egele og tænkte overvinde og fordrive Øvrigheden; men den Tid, han kom dem imod, forfærdede han dem med Skyden, hvilken de ikke vidste i de Dage meget af. Det menes, at dette skete Aar 1536.«

En anden historieskriver, Aakerdeggen Rasmus Pedersen Ravn, nævner også, at Bernt Knop har haft en fejde med landets indbyggere ved »Egele Gærde«. Hans beretning er fra 1671.

Forfatteren P.N. Skougaard omtaler også »Egelefejden« i sin »Beskrivelse over Bornholm« fra 1804, men citerer for størstedelen provst Jens Pedersens efterretninger. M.K. Zahrtmann behandler sagen i sin »Borringholmerens Historiebog« (M.K.Z., bd. 1, pag. 118-124). Han fastslår, at fejden begyndte i 1535, og at kampen fandt sted omkring den 1. august. På dette tidspunkt skulle landsdommer Hans Jenssøn have ført en væbnet bondestyrke frem til kamp imod Knops krigsvante knægte, under ledelse af Hans v. Sternberg ved Egele eller Eglagærde, et egekrat knapt en halv kilometer syd for Aaker Klint ved St. Klintegaard. »Side om Side med djerne Bondemænd som Peder Andersen, Jens og Peder Nielsen gik mange Frimænd frem imod Lybekkerne, som tog en blodig Sejr over dem. Knop lod de faldne nedgrave som Oprørere på selve Valpladsen,

og endnu siges nogle nedsatte Sten at minde om de Borringholmere, der her fandt sine Grave. Føreren, Hans Jensen, blev maa hændt fangen og halshuggen.« (M.K.Z. »Borringholmerens Historiebog«, bd. 1, pag. 118-19).

Også den kendte lokalhistoriker Peter Thorsen har i sin bog »Langs Østkysten«, fra 1939, behandlet denne episode fra Lybækkertiden på Bornholm.

Peter Thorsen havde på Zahrtmanns opfordring påtaget sig at efterspørge mulige overleveringer om denne begivenhed hos den lokale befolkning i området. Thorsens efterforskninger resulterede i, at man samstemmende mente, at slagmarken skulle findes omkring og syd for »Ugleengevejen«. Thorsen anser da også dette for at være mest korrekt.

Udover disse undersøgelser har lokalhistorisk interesserede folk fra egnen i 1968 og 1990 bragt artikler i Bornholms Tidende og Bornholmeren om stedet og slaget. Flere teorier blev undersøgt, bl.a. blev navnet »Egele« henlagt til området syd for Strøbyhus, i hvis nærhed der står et antal bautasten, som man ville anse for mindsten over de i kampen faldne bornholmere. At navnet »Ugleenge« er blevet hæftet på valpladsen forklarer man med en fejl begået af militærforfatteren U. Salchow i hans bog fra 1813-14 (pag. 10).

Den ældste stedangivelse er fortsat den, provst Jens Pedersen anførte som »3 Bøsseskud Syd for Klinte«. Her angives intet om hvorfra på Klint man skal regne, ligesom intet om hvor langt, et bøsseskud kunne være. Dog kan det næppe have været over ca. 200 meter, da den effektive skudafstand på den tid kun var ca. 20 meter (Hedegård: Landsknægtene i Danmark i det 16. Århundrede, pag. 105).

Lokalhistorikeren Werner Hansen skriver i en avisartikel: »Jo mere man sysler med beretningerne om lybækkeslaget ved Ugleenge, jo mere usikker bliver man. Det er me-

get svært at finde frem til, hvor slaget har fundet sted. Måske vil det blive afsløret ved en tilfældighed!«.

Navnet »Egele« findes ikke mere, men synes at være erstattet af »Ugle«. En forklaring på dette navneskifte fremgår iøvrigt af bogen »Bornholms Stednavne«, 2. levering fra 1951, pag. 503.

Usikkerheden gælder dog ikke alene stedet, men også tidspunktet. Her taler kilderne imod hinanden. Nogle anfører 1535, andre 1536 og endelig er også 1538 nævnt.

Dernæst kan man rejse spørgsmålet: hvor store var styrkerne? Her anfører nogle kilder: hele landfolket (bønderne), andre: alle indbyggerne, og endelig siger nogle, at det rimeligvis kun var et antal frimænd og deres bønder. Lybækernes styrke omtales kun som »Knops beredne landsknægte«.

Endelig omtaler de mange danske kilder også et antal klagemål, som blev fremført imod Bernt Knop. Set under eet, så sværter de generelt Bernt Knop til.

Imidlertid udkom der i 1986 en tysk betretning om »Bornholm som Lybæks Lensbesiddelse 1525-1576«. Denne findes i oversat form i Bornholmske Samlinger (BS, II rk. bd. 19). Forfatteren, Dr. Wilhelm Kruse, behandler her Lybækkertiden på Bornholm - set med Lybæks øjne, og ikke uden grund tegner han et helt andet billede af denne periode, end det, man her på Bornholm har vænnet sig til at acceptere.

Hans hovedargument er, at Lybækkerne på Bornholm altid kæmpede mod en konstant utilfreds, løgnagtig og fjendtlig befolkning, som, understøttet af en svigagtig konge, kun var ude på at gøre en ende på Lybæks retfærdige og milde styre, først og fremmest ved at dræbe Bernt Knop! Som argumentation for sine synspunkter anvender dr. Kruse i meget stort omfang de samme kilder, som danske historikere, nemlig de originale brevvekslinger mellem Kongen (Christian III) og de bornholmske myndigheder, danske som lybske. (Hübertz: »Akt-

En typisk landsknægthøvedsmand. Han er klædt i halv feltudrustning uden underbensrør og stålsko. Over skuldrene bæres en flettet brynjekrave og derover et skærf. På hovedet føres en fjerprydet fløjlsbaret. På knæene og lårene ses den karakteristiske opslidsning af benklæderne, hvorved silken underneden anes. På fødderne ses de meget brede sko, kaldet »komuler«. Bevæbningen omfatter landsknægtsværd, »katzbalger«, samt befalingsmandssymbolet, spydet eller halvpiken med kvast under bladet. – Træsnit i greven af Solms krigsbog fra 1545.

stykker til Bornholms Historie 1327-1621«). Dertil har han føjet de i Lybæks arkiver beroende akter fra denne periode. Han har ved disse studier draget helt andre og nye konklusioner.

Situationen på Bornholm i 1535

Frederik I var død, men han havde forinden givet Bornholm som et pant til staden Lybæk for en periode af 50 år (fra 1525-1576). Danmark var nu uden konge, og borgerkri-

gen, »Grevens Fejde«, rasede. Lybæk understøttede den landflygtige konge, Christian II. Herved kom staden i opposition til den kårede konge, Christian III. Denne sluttede fred med hollænderne, som jo var Lybæks gamle arvefjende i Østersøen. Ved freden bestemtes, at hvis hollænderne indtog Bornholm, som Christian III's allierede, skulle øen straks tilbageleveres til ham. Dette betød, at Lybæk måtte forsvare Bornholm mod Christian III, som den 8. marts 1535 på Viborg ting blev hyllet som konge. Imidlertid slog den danske flåde Lybækkerne ved et slag under Bornholm den 9. juni 1535. Dette betød en prekær situation for øen, som Lybæk for enhver pris ville holde udenfor krigen; nu måtte de forsvare den imod Kongens voksende styrke. Senest på dette tidspunkt må de have sendt forstærkninger til Bornholm. Hvor mange landsknægte de sendte vides ikke, men deres anfører kendes. Han hed Hans von Sternberg (også kendt under sit dæknavn: Hans Wohlgemut).

De bornholmske kilder omtaler ikke denne situation, som jo ikke har været ukendt for bornholmerne. Dog, een kilde, nemlig »Bornholms Værns Historie« af Major Gordon Norrie (BS, II rk. bd. 4 - udg. som særtryk), sætter begivenhederne i den rette tidsramme, nemlig »Grevens Fejde«. Norrie beretter, at bornholmerne fik Kongens løfte om hjælp til at afkaste det lybske åg. »Bornholmerne rykkede straks mod Hammershus, men kunne ikke indtage borgen og trak sig derfor tilbage imod Ringborgen i Pedersker, for der at afvente hjælpen. Undervejs blev de indhentet af Bernt Knops beredne ryttere ved Ugleenge syd for Aakirkeby og blev adsplittede efter en kort kamp.«

Der synes dog ikke at være belæg for denne version. Beretningen efterlader dog en fornemmelse af et større slag ved Ugleenge, og derved er den i overensstemmelse med de lokale kilder. Dette gælder også oplysningen om den forventede hjælp fra Kongen.

Tidspunktet for slaget kan udledes af eksisterende kilder. Den 17. juni 1535 sender Christian III en tilsigelse til bornholmerne om at komme tilstede og hylde ham i Lund den 8. august (på Sct. Liborius høj, den gamle hyldningsplads) (Hübertz nr. 86). Der var tilsikret dem frit lejde frem og tilbage. Der foreligger ingen fortegnelse over hvem, der var tilstede, men den bornholmske delegation omfattede lederen, landsdommer Hans Jenssøn, repræsentanter for frimændene, bønderne og øvrigheds personer fra byer, herreder og sogne. Hyldningen bestod i, at disse repræsentanter svor Kongen troskab på deres respektive gruppers vegne. Ved denne lejlighed skal landsdommer Hans Jenssøn have forebragt Kongen et antal klager over lybækkerne og fogeden Bernt Knop. Kongen skal have givet bornholmerne tilladelse til »at forsvare sig imod fogeden«. Dette blev udlagt som en tilladelse til at drive lybækkerne ud af Bornholm. Det skal erindres, at Kongen på dette tidspunkt befandt sig i krig med Lybæk, og at han kunne føle sig stærk efter den danske flådes sejr den 9. juni samme år.

M.K. Zahrtmann skriver i sin bog »Borringholmerens Historiebog« (bd. 1, pag. 118): »Omkring ved den 1. Avg. førte Landsdommeren den væbnede Bondestykke frem til Kamp mod Knops krigsvante Landsknægte.«

Tidsmæssigt kan dette ikke være rigtigt. Kongehyldningen fandt sted den 8. august ved Lund. Den bornholmske delegation må under de bedste vejrforhold have brugt mindst 2 dage til hjemrejsen. Den har ikke kunnet være hjemme før tidligst den 10.-12. august. Dette må indicere, at opstanden ikke har kunnet finde sted før efter disse datoer.

Den 20. august udnævner Kongen Mogens Uf til ny landsdommer, istedet for Hans Jenssøn, samt giver Uf skattefrihed for hans besiddelser på Bornholm (nogle gårde i Ibsker sogn) (Hübertz nr. 87).

Samtidigt, nemlig den 20. august, sender

Kongen et brev til bønder og almue på Bornholm, hvori han lover hjælp til at befri dem og slottet fra lybækkernes magt (Hübertz nr. 88). Kongen havde altså på dette tidspunkt endnu ikke erfaret noget om opstanden og nederlaget.

Den 6. september meddeler Kongen atter bornholmerne, at han har til hensigt at sende skibe, folk og heste til deres befrielse, idet han forventer, at de selv vil sørge for proviant og foder til styrken (Hübertz nr. 89). Heller ikke på dette tidspunkt har Kongen haft noget kendskab til udfaldet af oprøret.

Men Kongen sender endnu et brev til Mogens Uf, som skal bekendtgøre det for indbyggerne på Bornholm. Desværre er dette brev udateret (Hübertz nr. 90), men må være sendt mellem den 15. september og den 13. oktober 1535. I brevet takker Kongen indbyggerne for deres opstand imod lybækkerne og meddeler samtidigt, at han havde sendt 4 skibe med folk og heste, men at disse var kommet fra hinanden i storm. Han bad dem desuden om i fremtiden at være ham behjælpelig mod rigets fjender og at handle efter de anvisninger, de ville modtage af Mogens Uf.

Dette sidste udaterede brev, samt de foregående, må siges at udgøre et troværdigt bevis for, at opstanden har fundet sted, omend selve datoen kun kan fastsættes fra midten af september og frem til begyndelsen af oktober. Udnævnelser af Uf til landsdommer efter Hans Jenssøn den 20. august er lidt mærkelig, da den tyder på, at opstanden fandt sted lige efter delegationens hjemkomst og at den kom på et tidspunkt, da Kongen endnu ikke kendte udfaldet.

Man skal dog huske på, at »postgangen« mellem Bornholm og Kongen ofte tog meget længere tid end nu til dags, samt at brevenes datering jo kun anfører udstedelsesdatoen og ikke siger noget om, hvornår de blev modtaget på Bornholm. Dateringen kan således ikke entydigt bevise begivenhedernes rækkefølge.

I henhold til overdragelsesbetingelserne fra 1525 havde staden Lybæk pligt til at forsvare lenet (Bornholm) imod Kongens fjender. I den foreliggende situation (Grevens Fejde), holdt Lybæk med den landflygtige konge, Christian II, og kom derved i opposition til den valgte konge (Christian III). Da han derfor prøvede at understøtte en opstand på øen, måtte Bernt Knop nu benytte sig af de skarpeste midler imod anstifterne af opstanden og deltagerne i denne. Ja, overhovedet imod alle øvrige opviglere og urostiftere. Dette lå jo indenfor hans pligter helt frem til afslutningen på »Grevens Fejde« den 14. februar 1536, da der sluttedes fred mellem Christian III og staden Lybæk (Freden i Hamburg).

Indtil da var der intet usædvanligt i, at de normale retstilstande ikke kunne opretholdes på Bornholm. Knop måtte pålægge sine oprørske modstandere høje straffe og i enkelte tilfælde inddrage de impliceredes hele ejendom. Set med lybske øjne var disse straffe milde. Forseelsen »oprør« straffedes normalt med galgen eller halshugning. Fremfor alt var hans fremgangsmåde berettiget ved, at oprørerne havde stræbt ham personligt efter livet. Trods dette må Knop alligevel ikke have anset situationen som særlig alarmerende, idet han tilsyneladende aldrig selv har omtalt den. I Lybæks arkiver findes intet dokument, som fortæller noget om fejden ved Egele enge. Alligevel opstod der på denne tid et personligt fjendskab mellem Knop og de underlegne grupper, som var hans modstandere, et fjendskab som aldrig ophørte. Set fra lybsk side kunne disse grupper (frimænd og bønder) kun hævne sig ved de usande, fordrejede, overdrevne og bagtaleriske beretninger, der blev sat i omløb, og som også senere blev lagt til grund for gentagne klager. Dette er helt og fuldt den mening, forfatteren Wilhelm Kruse kommer til i sin beretning »Bornholm som Lybæks lensbesiddelse« (BS, II rk. bd. 19, pag. 72-73). Han tilføjer også: »Hvis den

gamle bagtaleriske ånd var blevet afsløret af den nyere bornholmske hjemstavnlitteratur ved hjælp af en alvorlig kritisk fordybelse i det foreliggende kildemateriale, og hvis der endvidere var blevet taget hensyn til, at virkelig håndgribelige fakta vedrørende den nedsættende og ufortjente bedømmelse af Lybæks første foged ikke lader sig finde, så ville det fordrejede billede af Knop, der er gængs i dag, og som viser ham som den blodige tyrann og udsuger af folket, ikke være opstået«. Sådan kan kun en lybækker anskue Knop og hans gerninger.

Noget anderledes er det resultat, som det foreliggende studium af kilderne har givet mulighed for at opstille.

Opstandens omfang og forløb.

Hyldningsdelegationens leder, landsdommer Hans Jenssøn fra Nylars, kan kun have haft kort tid til at samle oprørsstyrken. Planen kan have været forhandlet og vedtaget af deltagerne allerede inden kongehyldningen, men det var først i Lund, at Kongen gav sin tilladelse til, at bornholmerne måtte »forsvare sig mod fogeden«, og dermed »gav startskuddet«. Man kan let forestille sig planen, som må have baseret sig på et nøje kendskab til fogedens vaner og bevægelser. Om disse har man følgende oplysninger: Hver fjortende dag overværede Knop, som fast bisidder, landstingets møder i våbenhuset til Aa kirke. Bisiddere var, foruden slotsfogeden Bernt Knop, tillige nogle frimænd.

Til regulering af skattespørgsmål afholdtes 2 gange årligt et såkaldt »skriverting« i alle sogne. Til dette kom slotsskriveren, ledsaget af 6 beredne knægte. Der blev overnattet hos en af sognebønderne, der også skulle forpleje selskabet. Den pågældende bonde var så fri for visse af de afgifter, som blev pålagt de andre bønder i sognet, alt efter værdien af forplejningsomkostningerne.

Slotshøvedsmanden, fogeden, lod sig som oftest se hvert andet år til et såkaldt »stue-ting«. Her drøftedes særligt vanskelige sa-

ger. Indkvartering og forplejning fulgte iøvrigt samme mønster som ved »skrivertinget«, dog kom fogeden oftest ledsaget af 16 mand. Efter 1535 ser det ud til, at antallet af knægte er forøget til ialt 30 mand. Ordningen kaldtes »gæsteri« og følte af bønderne som en særlig belastning, og den havde da også helt tilbage i ærkebisptiden været anvendt som en slags straf.

Her har vi da muligvis et fingerpeg om årsagen til tidspunktet for opstanden. Man har vidst, at Knop ville deltage i landstingsmødet i Aa kirke på en bestemt dato. Man har også vidst, at han ville tage på »gæsteri« bagefter. Hvor, og på hvilken gård han ville holde »stue-ting«, kan heller ikke have været ukendt, idet den pågældende bonde var blevet adviseret i rimelig tid inden. Man kom jo ikke helt uanmeldt med 16 ryttere og heste, som skulle bespises.

Planlæggerne har altså kendt tid og sted for fogedens ophold og bevægelser, ligesom de har kendt den vej, han ville ride.

Styrkeforholdene har også været kendt. Fogeden ville være ledsaget af henved 16 ryttere, hvorimod opstandsfolkene har kunnet mønstre en noget større styrke - velsagtes det dobbelte antal (frimænd og deres bønder).

Stedet har man valgt ved Egele eller Egelegjerde syd for Aakirkeby, et egekrat hvor overfaldsstyrken kunne vente i skjul på et sted, man vidste, at Knop ville passere. Noget »bondehær« kunne man næppe have skjult på dette sted, men en styrke på nogle frimænd og disses bønder ville nok kunne være der.

Man kan have sin tvivl om hvorvidt Bernt Knop overhovedet har været med, siden han aldrig har omtalt affæren. Han kunne jo nemt være blevet opholdt i Aakirkeby og først senere være fulgt efter med et par mand fra sit følge! Under alle omstændigheder måtte planen for overfaldet operere med et ganske bestemt tidspunkt, for hverken tidligere eller senere ville den have chancer for

at kunne udføres. Desværre røber ingen kilde datoen. Undskyldningen om, at landsknægtene forfærdede opstandsfolkene med skyden fra ildvåben, som de ikke kendte meget til, kan ikke være rigtig. Allerede i 1522 havde lybækkerne ved overfaldet på Bornholm anvendt sådanne, og selv havde bornholmerne anskaffet kanoner til sogneforsvaret. Efter opstanden forlangte Knop alle disse våben afleveret på Hammershus.

Fra lokal side har man også forsøgt at kæde tilstedeværelsen af et antal bautasten i området ved Strøbyhus sammen med »slaget«. Disse sten skulle være sat over de på valpladsen faldne bornholmere, som efter overleveringen ikke måtte begraves i kristen jord. Dette kan næppe være rigtigt. Stenene er langt ældre og står ligesom mange andre bautasten langs den gamle oldtidsvej, som netop søgte sin kurs over den høje skrænt ved Klint og fortsatte imod vadestederne over Læsåen ude mod vest.

Hvis de lokale overleveringer og de forfattere, som har beskæftiget sig med »slaget«, har ret i, at det var en stor bondehær, der led nederlag på grund af de bedre bevæbnede lybakkere, så synes det endnu mere mærkeligt, at der fra lybsk side ikke er noget væsentligt overleveret, og at Bernt Knop aldrig selv har omtalt dette overfald eller skuepladsen derfor. Heller ikke i Hübertz kildemateriale er begivenheden nærmere beskrevet, dog omtaler Bernt Knop, i et brev af den 21. juli 1537, Mogens Uf, Per Andersen m.fl. (som nu er landflygtige) som deltagere i oprøret på Bornholm (Hübertz nr. 97).

Danske historikere har for år tilbage for-gæves efterlyst materiale fra Lybæks arkiver. Imidlertid lykkedes det for lektor, dr. phil. Ebbe Gert Rasmussen for et år siden at få lejlighed til at studere de arkivalier vedr. »Lybækkertiden« på Bornholm, som endnu er bevarede i Lybæk. Om »Egele-fejden« fandtes desværre intet.

Ved en gennemgang af Bernt Knops årli-

ge regnskaber fra hans 17-årige periode som Lybæks foged på Bornholm, findes der for året 1535 følgende tilføjelse: »... at han af Bønderne under de Frimænd, som opholdt sig hos Lybæks Fjender i Skåne, havde fået 2 Læster, 4 Tønder og 4 Markpund Smør«. Desuden er antallet af okser, som blev leveret til Lybæk i dette år, særlig højt, nemlig 25 stk. Både tillægssmørret og okserne skal nok være straffeafgifter, som blev opkrævet dette år (hvor overfaldet på fogeden havde fundet sted). Når sådanne ekstra afgifter kun blev opkrævet hos de frimænd, der indtog en lybækkerfjendtlig holdning, og som var flygtet til Skåne, medens alle de øvrige skatter og afgifter var helt normale, kan det nok antages, at forholdene mellem fogeden og det store flertal af befolkningen ikke var af usædvanlig karakter! Knops bemærkning om frimændene og den ekstra smørafgift kan muligvis tydes derhen, at han var vidende om, at det var frimændene og deres bønder, der var de egentlige ophavsmænd til anslaget imod ham (Wilhelm Kruse, BS, II rk. bd.19, pag. 90).

Om forholdene på øen efter oprøret nævner Zahrtmann, at mange modstandere af Bernt Knop, som frygtede hans straffeforanstaltninger, frivilligt gik i landflygtighed og for de flestes vedkommende tog til Skaane. Han skriver endvidere: »... At have givet fredløs Mand Mad og Ly eller blot at have talt med Kongens Sendebud ... kostede Bøder paa 300 Mark eller mere. En Deltager i Opstanden, Peder Nielsen, blev holdt i haardt Fængsel og dernæst afskattet Hest og Harnisk og 400 Mark. Knop forbød alle Bønderne at eje Vaaben; disse skulde Sognets Sandemand indsamle og bringe til Hammershus, og den Bonde, som herefter gemte en Hellebard eller en Staalbue, maatte bøde 40 Lod Sølv i Penge eller i Varer.« (M.K.Z. »Borringholmerens Historiebog«, bd. 1, pag. 121). Det var denne aflevering, også af de våben, der opbevarede i kirkerne, der betød afskaffelsen af det middelal-

derlige sogneforsvar på Bornholm. En af de mænd, der flygtede til Skåne, var landsdommer Mogens Uf. Han må have haft et mærkeligt forhold til Bernt Knop. Denne måtte vide, at Uf var Kongens mand, men Uf sad i en sådan stilling, at Knop måtte samarbejde med ham. De to havde sammen aflagt ed på at overholde slotsloven (lensmandens pligter og rettigheder), hvilket indebar, at de hver for sig skulle udøve deres embeder under hensyntagen til deres pligter overfor lensherren (Kongen). Dette kom stærkest til udtryk ved, at Knop var fast bisidder ved landstingets møder. Forholdet mellem dem må dog have været spændt. Knop må have vidst eller anet, at Uf havde været med i den bornholmske delegation til hyldningen i Lund, ligesom muligheden for, at han havde været med i opstanden, også var tilstede (M.K.Z. »Lybækkerne på Bornholm« - BS, II rk. bd. 19, pag. 184). Ligesom flere af frimændene, som havde overlevet kampen i Egele enge, flygtede Uf også til Skåne, hvor han tog ophold på en gård, som ejedes af hans forlovede, Berete Kiørmning på Oddersbjerg. Den bonde, Jes Stygesen fra Ibsker, der sejlede ham derover, blev straffet af Knop med en bøde på 16 lod sølv, 3 stykker klæde og hele sin gård. Uf havde to gårde (Raagelund og Knarregaard) i Ibsker. Hans bønder kan muligvis også have deltaget i opstanden? Uf må have opholdt sig længe på Bornholm, for så sent som den 26. august 1536 sendte Kongen ham et brev til de bønder, der tidligere havde betalt deres skatter til kapitlet i Lund (via slotsfogeden Bernt Knop), om at de fremover skulle betale denne skat til Kongen, altså til Uf. Dette var en følge af reformationen i Danmark, hvorefter disse skatter tilfaldt Kongen. Mogens Uf må altså, efter Kongens mening, fortsat have været i sit embede på Bornholm. M.K. Zahrtmann mener, at Uf først rejste til Skåne i efteråret 1536 og opholdt sig der indtil 1562, da Kongen udnævnte ham til jurisdiktionsfoged på Bornholm den 27. august

(Hübertz nr. 183), men da var Bernt Knop ikke længere på øen. Sin stilling som foged havde han frivilligt forladt i 1543.

Striden mellem Kongen og staden Lybæk, »Grevens Fejde«, var formelt blevet afsluttet ved freden i Hamborg i 1536, men det synes som om, at efterdønningerne efter opstanden på Bornholm fortsatte i årene derefter. Et bevis herpå er »Sagen om de forgyldte sølvbægre«. Om disse beretter Thurah: »I Aaret 1538 maa Bornholms Indbyggere have forset sig groft mod deres lybske Herskab, thi efter Jacob v. Mellens Beretning findes endnu, paa Raadhuset i Lybæk, nogle Bægere eller Kander af Sølv, om Hvilke man mener, at Indbyggerne paa Bornholm maatte give dem som straf for bevist Utroskab mod dette Herskab.« Der skal være 5 Bægere med følgende Indskrift (Thurah anfører herefter fem plattyske vers, som bægrene skal være forsynet med. Han angiver således 5 stykker, medens der i virkeligheden var 6, nemlig to forgyldte kander og fire lågkrus - teksten lyder i oversættelse):

1. At Bornholm har svigtet sine herrer, har gjort mig til sølvkrus. Ao 1538.

2. Havde Bornholm betænkt sig på det nyttige, ville jeg ikke være kommet herhen. Ao 1538.

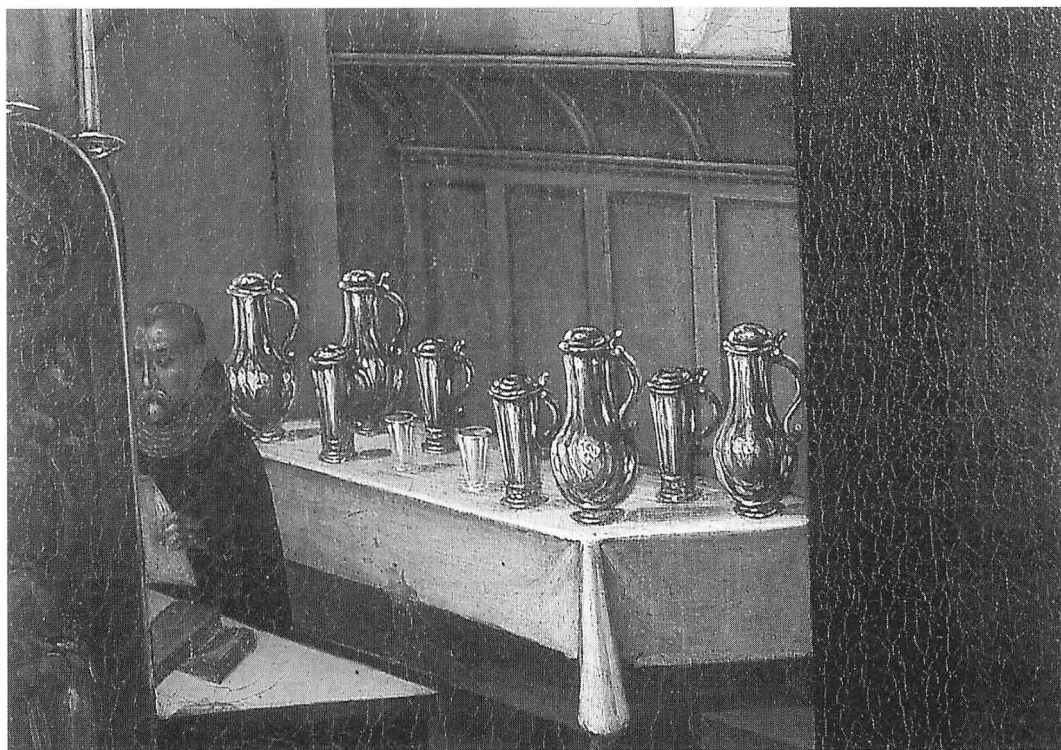
3. Bornholm har givet mig til Lybæk, den gode stad. Hvis trofasthed var blevet bestandig, havde det ikke haft nogen nød. Ao 1538.

4. Den, der forbryder sig så tåbeligt, må bøde klog af skade, ulydighed har gjort, at Bornholm har måttet sende mig til Lybæks ærbare råd. Ao 1538.

5. Havde Bornholm handlet ret, havde jeg undgået dette råds (dom)stol. Ao 1538.

6. Fra Bornholm er jeg bragt hertil, det gør troløshed ubetænksomt. Ao 1538.

Dr. Wilhelm Kruse citerer en Johann Rudolf Becker, som i sin »Geschichte der Stadt Lybeck« fra 1784 (bd. 2, pag. 112) skriver: »Det ser ud til, at øen Bornholm ved år 1538, da den endnu var under Lybæks overherredømme, har gjort et forsøg på at

Detalje af maleri af Hans von Hemssen: Overretten er sat i Rådhusets (Lybæks) audienssal, 1625. Rådhusølv opstillet i hjørne af salen som det »bornholmske« sølv var det knap 100 år tidligere.

løsrive sig fra lydigheden imod staden Lybæk, men at dette forsøg er forløbet uheldigt, at disse insulaneres utroskab er blevet opdaget i rette tid, og at de af den grund er blevet ansat til en anseelig pengebøde. Disse penge er, for en dels vedkommende, blevet anvendt til at lade forfærdige nogle endnu eksisterende stykker af rådhusølv...«. Becker angiver, at det drejer sig om 6 stykker, 2 forgyldte kander og 4 lågpokaler af sølv, der skal være meget omhyggeligt forarbejdede.

Det fremgår intetsteds af Knops afregninger, at større pengebeløb eller sølv mængder er blevet inddrevet hos bornholmerne. Til anskaffelsen blev rimeligvis anvendt de afgifter i form af straffesmør, som Knop omtaler under året 1535, eller også den ekstra halve læst smør og de 258 tønder havre, som

under straffeindtægterne er opført som sendt til borgmester Jochim Gerken i Lybæk (Hübertz nr. 111). Om Knop overhovedet har haft noget at gøre med fremstillingen af bægrene kan ikke ses. Der er dog endnu en lille interessant detalje. Hvert stykke bar, foruden verset, betegnelsen »J.G. 1538«. Det er forfatteren Becker, der fejlagtigt anser, at der står: »Ao«, altså forkortelsen for »anno« (år). Det fremgår tydeligt af Thurahs tekst og afbildning af denne, at der skal stå »J.G. 1538« (Thurah pag. 220). Årstallet 1538 på sølv tøj har sikkert forledt eftertiden til at tro, at en opstand havde fundet sted dette år. Der kan dog ikke herske tvivl om, at J.G. er en forkortelse af borgmester Jochim Gerkens navn.

Bernt Knop har intet sted omtalt denne gave til borgmesteren, men den er dog ind-

ført i hans regnskab (Hübertz nr. 111). Det kan være, at gaven blev bestilt og betalt med straffeafgifter i året 1535, men at den først er blevet færdig i 1538.

Det kunne udlægges som om, at Knop gerne ville stå sig godt med borgmesteren - «Den der smør godt, kør godt», og Knop kunne nok ønske sig al mulig støtte og velvilje fra rådet i Lybæk og især fra den borgmester, der havde de bornholmske sager under sig (denne teori står dog helt for forfatterens egen regning H.E.S.). Der kan ikke herske tvivl om, at alle parter, Kongen, rådet i Lybæk og Bernt Knop, i året 1538 anså det for nødvendigt, at få gjort en ende på de gamle stridigheder - men man havde glemt at »tage misteltenen i ed« - nemlig øens indbyggere. De havde ikke til hensigt at opgive alle deres klagemål.

Der blev derfor afholdt et møde i København mellem repræsentanter for Lybæks råd og Kongen den 21. juli 1537. Til dette møde sendte Knop sin betroede mand Hans von Sternberg. Denne medførte et af Knop udarbejdet forsvarsskrift, hvori han bad om, at der måtte blive afholdt et møde på Bornholm, for at han kunne få lejlighed til at fastslå, om nogen bonde eller borger kunne rette sandfærdige klager imod ham. Kongen og Lybæks råd gik ind på tanken, og den 12. juni 1538 begyndte så den første lybsk/danske sammenkomst på Bornholm.

Fra Danmark deltog lensmanden fra Varberg, Trut Gregersen, der altid blev tilkaldt til forhandlinger med Lybæk, samt Holger Gregersen og Knud Bille. De lybske deltagere kendes ikke, ligesom der heller ikke foreligger noget om forhandlingerne. Der er imidlertid tegn på, at der har foreligget en kongelig reces om dette møde, ifølge hvilken alle fejl, som var begået på øen i tiden under og efter »Grevens Fejde«, og alle bebrejdelser imod rådet og dets foged skulle gælde som færdigbehandlede og indstillede. Herefter skulle enhver mand, der genoptog en sådan klagesag, betragtes som »uærlig«.

Til en sådan aftale blev der senere henvist i en skrivelse fra rådet i Lybæk den 8. august 1539, og det blev gentaget flere gange i løbet af senere forhandlinger, bl.a. i året 1555 (Thurah, pag. 224-225). Det blev også bestemt, at alle fremtidige klager først skulle forelægges for rådet i Lybæk. Alligevel skete det, at indbyggerne først klagede til Kongen, og dette vakte stor misfornøjelse i Lybæk. Man måtte derfor erkende, at troen på, at man havde nået til en afslutning på de evindelige og tøjleløse klagemål til Kongen, havde været illusorisk! (Wilhelm Kruse, BS, II rk. bd. 19, pag. 77).

Man kan med nogen ret hævde, at i året 1538 afsluttedes »Egele-fejden« med det første møde mellem Kongens og Lybæks repræsentanter på Bornholm. De forgyldte kander og lågpokaler kan være en indikation herpå. Den nye retspraksis med, at alle klager først skulle forelægges i Lybæk, kan være en anden indikation på dette. En tredje kunne være bestemmelsen om, at de gamle klagemål ikke længere måtte fremføres, uden at klageren skulle betragtes som en »uærlig mand«, hvis ord ikke kunne stå »til troende«.

Alligevel fremkom nye klager over Bernt Knop, og selv om han fratrådte som foged i 1543, da hans forlængede periode var afsluttet, så syntes »opstanden« eller »Egele-fejden« i 1535 stadig at forfølge ham. Gentagne gange måtte han stå til regnskab for begåede fejl og overgreb og måtte imødegå klager, der havde deres oprindelse i det had, som vel stammede fra tiden før og efter opstanden mod ham i 1535, men som aldrig syntes at formindskes. Således forfulgte det ham så sent som ved det før omtalte møde på Maglegaard den 24. august 1555 mellem Kongens og Lybæks repræsentanter. Til dette møde ankom henvend 100 bornholmere med deres personlige klager over lybækkerfogederne, klagemål for hvilke de ønskede erstatninger. Af alle disse klager, var de 2 imod fogeden Blasius von Wickede (på

Hammershus fra 1543-47) og de 3 imod Herman Boitin (fra 1547-56), medens 110 andre klager alle var rettet imod Bernt Knop. Tilstede ved mødet var også den kommende foged, Schweder Ketting, der kom til at spille en utaknemlig rolle i historien om lybækkerne på Bornholm.

Bernt Knop og Lybæks udsendinge gav udtryk for, at det endnu mere end ved tidligere møder i 1538, 1543 og i 1553, nu drejede sig om gentagelse af forlængst afsluttede klagemål. Desuden kunne man ikke forvente, at sådanne sager, som de her foreliggende, kunne klarlægges på alvorlig måde efter så mange års forløb. Behandlingen af det store antal sager, som krævede ret så lang tid, må være blevet jasket igennem i et sandt iltempo. Ikke i et eneste tilfælde kunne man dog finde Knop skyldig. Han havde en forbavsende god hukommelse og kunne sætte alle sager i det rette lys. Han tilbageviste de sædvanlige fordrejelser af de påståede hændelser. I hvert enkelt tilfælde gik man frem på samme måde: Klageren fremførte sin sag - og Knop svarede på sin faste og sikre måde. Hele tiden stod påstand imod påstand! Men derefter blev sagen forligt ved, at man pålagde den kommende foged, Schweder Ketting, at bringe den i orden til påsken 1556, når han var blevet foged. Han skulle så i Lybæks navn betale klageren henvend halvdelen af bødens værdi, vurderet i penge eller naturalier. Det samlede erstatningsbeløb havde en værdi af 4000 lod sølv eller 8000 danske mark. Denne sum ville man have Lybæk til at betale henvend det halve af. Imod dette talte de lybske udsendinge, idet de anførte, at en del af klagerne gik helt tilbage til »Grevens Fejde«s dage, og at de derfor slet ikke behøvede at svare på dem. Begge parter fandt det imidlertid nødvendigt at få tid til at kontrollere de gamle sager ved en gennemgang af arkiverne i henholdsvis Lybæk og København (Hübertz nr. 162 hvor samtlige klager er skrevet op (de fylder 30 trykte sider) den 8. september 1555). Med

denne afslutning på mødet var der igen skabt mulighed for at udskyde problemerne og dermed trække sagerne i langdrag.

En samlet opgørelse af det beløb, lybækkerne skulle tilbagebetale, blev opgjort til 3625 1/2 mark. Lybæk kom dog aldrig til at betale disse penge!

Så sent som den 16. juli og den 25. september 1558 foregik der en brevveksling mellem Kongen og rådet i Lybæk vedrørende tilbagebetalingen. Kongen sluttede sin skrivelse med: »... at Staden måtte tilfredsstille Befolkningen, og hvis dette ikke skete, måtte han (Christian III) gribe til 'retfærdige Midler'« (Hübertz nr. 177). Således stod sagerne, da Kongen døde den 1. januar 1559, og de blev ikke genoptaget senere.

Schweder Ketting, der havde fået til opgave at tilbagebetale den store sum penge til bornholmerne, løb straks ind i vanskeligheder med rådet i Lybæk, som på alle tænkelige måder trak sagen i langdrag. Derved kom han til at »arve« det gamle modsætningsforhold til befolkningen, som stammede tilbage fra opstandstiden i 1535. Først efter hans og bornholmernes forsvar af øen mod svenskerne i Den Nordiske Syvårskrig (1563-70), lykkedes det for ham at vinde befolkningens tillid.

Afsluttende bemærkninger:

Som det fremgår af indledningen, er der ved den foreliggende gennemgang af de eksisterende kildekrifter taget hensyn til såvel de danske (bornholmske) som de lybske. Selv om sidstnævnte prøver at fremstille lybækkerfogeden, Bernt Knop, som en både mild og retfærdig repræsentant for staden Lybæks magt på Bornholm, så findes der en så overvældende mængde klager over ham i de bornholmske kilder at man stadig kan have sin tvivl om rigtigheden af den lybske opfattelse. Især må man hæfte sig ved, at de samme klagemål gentages over et spand af henvend 20 år, selvom både Kongen og Lybæk var enige om at bilægge stridighederne.

Det må også anses for bevist, at der fandt en opstand sted mod Bernt Knop. Alle overleveringer melder om, at stedet for denne opstand skal findes i området syd for Klint i Aakirkeby. Den i de ældste kilder angivne afstand, 3 bøsseskud, kan ikke tillægges større betydning, idet den ikke angiver, hvorfra på Klint, der skal måles. Den lokale overlevering angiver stedet til omkring Ugleengevejen og området deromkring. Navnebetegnelsen »Egla enge« kan være forsvundet sammen med de derværende »småege« (egekreat).

Tidspunktet for opstanden kan med en vis sikkerhed fastsættes til efter den 10. august 1535 - men før den 13. oktober samme år.

De bornholmske deltager i opstanden kan have været en gruppe af de bornholmske frimænd, af hvilke der ialt kun var ca. 16, og de kan ikke alle have deltaget. Muligvis kan der have været ca. 10, og disse kan have været ledsaget af deres vornedbønder.

Der kan ikke være tvivl om, at der ikke fra Knops side henvises til opstanden på anden måde end ved notater i regnskaberne for 1535. Dette kunne tyde på, at han ikke selv lagde stor vægt på denne modstand, og at han har anset det for bedre at straffe med bøder end med livsstraffe, hvad loven ellers hjemlede ret til. Muligvis var han slet ikke personligt tilstede, da overfaldet fandt sted.

Det er også mærkeligt, at der ikke findes overleveringer om bornholmere, der mistede livet i opstanden. Kun landsdommeren Hans Jenssøn fra Nylars, anføres som tilfangetagen og muligvis halshugget.

Efterretningen om de seks forgyldte sølv-sager, som befandt sig i Lybæk i slutningen af 1700-tallet, er sikkert rigtig, ligesom tyd-

ningen af borgmester Jochim Gerkens initialer på dem. Heraf kan udledes, at man efter »forsoningsmødet« i 1538 har ønsket at afslutte «fejden». Sølvtøjet behøver jo ikke at være fremstillet på Bornholm, men kan være lavet i Lybæk af sølv eller penge fra Bornholm.

Under alle omstændigheder er overleveringen om »Slaget på Egla enge« et klart bevis på en sej og vedholdende bornholmsk modstand imod en overlegen besættelsesmagt, som for næsten 500 år siden, havde fået »Vort Land Bornholm« i sin magt.

Kildemateriale:

1. Landsprovst Jens Pedersen: Beskrivelse over Bornholm udfærdiget 1625 (I: Bornholmske Samlinger, I rk. bd. 17, pag. 51-69).
2. Rasmus Pedersen Ravn: Borringholms Krønike, 1671.
3. P.N. Skougaard: Beskrivelse over Bornholm, 1804.
4. M.K. Zahrtmann: Borringholmerens Historiebog, Første og Anden Bog, 1934.
5. Peter Thorsen: Langs Østkysten, 1939.
6. Avisartikler fra Bornholms Tidende og Bornholmeren 1968 og 1990.
7. U. Salchow: Militærbeskrivelse over Øen Bornholm udarbejdet i Vinteren 1813 til 1814.
8. Bornholms Stednavne, 2. levering, 1951, pag. 502.
9. Wilhem Kruse: Bornholm som Lybæks lensbesiddelse 1525 til 1576 (I: Bornholmske Samlinger, II rk. bd. 19, pag. 17-174).
10. M.K. Zahrtmann: Lybækkerne på Bornholm (I: Bornholmske Samlinger, II rk. bd. 19, pag. 181-202).
11. Gordon Norrie: Bornholms Værns Historie (Særintryk af Bornholmske Samlinger, II rk. bd. 4), 1969, pag. 10.
12. J.R. Hübertz: Aktstykker til Bornholms Historie 1327-1621, 1852.
13. Laurids de Thurah: Omstændelig og tilforladelig Beskrivelse over den i Øster=Søen liggende ... Øe Bornholm ..., 1756.

Aakirkeby 1346

Da købstaden fik sine egne love

Af Ingrid Nielsen

Sankt Hans Kirkes brede tårn viser tydeligt Bornholms nære tilknytning til den gamle danske landsdel Skåne, hvor sådanne brede tårne er relativt almindelige. Tårnet er ikke bygget til at rumme kirkens klokker, men indrettet med magasin- og opholdsrum. Billedet er taget kort efter kirkens restaurering i 1874 af en ukendt fotograf.

I 1996 kan Aakirkeby fejre et 650-års jubilæum. I 1346 fik Aakirkeby nemlig en særlig retlig regulering, og det er for eftertiden det ældste utvetydige vidnesbyrd om, at Aakirkeby var en købstad.

Det er naturligt i denne forbindelse at se nærmere på det, der er anledningen til, at jubilæet fejres.

Aakirkeby får Helsingborgs love

Den 7. december 1346 undertegnede ærke-

bisp Peder af Lund en ordret afskrift af de love, der gjaldt for Helsingborg. At den gjaldt for Helsingborg ses i adskillige paragraffer lige fra de første ord, hvor der står: »Hvilken mand, der køber jord i Helsingborg af anden mand, da skal jorden skødes hjemme ved døren med gode mænds vidne...« Men til allersidst er tilføjet ærkebispens undertegnelse: »Denne birkelov, som her står skrevet, tilstår og fastsætter vi, Peder af Guds nåde ærkebisp af Lund og

Sveriges primas, for vore kære bymænd i »Aakircke« i Bornholm og desforuden, at deres torvedag herefter skal være om lørdagen, således som de selv har bedt om. Og til vidnesbyrd er vort segl hængt under dette brev, der blev givet i Lund efter for herres fødsel 1340 vintre på det 6. år, dagen efter Sankt Nicolai dag.«¹

Den samme dag fik Neksø en helt tilsvarende afskrift med næsten identisk efterskrift og undertegnelse. Forskellen mellem Aakirkeby og Neksøs versioner er alene, at bymændene i Neksø fik opfyldt et ønske om, at deres torvedag skulle være om torsdagen.²

Eftersom de to afskrifter begge er undertegnet på samme dag, kan man slå fast, at der ikke er nogen rangfølge imellem dem – det var ikke Aakirkeby, der fik en afskrift fra Neksø, eller Neksø, der fik en afskrift fra Aakirkeby. De to afskrifter er sideordnede, og ærkebisp Peder ordnede simpelthen to sager fra Bornholm ved samme lejlighed.³

Det hører med, at det originale dokument fra ærkebispens til Aakirkeby er gået tabt – ligesom i øvrigt det originale dokument fra Neksø. Den ældste, bevarede overlevering af Aakirkeby-dokumentet er en afskrift fra 1648.⁴

Købstad

Det er i ærkebisp Peders efterskrift til Helsingborgs love, vi første gang møder navnet »Aakirke« for byen. Og som nævnt er det den ældste, bevarede bekræftelse på, at Aakirkeby blev regnet for købstad. Men hvad var egentlig en middelalderlig købstad?

Nyere tiders historieforskere har gjort mange forsøg på at definere begrebet købstad. Definitionerne er – rimeligt nok – præget af forskernes forskellige udgangspunkter.

Retshistorikere har tidligt beskæftiget sig med købstæder. For dem er det særligt iøjnefaldende, at en købstad har udgjort et særligt retsområde.

For dem, der skriver historie ud fra arkæologiske kilder, er det vigtigt, at definitionen indeholder elementer, som kan findes i jorden. En særlig retsorden afsætter sig ikke spor, som arkæologerne kan finde. Til gengæld lægger arkæologerne megen vægt på, at husene har ligget forholdsvis tæt i byerne.

Der bliver også fokuseret på eksempelvis, at købstæderne har haft såkaldte »centralfunktioner«, og at det var her, man drev handel og håndværk.

Både retshistorikernes, arkæologernes og de andres bidrag til købstads-definitionen er væsentlige. Det gælder så meget desto mere, fordi kilderne til mange danske købstæders historie er så sparsomme, at man må gribe til alle tænkelige kilder.

I øvrigt er det nødvendigt at erindre, at middelalderen spænder over adskillige århundreder. 1000-årenes byer var noget helt andet end 1500-årenes købstæder. Allerede i beliggenheden var der væsentlige forskelle.

Af de byer, vi kender til fra 1000-årene, ligger kun Århus ved en åben kyst. Alle de andre ligger enten inde i landet som Viborg, Ringsted og Lund, dybt inde i en fjord som Roskilde, eller et stykke fra en åmunding som Randers og Næstved. Byerne lå altså på steder, der var nogenlunde beskyttet mod overraskelsesangreb fra søsiden.

Først da kong Valdemar den Store og bisp Absalon i 1100-årenes anden halvdel havde nedkæmpet truslen fra Venden, kom der byer helt ude ved kysterne. For mange af disse byer var handel den vigtigste funktion, for netop de fredeligere forhold i Østersøregionen gjorde handel mulig i et langt større omfang end tidligere.

De byer og fiskerlejer, der ligger ved Bornholms kyst, tilhører alle tiden efter fredeliggørelsen af farvandene.

Aakirkeby, derimod, har en beliggenhed, der mere svarer til de ældre byer, og en beliggenhed, der ikke just var gunstig for den handel, der fik den senere middelalders køb-

stæder til at blomstre. Allerede beliggenheden er derfor et tegn på, at Aakirkeby var noget særligt, også før 1346. Der er flere ting, der peger i samme retning, men det må erindres, at det kun er fingerpeg, ikke beviser for Aakirkebys ælde som bysamfund.

I den historiske litteratur kan man se et forslag om, at Aakirkeby skulle være grundlagt af ærkebispem før 1256.⁵ Aakirkeby er dog ikke nævnt i den sammenhæng, der refereres til, nemlig en beskyldning mod ærkebispem for at have grundlagt en torvekøbing på kirkens område.⁶

Grundlæggelse af købstæder var et kongeligt prærogativ, dvs. en rettighed, som kun kongen havde. Derfor var det en alvorlig beskyldning mod ærkebispem, at han således havde tiltaget sig kongelige beføjelser. Men at identificere den nævnte torvekøbing med Aakirkeby er rent tankespind. Det kan naturligvis ikke helt udelukkes, men det passer meget dårligt med det mønster for beliggenheden, man ellers ser for nye købstæder fra midten af 1200-årene.

Vicus agrestis

Bebyggelsesstrukturen på Bornholm adskiller sig fra det øvrige Danmark ved, at agerbruget ikke er organiseret i landsbyer, men jorden dyrkes fra enligt liggende gårde. Dog var der ved midten af 1100-årene én samlet bygelse eller landsby – vicus agrestis⁷ – på Bornholm. Det skrev i hvert fald Saxo Grammaticus ved århundredets slutning i sin beretning om danernes bedrifter.

Saxo har kun brugt betegnelsen »vicus agrestis« om to bebyggelser.⁸ Den ene er som nævnt på Bornholm, den anden et sted i Halland, hvor to brødre boede på hver sin side af en å. Det er fristende at oversætte Saxos »vicus agrestis« som munkelatin til »Agerby« eller »Åkerby«. Den hallandske landsby med de to brødre kunne være Tvååker ud fra et princip, der er ældre end Saxo, om at stednavne er historiens moder.

På Bornholm er alene det, at der et sted

været en samlet bebyggelse, tegn på stedets særstilling. Det ligger nær at regne med, at Saxos bornholmske »vicus agrestis« er identisk med den eneste kendte samlede, middelalderlige bebyggelse inde på øen, gården tæt ved Sankt Hans kirke mellem åerne.

Sankt Hans kirke

Kristendommen blev efter traditionen indført på Bornholm af bisp Egin af Lund (†1072).⁹ Der har dog også været tidligere forsøg på at kristne bornholmerne, og allerede i missionstiden må der være bygget Gudshuse på øen, men ingen så tidlige kirker er bevaret eller kendt. Bornholm kom til at høre under Lunde stift, hvilket er meget naturligt i betragtning af, at øen også som landskab regnedes til Skåne.

I 1000-årene var kirkernes indtægter beroende på menigheden på den måde, at man betalte for hver af de kirkelige tjenester, man modtog. I begyndelsen af 1100-årene indførtes den kirkeskat, der kaldes tiende. Det medførte, at landet måtte opdeles i tiendedistrikter, hvis beboere betalte afgift til én bestemt kirke og til gengæld fik ret til dér at modtage kirkens sakramenter. Tiendedistrikterne kaldes sogne. Nogle historikere mener, at sognene er ældre end tiendens indførelse – måske endda ældre end kirkerne. Det er imidlertid vigtigt at holde fast i, at de kirker, der blev stiftet før tiendens indførelse, ikke havde noget sikret indtægtsgrundlag.

Efter tiendens indførelse var det vanskeligt at få oprettet nye sogne. Et nyt sogn tog jo noget af indtægtsgrundlaget fra et gammelt. Det er da også markant, at alle kystbyerne på Bornholm oprindeligt kun havde kapeller – kirker uden sogne og uden ret til at opkræve tiende. Kun kapellet i Rønne opnåede at blive sognekirke allerede i middelalderen, formentlig inden udgangen af 1300-årene.

En del af tienden gik til at vedligeholde eller forbedre kirkebygningerne. Sikret øko-

nomi og den tekniske udvikling kan tilsammen have sat gang i opførelsen af stenkirker.

Den største af Bornholms kirker er Sankt Johannes eller Sankt Hans kirke i Aaker sogn.¹⁰ Planerne for, hvordan Sankt Hans kirke skulle se ud, blev ændret nogle gange i den tid, kirkebyggeriet stod på fra midten af 1100-årene og fremefter. Det kan man se på både bygningsdetaljer og -materialer, det sidste fordi der til de forskellige etaper er anvendt forskellige stenarter.

I den ældste byggefase er der brugt en lys, grønlig sandsten samt en mørkere, skifret stenart, som begge må være taget i Grødby Å's leje. Disse to stenarter er kun meget sparsomt brugt i Bornholms øvrige kirker.

I den senere fase er man gået over til at anvende en silurkalksten. Denne stenart findes i næsten alle øens gamle sognekirke, om ikke andet brugt til detaljer, hvor det var praktisk at bruge en stenart, der var let at bearbejde. I øvrigt er granit – enten marksten eller fra stenbrud – hovedmaterialet i flertallet af kirkerne. Det kan være et fingerpeg om en tidsmæssig forskel. I det øvrige Danmark er alle de ældste kirker opført af sten, der var lette at bearbejde, eksempelvis kildekalk og kridtsten. Først i forbindelse med en senere generation af kirker begyndte man at bygge af granit. På Sjælland blev granitten allerede ved midten af 1100-årene afløst af teglsten, mens den holdt sig meget længere i visse dele af Jylland.

Aa kirke består af korrunding eller apsis, et nærmest kvadratisk kor, et skib eller langhus og et tårn. Ældst er korrundingen, koret og den nedre del af skibets langmure. Måske har der været et byggestop, før man gik i gang med at føre langhusmurene op til fuld højde og at bygge tårnet. I denne fase blev det oprindeligt enskibede kirkerum opdelt af to skillemure med store, rundbuede åbninger. Den ene mur gik på langs gennem kirkerummet fra kormuren og indtil nogle meter fra skibets vestgavl, hvor den anden mur gik tværs gennem kirken fra nord til syd.

Den langsgående mur kan skyldes, at man havde planer om at overhvælve skibet på samme måde, som man gjorde i Østermarie kirke. Tværmuren kan have båret en herskabstribune. En herskabstribune ville være et godt tegn på kirkens og dermed stedets betydning.

Tårnet er, som så mange andre i Skåne og især i Blekinge, bredere end kirkens skib. Dette kirketårn var tilsyneladende ikke beregnet til kirkens klokker, men dets fire stokværk var indrettet som magasin- og opholdsrum. Kirkeklokkerne har sandsynligvis hængt i et tårn over portbygningen mod syd ved kirkegårds-muren. Våbenhuset er usædvanlig stort, så det stemmer med kirkens proportioner i øvrigt.

Spidlegård

I 1334 døde ærkebisp Karl af Lund. Før sin død havde han oprettet et testamente, hvori han blandt andet betænkte spedalskhuset på Bornholm med 20 mark skånske penge.¹¹ Ærkebisp Niels, der døde i 1379, betænkte de spedalskes hus på Bornholm med messeklæder.¹²

»Spedalsk«, som man på dansk bruger om en patient med sygdommen lepra, er afledt af ordet hospital, hvor den første stavelse er faldet væk. Lepra er ikke en sygdom, man hurtigt dør af, som for eksempel pest, så ofrene kunne leve længe med deres lidelser og nå at smitte mange. Spedalskheden kom til Danmark omkring 1100, og man fandt snart ud af, at dens udbredelse kunne begrænses, hvis man isolerede de syge. Til at begynde med var isolationen frivillig, men der blev snart oprettet hospitaler – egentlig gæstehuse – til formålet, og efterhånden blev isolation i hospitalerne tvungen. Der kom hospitaler spredt over hele landet – ikke tæt, men dog således at alle kunne blive betjent. På Bornholm var der kun ét spedalsksheds-hus.

Ved Spidlegård lidt vest for Aakirkeby blev rester af middelalderlige bygninger af

granit og silurkalksten udgravet i 1918,¹³ og der hersker ikke tvivl om, at de stammer fra et spedalskhedshus. Tilstedeværelsen af Bornholms spedalskhedshus så tæt ved Aakirkeby er et tegn på stedets centrale betydning.

Det kan måske forekomme mærkeligt, at en institution, der skulle tilgodese behov for isolation, tages til indtægt for central betydning og -funktioner. Men isolation er kun et af nøgleordene for hospitalernes beliggenhed. Det andet nøgleord er økonomi.

Økonomien i de middelalderlige spedalskhedshuse var i høj grad baseret på fromme menneskers hjælp, blandt andet i form af almisser. Derfor lå mange spedalskhedshuse nær købstæder, tæt ved de trafikale flaskehalse. Det kan meget vel have været tilfældet også for Spidlegård, selvom de moderne hovedfærdselsårer går noget derfra. Blandt andet må forbindelserne til og fra ærkebispens hovedsæde på Bornholm – Hammershus – en tidlang have været af større betydning end vejen til Rønne.

Middelalderlige særlove

Der er nævnt tre indicier for, at Aakirkeby havde en særlig stilling forud for 1346, nemlig den store kirke, spedalskhedshuset og den mulige identifikation med Saxos »vicus agrestis«. Andre tegn på særstillingen hviler på senere eller udaterbare efterretninger. Det gælder således Kannikegård og Aakirkebys status som tingsted.

Et fjerde – veldateret – indicium for en særstilling er det, jubilæet i 1996 drejer sig om: At Aakirkeby for 650 år siden fik overladt en særlov beregnet til anvendelse i en købstad.

I middelalderen var der ikke love fælles for hele det danske Rige. Der var tre store retsområder, benævnt efter de vigtigste provinser eller lande: Jylland, Sjælland og Skåne. De såkaldte landskabslove – jyske lov, sjællandske lov og skånske lov – var de

Spedalskhedshospitalet, der fra engang i 1499-årene var viet til Sankt Jørgen, var indrettet som klostre. Derved kom de syge, der blev tvunget i isolation, til at føre en tilværelse, som andre valgte frivilligt. Til klostre hørte kirkegårde. Billedet fra kirkegården ved Spidlegård er taget under V. Møller-Christensens udgravning i 1960. Foto B. Ilsted Bech.

retlige fundamenter i de respektive retsområder. Men også mindre områder kunne have særlige love som en overbygning eller et supplement til landskabslovene. Det gjaldt især købstæder.

Bornholm hørte under landsdelen Skåne.

Med hensyn til de retlige forhold skal Aakirkeby derfor sammenlignes med de danske købstæder øst for Øresund og ikke med købstæderne i det øvrige Danmark. Den retlige regulering af de østensundske købstæder var næsten standardiseret fra engang i 1300-årene. I hvert fald fik den såkaldte birkelov, som Aakirkeby fik en afskrift af i 1346, en meget stor udbredelse og blev med tiden anvendt i 13 købstæder.¹⁴

Birkeloven gjaldt i første halvdel af 1300-årene for både Lund og Helsingborg.¹⁵ Begge disse byer er klart ældre, og de er således illustrationer af, at indførelsen af birkeloven ikke nødvendigvis markerer, hvornår byerne opstod eller blev grundlagt. Ja, selv Slesvig, hvorfra den ældste købstadslovgivning på dansk område stammer, er ældre end Slesvigs stadsret.

Indførelsen af birkeloven kan end ikke bruges til at datere, hvornår en by blev udskilt som særligt retsområde!

I 1200-årene blev det en udbredt praksis, at en ny konge kort efter sin tiltrædelse gav byer bekræftelse på sin velvilje. Fra byer, hvor arkiverne går langt tilbage, findes lange rækker af sådanne bekræftelser. De er dog sjældne fra det østensundske område, simpelthen fordi kun få af byerne her har velbevarede arkiver. I de kongelige bekræftelser indgår oftest, at kongen tager den pågældende by under sin fred og beskyttelse. Det er ikke bare en tom floskel. Det har betydet, at byen til stadighed har været i en retstilstand, som andre områder kun havde, når kongen var »i landet«. Denne retstilstand betød automatisk skærpede straffe, blandt andet for visse af de forbrydelser, der hører under gruppen »legemskrænkelse«.

Birkelovens indhold

Birkeloven hviler, som alle middelalderlige købstadslove, på det fundament, der udgøres af landskabslovene. De særlige love for købstæder er altså et supplement til almindeligt gældende lov.

Det geografiske område, særloven gælder for er en by med omgivende bymark eller -fred. En række af bestemmelserne er møntet på den bofaste befolkning inden for dette område. Den bofaste mand kaldes i birkeloven »bonde«, men man skal ikke af den grund indlæse noget særligt landbrugsmæssigt i bestemmelserne. For eksempel er der en bestemmelse om »bonden«, der uindbudt går ind i en andens gård, »som tavernehus er« – her kan man ikke gøre gældende, at det er ulovlig indtrængen, »gårdgang«. ¹⁶ »Tavernehus« er et udskænkingssted og hører til en bymæssig sammenhæng.¹⁷

Birkeloven indeholder bestemmelser om fast ejendom, byfreden, tyveri, formueforhold mellem ægtefæller, arv, stævning – hvor det var meget vigtigt for byboerne, at de kun måtte stævnes for deres eget ting – samt om legemsbeskadigelse og andre former for overgreb på personer og ejendom.¹⁸ Selvom det lades usagt, må man kunne erstatte birkelovens betegnelse for byherren som »kongen« med enhver byherre og således i Aakirkebys tilfælde med ærkebisp.

I nogle tilfælde har birkeloven en skærpe af skånske lovs straffe. Eksempelvis straffes den, der griber en tyv hjemme hos sig selv, men lader ham slippe væk og ikke bringer ham for retten, meget strengt, nemlig med bøder på 40 mark penge – alle middelalderlovenes højeste bødesats – til kongen og lige så meget til byen.¹⁹ Til gengæld forekommer straffen for hærværk – seks bevæbnede mænd, der trænger ind i anden mands gård – mildere end i skånske lov. Ifølge birkeloven koster dette en bøde på 40 mark, mens skånske lov foreskriver 40 mark, der skal betales til kongen, og lige så meget til sagsøgeren.²⁰ Den tilsyneladende mildere straf i birkeloven kan dog muligvis skyldes, at der er en generel bestemmelse om en bøde på 40 mark penge til byen for fredsbrud inden for byens »fred«, så langt som bymarken rækker.²¹

I det hele taget rummer birkeloven kun få

tilfælde, hvor der skal bødes til kongen. Nævnt er allerede bøde for at lade en tyv slippe, og svarende hertil skal byen bøde til kongen, hvis en tyv får lov at gå udømt fra tinget.²²

Generelt kan man sige om mange af bestemmelserne i birkeloven, at de sikrer hurtig rettergang, nemlig ved det lokale ting, og giver incitament til at holde justits ved at lade en del bøder, der ellers skulle erlægges til kongen, tilfalde byen selv.

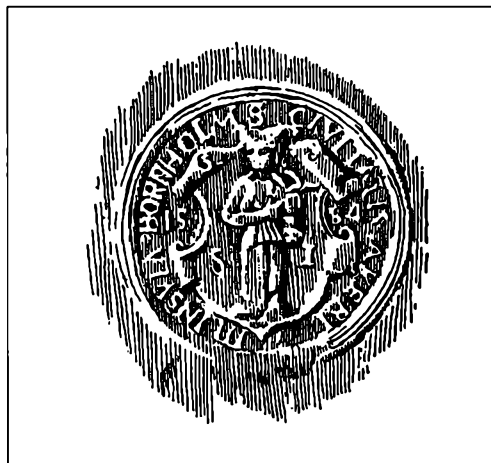
Hvorfor netop 1346?

Bornholmerne har været den danske konges undersåtter fra slutningen af vikingetiden. Dette forhold blev ikke berørt af, at øen eller dele af den i lange perioder var bortforlenet. Den, der sad inde med et len, fungerede på kongens vegne ved at opkræve skatter og udøve andre myndighedsfunktioner. Men lensmanden skulle stå til regnskab over for lensherren. Kongen gav dele af Danmark i forlening til adelsmænd, der havde ydet eller skulle yde ham tjenester. Men til forskel fra så mange andre områder var Bornholm gennem det meste af middelalderen et gejstligt len, idet besidderen af lenet var domkirken og ærkebispem i Lund.

Anden halvdel af 1200-årene og begyndelsen af 1300-årene var præget af strid mellem kongerne og ærkebisperne. Den strid vedrørte også Bornholm, hvor snart den ene, snart den anden var herre på øen.

Bortforlening var noget helt andet end pantsættelser af danske områder, som kong Christoffer 2. (1320-26 og 1330-32) havde foretaget for at skaffe penge til sin udenrigspolitik. Panthaverne var især de holstenske grever, og de indsatte endda en konge, den mindreårige Valdemar 3. (1326-30), med grev Gert som formynder. Efter Christoffer 2.s kortvarige anden regentperiode og død i 1332, var Danmark i en årrække helt uden konge.

På den tid havde ærkesædet i Lund Bornholm, og i 1332 havde den svenske konge

I Aakirkebys segl – her et aftryk af en seglstampe fra 1584 – ses kirkens værnehelgen, apostelen og evangelisten Johannes. Ifølge en legende blev han engang tvunget til at drikke gift, men slap uskadt. Det er derfor han på seglet er afbilledet med et bæger, hvor giften symboliseres af en lille slange. Som evangelist har Johannes en ørn som symbol. Tegning Aage Wulff.

overtaget grevernes rettigheder i selve Skåne. Der synes at have bestået et godt forhold mellem den svenske konge og Peder, der var ærkebisp 1334-55. Christoffer 2.s yngste søn, Valdemar Atterdag, begyndte i 1340 at genoprette det danske rige, men først i 1360 vandt han Skåne tilbage fra den svenske konge. Tidligt i sin kongetid havde Valdemar Atterdag dog garanteret ærkesædet i Lund besiddelsen af blandt andet Bornholm.²³ I 1362, da Valdemar Atterdags magt i Østersøen havde nået sit højdepunkt efter den berømte erobring af Visby på Gotland, blev der indgået en ny forleningsaftale om Bornholm mellem kongen og den daværende ærkebisp.²⁴ Det er givet, at ærkesædet i 1340'erne har haft gode muligheder for at konsolidere sig på Bornholm.

Det er tidligt i denne fase, ærkebisp Peder overlod Aakirkeby Helsingborgs love, og denne handling kan meget vel have været et led i ærkesædets konsolideringspolitik.

Afslutning

Jeg vil slutte, som jeg begyndte: I 1996 kan Aakirkeby fejre et 650-års jubilæum. I 1346 fik Aakirkeby nemlig en særlig retlig regulering, og det er for eftertiden det ældste utvetydige vidnesbyrd om, at Aakirkeby var en købstad.

Noter:

1. Diplomatarium Danicum 3 II 299; Danmarks gamle købstadslovgivning IV s. 239.
2. Diplomatarium Danicum 3 II 298; Danmarks gamle købstadslovgivning IV s. 249.
3. Længe var birkeloven opfattet som overført fra Neksø til Aakirkeby ud fra en formulering i Repertorium 1 I 2090. Den opfattelse, at birkeloven skulle være overført fra Aakirkeby til Neksø ved midten af 1400-årene (Danmarks gamle købstadslovgivning IV s. 249), modsiges af ærkebiskop Peders daterede tilføjelser.
4. Danmarks gamle købstadslovgivning IV s. 239.
5. André n s. 188.
6. Acta processus litium s. 12: »Item quod edificavit villam forensen in territorio ecclesie.« Malmö er et andet og bedre bud på beskyldningens årsag. Oplysning fra Sven Rosborn.
7. Saxonis gesta danorum I s. 376 (14 III 4).
8. Også I s. 229 (8 IX 2). – Viggo Nielsen takkes for ideen til oversættelse.
9. Adam von Bremen s. 236 (4,8).
10. Det følgende bygger på Danmarks Kirker.
11. Diplomatarium Danicum 2 XI 127.
12. Diplomatarium Danicum 4 I 484.
13. Danmarks Kirker. Bornholm s. 574 f.
14. Paulsen s. 26.
15. Paulsen bl.a. s. 50.
16. Danmarks gamle købstadslovgivning IV s. 158, <48>.
17. Modsat Paulsen (bl.a. s. 54 f.), som opfatter denne og flertallet af de øvrige paragraffer, hvor ordet »bonde« forekommer, som havende mere tilknytning til land end til by, dog således at reglerne anvendelse i bymæssig sammenhæng ikke udelukkes. Paulsens synspunkt støttes af Jacobsen s. 425.
18. Systematikken er foretaget af Paulsen s. 27.
19. Danmarks gamle købstadslovgivning IV s. 152 <12>.
20. Danmarks gamle købstadslovgivning IV s. 157 <41>, sml. Skånske Lov 88.
21. Danmarks gamle købstadslovgivning s. 152 <9>.
22. Danmarks gamle købstadslovgivning IV s. 153 <15>.
23. Danmarks middelalderlige annaler s. 297.
24. Diplomatarium Danicum 3 VI 256.

Og jeg vil tilføje: Men det er ikke et 650-års jubilæum for Aakirkebys eksistens!

Selvom kilderne er få, kan man dog med rimelig sikkerhed udlede, at Aakirkeby – bebyggelsen ved Sankt Hans kirke mellem åerne – er væsentligt mere end 650 år gammel.

Litteratur:

- Acta processus litium inter regem danorum et archiepiscopum lundensem*, Alfred Krarup et William Norvis ed., 1932.
- Adam von Bremen, *Hamburgische Kirchengeschichte*, hrsg. von Bernhard Schmeidler, Hannover & Leipzig 1917.
- André n, Anders: *Den udbana scene*. Städer og samhælle i det medeltida Danmark [= *Acta Archaeologica Lundensia series* in 80. Nr. 13], Malmö/Bonn 1985.
- Danmarks gamle Købstadslovgivning I-V*, udg. ved E. Kroman, 1951-61.
- Danmarks Kirker* udgivet af Nationalmuseet. Bornholm ved O. Norn, C.G. Schultz & Erik Skov, 1954.
- Danmarks middelalderlige annaler*, udg. ved Erik Kroman, 1980.
- Diplomatarium Danicum* 1. rk. ff., udg. af Det danske Sprog- og Litteraturselskab, 1938 ff. – Danske oversættelser i paralleludgaven *Danmarks Riges Breve* 1. rk. ff., udg. af Det danske Sprog- og Litteraturselskab, 1938 ff.
- Jacobsen, Grethe: Dansk købstadslovgivning i middelalderen, *Historie. Jyske Samlinger*, Ny række XIX, 1991-93, s. 393-439.
- Nielsen, Ingrid: Aakirkebys historie, *Huse i Aakirkeby*, udg. af Aakirkeby Kommune & Miljøministeriet Planstyrelsen, 1989, s. 11-28.
- Paulsen, Kirsten Berth: Den skånske birkeret, *Scandia*. Tidskrift för historisk forskning 44, 1978, s. 25-57.
- Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis*. Chronologisk Fortegnelse over hidtil trykte Breve fra Middelalderen, 1. rk. ved Kr. Erslev, 1894-1912.
- Saxonis gesta Danorum* I-II, J. Olrik & H. Ræder ed., 1931-57.

Tæt på 1000-tallets indbyggere i Aaker sogn

Gravpladser fra tidlig kristen tid ved Ndr. Grødbygård

Af Hanne Wagnkilde og Torben Pind

I årene 1982-1993 udgravede Bornholms Museum to gravpladser med henholdsvis 27¹ og 500 grave fra tidlig kristen tid på markerne i Grødby², sydligst i Aaker sogn. I 2/3 af gravene fandtes gravgaver, hvilket ikke forekommer på andre tidlig kristne gravpladser i Danmark. Skikken at medgive gravgaver i 1000-tallet er derimod påvist i Skåne, Dalarna, på Gotland og i de baltiske lande. Gravpladserne kaster således nyt lys over kristendommens indførelse på Bornholm, som vi hidtil blot har haft kendskab til gennem Adam af Bremen - 1000-tallets ofte citerede og tolkede skriftlige kilde fra ærkebispesædet i Hamburg. Såvel gravfundene som det gejstlige

skrift vidner om, at kristningen af Bornholm sandsynligvis fandt sted ca. 100 år efter, at Kong Harald ristede på den store Jellingsten, at han havde »gjort danerne kristne«. Endvidere vidner de to gravpladser i Grødby, om at indførelsen af kristendommen har været en længerevarende proces. Den store velordnede gravplads leder tanker hen på en tidligere administrativ inddeling, der muligvis kan sættes i forbindelse med etableringen af Aa Kirke. Nedenfor fremlægges de foreløbige resultater af undersøgelserne af gravpladserne, men mange aspekter og detaljer afventer endnu at blive undersøgt³.

Fig. 1. Udgravning af grave med velbevarede skeletter ved Ndr. Grødbygård. I graven øverst i billedet anes omridset af en trugformet kiste. Gravene er set fra nord. Foto: Bornholms Museum.

Indledning

Med den store Aa Kirke fra slutningen af 1100-tallet⁴, knejsende på det markante bakkedrag i vore dages Aakirkeby, fornemmes, at kirken har betjent et stort opland længe før byen for alvor voksede til og fik købstadsrettigheder i 1346. Kirkens beliggenhed i Aaker sogn uden for bygrænsen vidner om, at den før byens opkomst fungerede som landkirke ligesom de øvrige romanske kirker på øen. Kirkens størrelse og inventar som kirkens døbefont, udført af den gotlandske stenmester Sigraf vidner også om særlig stor rigdom i forhold til øens an-

dre kirker, hvilket stemmer overens med byens senere status med sæde for Bornholms kirkelige styrelse (den benævnes ligefrem kapitel) samt øens landsting, der er beskrevet af Ingrid Nielsen andetsteds i dette skrift. Aaker sogn hører da også idag til blandt øens største.

Vil vi forstå det vigtige kulturhistoriske skift - kristendommens indførelse - og hændelserne forud for kirkebyggeriet, må vi i bogstaveligste forstand grave tilbage til tiden før den store, monumentale kirke og fastlæggelsen af det store sogns grænser. Ingenting kommer nemlig som bekendt ud af

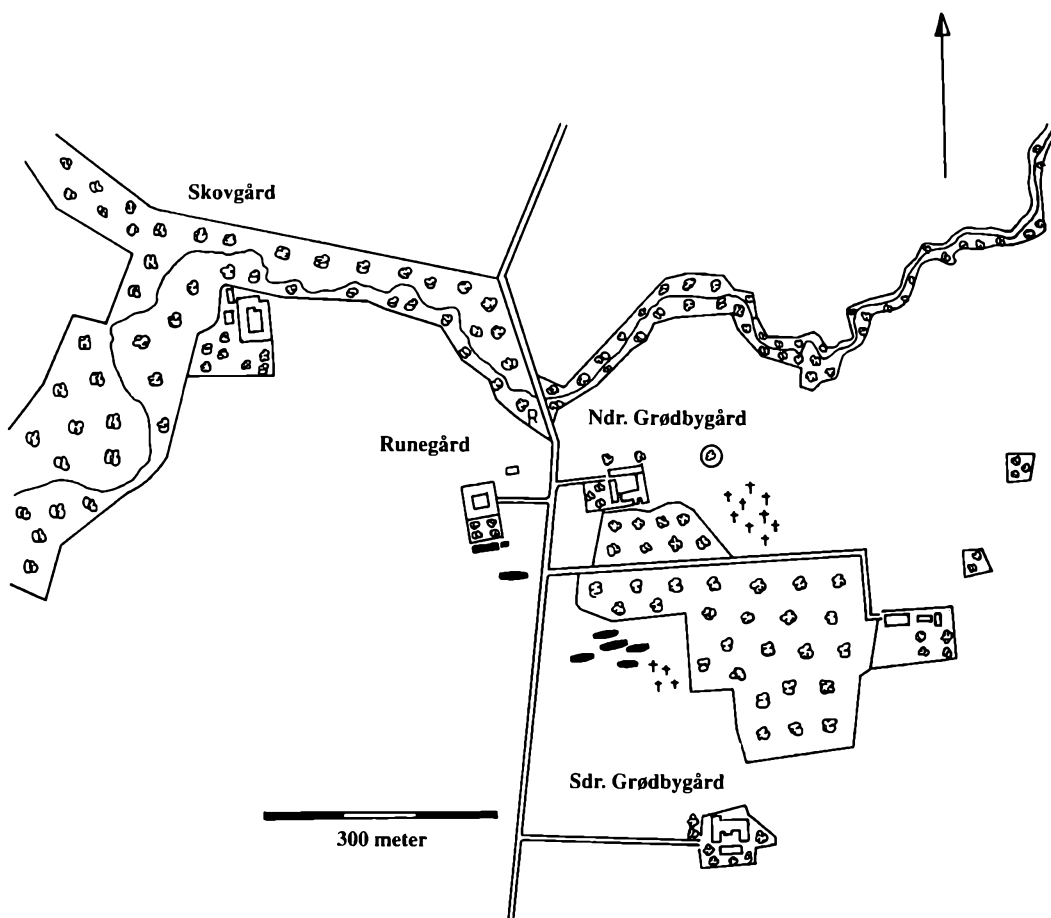

Fig. 2. Beliggenheden af 1000-tallets gravpladser samt gårdstomter fra vikingetiden og tidlig middelalder i Grødby. Runestenen, der fandtes i åen i forrige århundrede, er ligeledes markeret.

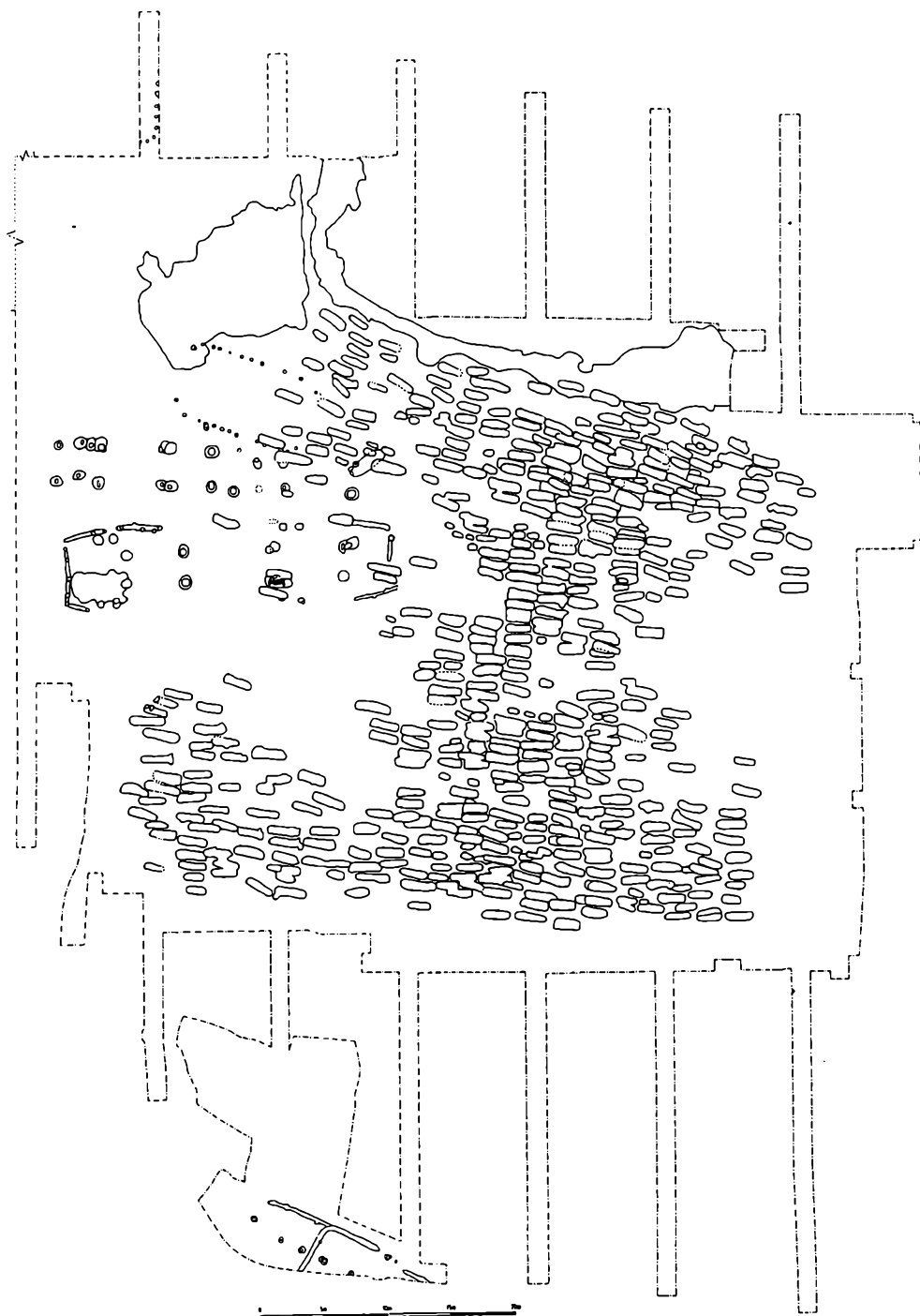

Fig. 3. Plan over gravpladsen ved Ndr. Grødbygård. Foruden de 500 grave ses nordligst foden af en overpløjet høj fra sten- eller bronzealderen. Den nord-syd-vendte grav er en hellekiste fra sidste del af bondestenalderen. Hellekisten er anlagt ca. 3000 år før gravpladsen. Husene i det nord-vestligste hjørne er fra vikingetiden, og har fungeret umiddelbart før anlæggelsen af gravpladsen. Huset længst mod syd stammer fra germansk jernalder 600-800 e.Kr. og er således bygget før vikingetiden og kristendommens indførelse.

ingenting. Da det er forbundet med praktiske vanskeligheder at foretage arkæologiske udgravninger i bestående byer og kirker, er viden om tiden omkring kristendommens indførelse samt det tidligste kirkebyggeri ikke søgt i hverken Aa Kirke eller de omkringliggende gader. Som en foræring dukkede to gravpladser fra tidlig kristen tid i stedet uventet op i forbindelse med Bornholms Museums systematiske, arkæologiske undersøgelser af huse og gravpladser fra andre af oldtidens perioder i Grødby i 1980'erne (fig. 1). Sparsomme skriftlige kilder belyser som beskrevet nedenfor kristendommens indførelse set med gejstlige øjne og er farvet af ønsket om mission. Arkæologiske vidnesbyrd er og bliver derimod det tætteste vi kan komme på 1000-tallets indbyggere, da det er selveste deres jordiske rester samt medgivne gravgaver, der undersøges. De håndgribelige vidnesbyrd beskrives og analyseres derfor af arkæologer for at blotlægge og forstå datidens livsbetingelser og symbolværdien i gravgaverne.

Det er ikke kun gravpladser, der kendes fra tidlig kristen tid. Flere end 25 gårdstomter kendes i Aaker sogn fra flittige amatørar-

Fig. 4. Grav 182 med jernnagler som eneste spor efter en plankestøtte.

kæologers opsamlings af vikingetidens og den allertidligste middelalders karakteristiske »Østersøkeramik« (ca. 800-1200) samt sølvmonter (især tyske, engelske, arabiske og danske), spænder, vægtlodder, skiferslibesten og karakteristiske kværnstensfragmenter af glimmerskifer med hårde granater indlejret. Kværnstensenes granater bevirker, at kværnen ikke skal hugges op, fordi de hårde granater forhindrer en fuldstændig glat-slidning af stenens iøvrigt bløde materiale. Sådanne kværnsten er importerede fra Norge eller Bøhmen i Centraleuropa og vidner ligesom mønterne om den udbredte handel i 1000-tallet.

Sporene efter 1000-tallets gårde kan næsten altid erkendes som mørkfarvede partier på markerne i umiddelbar nærhed af de nuværende gårde, der kan føres tilbage til 1500-tallet. Mørkfarvningen af jorden skyldes århundreders beboelse med husdyrhold og udrømning fra husenes ild- og kogesteder. Gårdstomterne fra 1000-tallet må opfattes som enkeltgårde, således at der heller ikke for oldtidens vedkommende er belæg for egentlige landsbyer på Bornholm⁵. De arkæologiske vidnesbyrd om oldtidens bebyggelse i Aaker er fremlagt af Finn Ole Nielsen andetsteds i denne jubilæumsbog.

Skriftlige kilder

Kirkebyggeriet i Sven Estridsens regeringstid (1047-1074) er malende beskrevet af Adam af Bremen. Eftersom Adam er den eneste skriftlige kilde, der beskriver kristningen af Bornholmerne »de barbarer, der bor på øen Holm« citeres han ofte. Her er beskrivelsen derfor kun kort refereret. Hamburg-kanniken forklarer, at kristningen af bornholmerne havde trukket ud, fordi den fordrukne Lunde-bisp Henrik, der tidligere havde været bisp på Orkneyøerne under Knud den Store (1019-35), lod stå til hvad hedenskab angik. Denne Henrik endte da også med at gå til grunde i sin formastelighed, idet han åd og drak så meget, at han

sluttelig sprak. Herefter kom Bornholm under Dalby-bispen - den fromme Eginio - og nu kom der gang i missionen. Eginio talte så godt for sin sag, at bornholmerne under hans prædikener blev så rørte, at de straks lod sig døbe og tilbød ham al deres rigdom i form af guld og sølv. Bispen bad dem selvfølgelig om at bygge kirker for pengene. Der var da gået næsten éthundrede år, siden Harald Blåtand kundgjorde på Jellingstenen, at han havde kristnet danerne. Som ved al historiskrivning skal man dog se sin kilde nærmere an. Adam af Bremen er ofte og sikkert med rette beskyldt for at forherlige det tyske bispesædes magt og indsats i det skandinaviske område. Historien om den fordrukne Orkney-bisp skal måske således tjene til at forklejne den engelske kirkes indflydelse og vidner formentlig snarere om strid mellem den tyske og engelske kirke.

Trods den fromme Eginos indsats beretter en senere kilde - Knytlinge-sagaen - om, at Blod Ejjil - Knud den Helliges (1080-86) foged på Bornholm - foretog de ukristeligste sørøverier i Østersøen. Ejjil nægter ifølge sagaen at skrifte om sin udåd, hvilket kongen tog som bevis på hans manglende tro på Den Almægtige, og lod ham henrette. Også her må man tage kraftigt forbehold for sandhedsværdien, ikke mindst fordi historien er nedskrevet fjernt fra Bornholm flere hundrede år efter hændelserne.

Grødby-undersøgelserne.

Som supplement til skribenternes farvede beretninger og saftige fortællinger kender vi 1000-tallets indbyggere indgående fra udgravningen af to gravpladser ved henholdsvis Runegård og Ndr. Grødbygård⁶ (fig. 2). En meget velbevaret brandtomt efter en gård fra samme tid som gravpladserne er også udgravet ved Runegård⁷. Grødby har siden slutningen af 1970'erne⁸ været udvalgt til større, arkæologiske undersøgelser, da bakkedraget rummer oldtidsanlæg fra de fleste af oldtidens perioder, således at det lille,

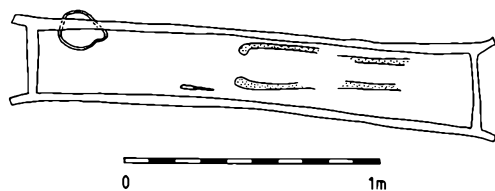

Fig. 5. Opmålingsplan af grav 473 med plankekiste med udragende langsider. Da der ikke fandtes jernnagler i graven, har kisten formentlig været tappet sammen.

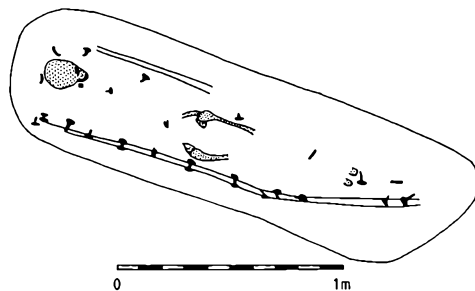
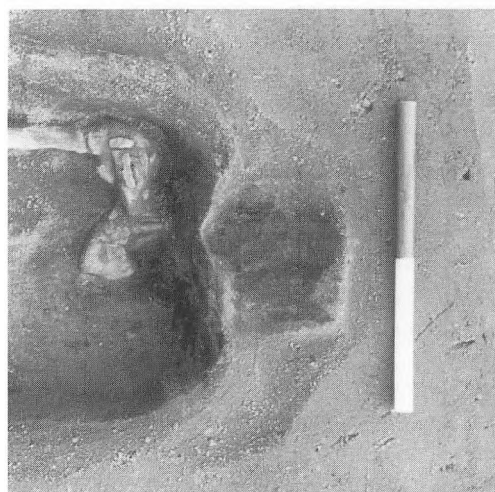

Fig. 6. Opmålingsplan af grav 404 med spor efter genbrugt skibstømmer med klinknagler.

sluttede samfund, repræsenteret ved såvel hustomter som gravpladser, kan studeres.

Selve bakkedraget er dannet af smeltvandssand, aflejret under isens afsmeltning i slutningen af sidste istid. Markerne her byder derfor på gode iagttagelsesforhold for jordgravede stolper og gravanlæg, der tegner sig ganske tydeligt, når markens pløjelag fjernes med en gravemaskine⁹. Det 40.000 m² store areal er dog ikke totaludgravet, men sonderet ved at grave »søgegrøfter« for hver sjette meter fra nord til syd på de oldsagsrige marker. På denne måde fås et godt indblik i de vidtstrakte arealers bebyggelser, omend her ikke er tale om totaludgravning af alle hustomter. Hustomterne kortlægges i kraft af, at stolpehullerne til de forskellige hustomter er forskellige. Således kan selv grundplaner af hustomter, der ligger oveni hinanden udskilles. Ved samtidig at iagttage hvilke stolper, der er gravet ned i hinanden,

får man også oplysninger om, i hvilken rækkefølge husene har eksisteret.

Gravpladser går det derimod ikke an at grave ekstensivt, da der blandt gravgaverne ofte findes oldsager eller oldsagskombinationer, der udgør grundlaget for tidsfæstelsen af gravpladsen. Gravdateringer fra de fundrige grave i Grødby er, da man jo kan være helt sikker på, at gravgaverne er forsætligt, samtidigt nedlagte, de vigtigste kronologiske udsagn, der kan fremskaffes. Derimod er bevaringsforholdene for organisk materiale ringe p.g.a. vandgennemstrømningen, der bevirker udvaskning af træ og ikke mindst knogler, i Grødbys grusede undergrund. Det har derfor ikke været muligt at foretage helt nøjagtige og derfor særdeles eftertragtede årringsdateringer på kisterne. Udvasningen er også årsag til, at antropologiske undersøgelser ikke har kunnet foretages på hele skeletter, men kun på de mere holdbare kranier og tænder¹⁰.

Gravpladsernes grundplan.

Efter undersøgelsen af 27 øst-vest-vendte grave fra 1000-tallet ved Runegård i 1982, var yderligere fund af grave fra denne periode ikke forventet i Grødby. De 27 grave antoges for at være det sidste hvilested for indvånerne fra 3-4 gårde spredt på bakkedraget i Grødby. Bebyggelsesstrukturen må have lignet den, som ses i Grødby den dag i dag, uden at man dog kender noget til gårdene fra 1200-tallet til 1500-tallet.

Overraskelsen var derfor stor, da der ved prøvegravningen i 1986 efter bondestenalderens hustomter fremkom endnu en gravplads fra 1000-tallet i de lange søgegrøfter ved Ndr. Grødbygård (fig. 3). Den 2000 m² store gravplads med 500 kristne grave ligger

Fig. 7. Grav 256 med trugformet kiste med udsparede håndtag. Truget var så kort, at ligets fødder måtte bukes for at finde plads i kisten. Foto: Bornholms Museum.

blot 300 meter nord for den lille plads ved Runegård.

Gravene på den store gravplads lå i to grupper med 10-15 meters mellemrum. Gravgrupperne var »vokset sammen« på midten, så området med grave tegnede sig som timeglasformet. Den nordligste gravgruppe, der lå syd for en forlængst bortpløjet høj, var orienteret en smule afvigende fra den sydlige del af pladsen. Kun et fåtal af gravene var nedgravet i hverandre, hvilket betød, at her var gode muligheder for at analysere gravpladsen med hensyn til gravenes indbyrdes rækkefølge og indretning. På de nuværende kirkegårde omkring middelalderens stenkirker, hvor der er foretaget begravelser oveni hinanden i over 800 år eksisterer denne mulighed selvsagt ikke. I Grødbys 500 grave fandtes ialt 525 individer.

De gravfri områder undersøgte nøje, i forventning om, at så stor en gravplads måtte ligge i tilknytning til en kirke. Spor efter en kirke fandtes imidlertid ikke, men det kan formodes, at stolpehullerne efter en spinkel kirkekonstruktion kan være bortpløjede, da den omfattende udgravning netop foretoges p.g.a. faren for yderligere itupløjning af de mange grave. På bakketoppen var enkelte grave allerede så medtagne, at skeletterne kom til syne umiddelbart under det 20 centimeter tykke pløjelag. Derimod var der spor efter et stort hus med krumme vægge fra ældre vikingetid på pladsens vestligste, gravfri område. Krumvægshuset har dog været revet ned og formentlig overpløjet ved anlæggelsen af gravpladsen, eftersom enkelte grave er gravet ned i sporene efter husets tagbærende stolper og vægggrøfter.

Nord for denne velbevarede, 28 meter lange, hustomt fandtes de tagbærende stolper efter endnu 3 huse, der havde ligget på samme sted. Formentlig er de forgængere for krumvægshuset. Hvert hus har sandsynligvis haft en brugstid på 30-35 år, den gennemsnitlige tid det erfaringsmæssigt tager,

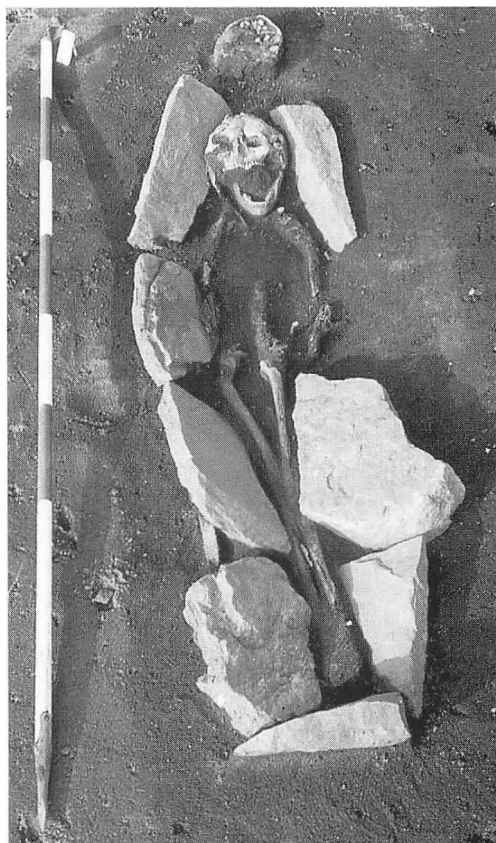

Fig. 8. Gravpladsens eneste grav med stenkiste - grav 78. Foto: Bornholms Museum.

førend jordgravede stolper rådner og ikke længere kan bære. Nordvestligst fandtes vægstolperne af et mindre hus uden tagbærende stolper. Dette hus kan ikke dateres nøjagtigt og synes heller ikke at have direkte sammenhæng med gravpladsen.

Et hegn til markering af det til gravpladsen indviede areal eftersøgte også nøje ved udgravningerne, men sammenhængende grøfter fandtes ikke. Igen kunne her være tale om bortpløjning af en eventuel digegrøft, men i udkanten af marken langs gravpladsens sydlige grave var muldlaget tykt og gravene fuldstændigt bevarede, således at også en grøft skulle være bevaret her. Gravpladsen kan dog have været omgivet af

et stengærde, som kan være fjernet ved de sidste 1000 års markarbejde. Den lille gravplads ved Runegård havde heller ikke bevareret et omgivende hegn. Da landets andre tidlige middelalderkirkegårde alle har hegn er det rimeligt at antage, at gravpladserne også her har været indhegnede. Hegn har, foruden at afmærke og signalere det indviede område, også holdt de omkringliggende gårdes husdyr effektivt ude fra indbyggernes sidste hvilested. Det er endnu gådefuldt, at der ligger to samtidige kristne gravpladser på så begrænset et område. Muligvis er den lille gravplads grødby-boernes sidste forsøg på at opretholde en familiegravplads i tilknytning til en enkelt gård, førend forholdene vedrørende begravelser blev formaliserede. En formalisering, der i løbet af ca. 100 år bevirkede, at alle blev begravet på den store »kønsopdelte« og regulerede gravplads ved Ndr. Grødbygård. Gravpladserne viser således, at begravelses-traditionerne i tiden umiddelbart efter kristendommens indførelse var i oprud og under omformning. Lignende forhold er, omend fjernt fra Bornholm, påpeget af Lars Ersgård i og omkring Leksand i Dalarna¹¹. På Gotland findes også hedenske gravfelter ved gårdene, der er samtidige med de regulære kirkegårde.

Spor efter stormandsgård?

Skønt hustomterne i tilknytning til den store gravplads alle er ældre end gravpladsen og ser ud til at repræsentere en regulær vikingetidsgård, er det vigtigt at inddrage dem i betragtningerne om gravpladsens anlæggelse. Undersøgelser ved kirken i Lisbjerg, syd for Aarhus viser netop, at en stormandsgård havde ligget ved kirken, og at et hegn omsluttede såvel gårdsbygningerne som kirken. Lisbjerg Kirke er endvidere kendt for sit senromanske, gyldne alter af meget høj håndværksmæssig og kunstnerisk kvalitet, som i dag kan ses på Nationalmuseet. Ved de seneste undersøgelser i Lisbjerg Kirke¹² er fremkommet bevis for en stolpebygget for-

gænger til den romanske kirke - ovenikøbet lerklinet, pudset og med »kalkmalerier« i form af bladranker. Herunder igen er fundet flere »generationer« af et stort vikingetids-hus, der tolkes som stormandsgårdens tidligere faser. Med undersøgelserne i Lisbjerg, er der således belæg for, at storbønderne etablerede kirkerne. Set i lyset af Lisbjergundersøgelserne har Grødby-tomterne muligvis huset den stormandsslægt, der siden etablerede omend ikke en kirke så sørgede for en kristen gravplads.

De senere års fund af skatte fra 1000-tallet i umiddelbar nærhed af 3 bornholmske kirker¹³ antyder ligeledes, at der har ligget rige gårde netop ved kirkerne, og at også bornholmske stormænd har bekostet de første trækirker. Kun omfattende udgravninger i og omkring stenkirkerne som i Lisbjerg kan bringe viden til veje om det tidligste kirkebyggeri og den tilhørende bebyggelse.

Kristen gravform, kønsopdeling og barnegrave

Trods manglende kirke og hegn samt tilstedeværelsen af gravgaver i 67% af gravene, er der ingen tvivl om, at gravene indeholder kristne. Gravgodset giver da også indtryk af at være amuletter, snarere end egentlige gravgaver. Skikken at medgive gravgaver var således kraftigt på retur, og fundene vidner snarere om lokal folketro udsprunget af verdslige traditioner. De kristne træk er, at gravene er orienteret øst-vest i modsætning til vikingetidens nord-syd-vendte grave. Med blot tre undtagelser var alle begravet med hovedet i vest, således at man på opstandelsens dag kunne rejse sig og skue den kommende Kristus. Af de tre »vrangvendte« lå to længst mod nord, ved randen af den overpløjede høj. Den tredje fandtes i en grav med to gravlagte.

Et andet kristent træk er, at gravpladsen er kønsopdelt. Kvinder ligger på pladsens nordlige halvdel, mens mænd ligger på syd-delen. Såvel gravgodset som foreløbige un-

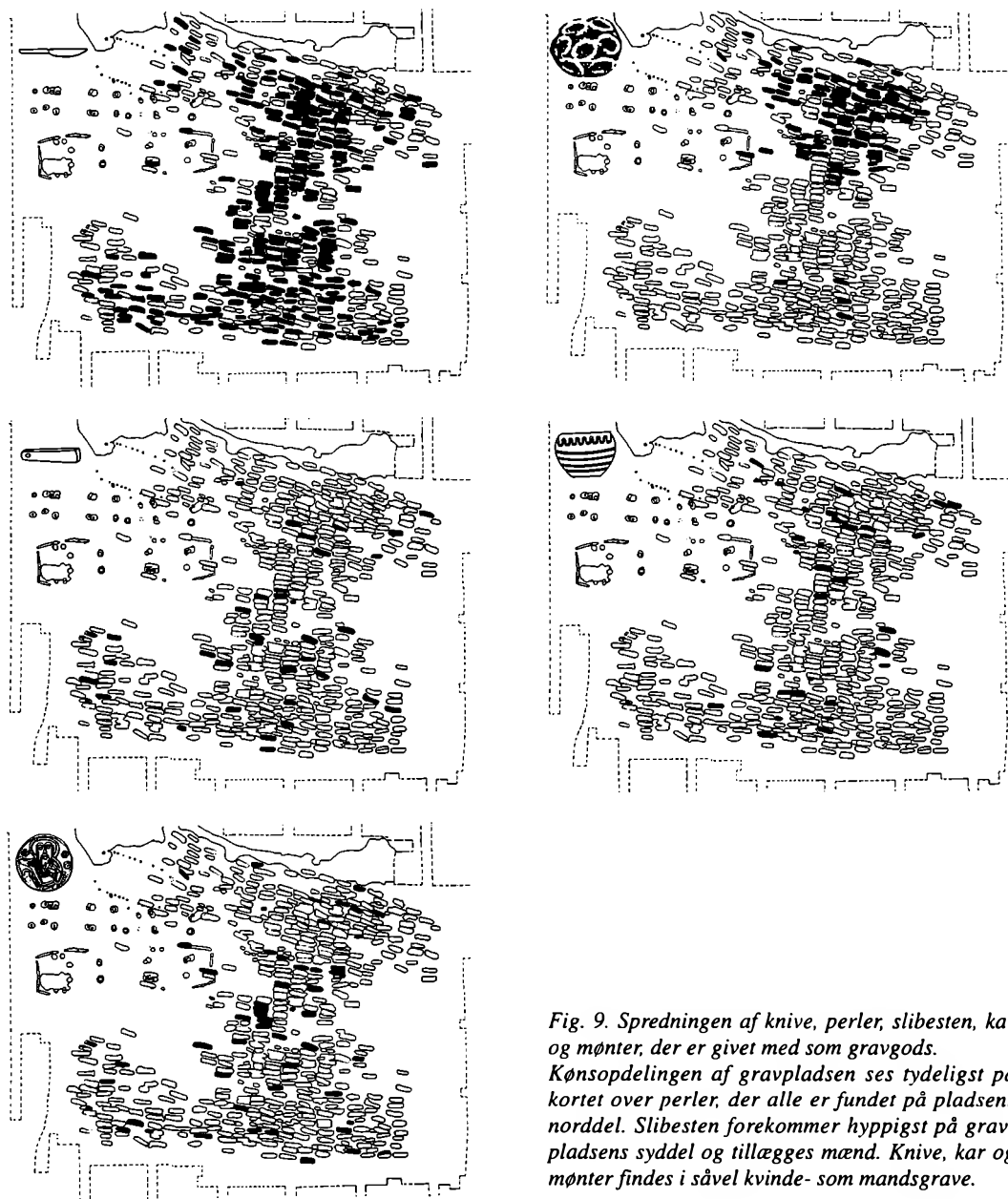

Fig. 9. Spredningen af knive, perler, slibesten, kar og mønter, der er givet med som gravgods. Kønsopdelingen af gravpladsen ses tydeligst på kortet over perler, der alle er fundet på pladsens norddel. Slibesten forekommer hyppigst på gravpladsens syddel og tillægges mænd. Knive, kar og mønter findes i såvel kvinde- som mandsgrave.

dersøgelser af kranier og tænder bekræfter kønsopdelingen. Generelt finder man nemlig små og spinkle skeletter mod nord og større, kraftige skeletter mod syd. Kønsopdelingen svarer til, at kvinder og mænd langt

op mod vor egen tid har siddet hver for sig i kirkerne.

De mange spædbarnsgrave - ofte blot 60 centimeter lange nedgravninger med kister på 50 centimeters længde - peger også mod

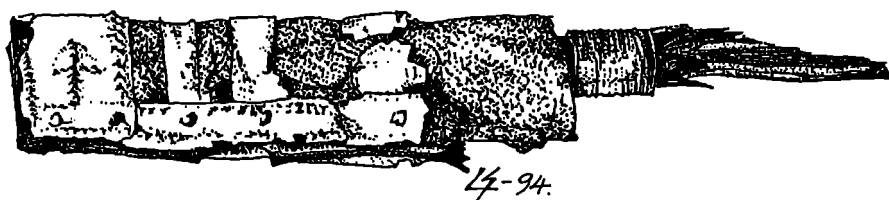

Fig. 10. Kniv fra grav 494 med »vendisk skedebeslag« og indprikket kors. Tegning: Lone Schiøts. 1:1.

kristen gravskik, da barnebegravelser er sjældne på de ældre hedenske gravpladser fra vikingetiden. Barnegravene ligger spredt mellem de øvrige grave, hvilket er forskelligt fra den nyligt udgravede, næsten samtidige gravplads med kirke ved Sebbesund i Limfjorden. Her er gravpladsen omkring kirken ligeledes kønsopdelt, men barnebegravelser er foretaget så tæt på kirkens fodmur som muligt¹⁴. Formentlig har man placeret børnene tæt på kirken, for at opnå størst mulige sikkerhed for frelse for børnene. At der drages ekstra omsorg for døde børn ses også i Grødby, hvor gravgaver hos børn er hyppigere end hos voksne.

Gravpladsens størrelse

Gravpladsens 500 grave er anlagt over en periode på ca. 100 år. Antallet af grave overstiger dog langt, hvad man kunne forvente, hvis pladsen kun var hvilested for beboerne på 3-4 gårde i Grødby. Antages gennemsnitsalderen for at være 40,3 år¹⁵ som udregnet for vikingetidsskeletter fra hele Danmark, kan man, når man kender pladsens brugstid udregne befolkningsgrundlaget for pladsen. Ved således at dividere de 500 grave med brugstiden på 100 år og herefter gange med gennemsnitslevealderen fås, at samfundet, der befolker »kirkegården«, er på ca. 200 indbyggere. 200 indbyggere svarer til ca. 20 gårde, hvis man regner med at flere generationer har beboet gårdene. Der er med disse beregninger grundlag for at antage, at Grødby-gravpladserne repræsenterer et større opland¹⁶. Den tidligste sognedannelse er ikke belyst ved skriftlige kilder, men

gravpladsen her indikerer, at Aaker sogn i 1100-tallet har fået sin nuværende størrelse og form ved sammensmeltning af flere små kirkelige enheder.

Sammenlægningen af flere administrative enheder kan være grundlaget for, at netop Aa Kirke 50-100 år herefter bliver øens største. En lignende sammenlægning har muligvis fundet sted i Poulsker, hvor skolelærer J.A. Jørgensen i forrige århundrede har udgravet 25 grave på en kristen gravplads ved Munkegård, der også kan dateres til 1000-tallet¹⁷. Siden er flere grave registreret ved vejudvidelser i 1924 og 1946¹⁸. Munkegårdsgravpladsen er dog ikke totalundersøgt, men må ud fra overfladefundne gravgaver antages at være omkring halvt så stor som Grødbygravpladsen.

Gravenes indretning

Træ er ikke bevaret i den grusede undergrund i Grødby, men mørke spor efter kister findes i de fleste grave. Hyppigst er begravelser foretaget i rektangulære plankekister, der er konstrueret således, at kistens langsider rager ud over kortsiderne. Planke-

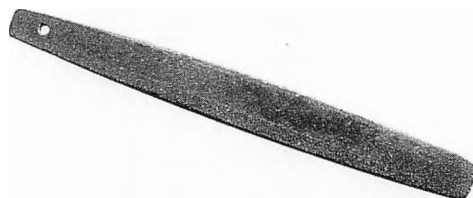

Fig. 11. Slibesten med hul til ophængning i bæltet sammen med kniven. Foto: Svend Kofod.

kisternes længde afhænger af den afdødes højde, mens bredden kun sjældent overstiger 50 centimeter. Her er således ikke tale om kister med standardmål. Plankekisterne er bygget af op til 2,5 cm tykke planker, at dømme ud fra de mange svære jernnagler, hvorpå træ fra kisten er fastrustet. Kisterne kan være sammenholdt af op til 22 nagler (fig. 4). Konstruktion og nagleantal er lidt forskelligt, og naglerne er ikke altid placeret symmetrisk. Kisterne bærer således præg af at være lavet til lejligheden, og her er derfor ikke tale om klædes- eller brugskister. Kister uden jernnagler, men af samme form som plankekisterne, optræder også og må have været samlet med træsnagler (fig. 5). I et enkelt tilfælde er fundet klinknagler hen over et skelet. Således har den gravlagte her fået en bådside som dække eller kistelåg (fig. 6). Fra den samtidige kirkegård i Löddeköpinge i Skåne findes enkelte begravelser med både som kister. At kister fra tidlig kristen tid bærer præg af »det forhåndenværende søms princip« kendes også fra kirkegårde i Lund. Ved udgravningerne under PK-banken fandtes kister, hvor »fodenderne« var stablet sammen af forskellige brædder. Her sås også korte kister med forlængelser i form af grenflet¹⁹. Trugformede kister er en anden kisteform i Grødby. Kisterne er lavet ved udhuling af halve træstammer og hugget ganske tynde, med kraftigt udspærrede håndtag. Da flere trugformede kister er bemærkelsesværdigt bedre bevarede end plankekisterne, kan det antages, at karrene har været brugskar, og at deres indhold gennem tiden, hvad enten de har været sulekar eller tjent andre formål, har haft stabiliserende virkning på træet. I et enkelt tilfælde var truget for kort, og ligets fødder er foldet sammen, for at finde plads i kisten (fig. 7). Børn blev ikke begravet i trug, hvilket også kan tages som indicium for, at trugene var brugskar. Kun i ganske få grave forekommer sten. En enkelt gang er fundet en flad helle over hovedenden på en grav, mens der i en anden grav lig-

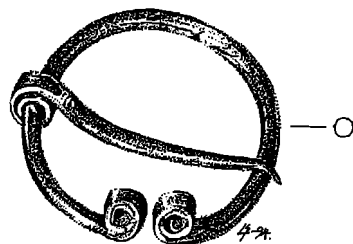

Fig. 12. Kvindegrav 183 med ringspænde ved højre skulder. Foto: Bornholms Museum. Tegning af spænde fra grav 466 af Lone Schiøfts. 1:1.

ger en sten under hovedet. Bemærkelsesværdig er en enkelt kiste, sat af flade heller og med såvel låg som bund af sten (fig. 8). Denne grav undersøgtes ganske nøje, med henblik på at finde ud af, hvorvidt her var tale om gravlægningen af en gejstlig, som det er tilfældet med en »hoveddrumsgrav« på den nyligt udgravede kirkegård ved Sebbesund. Stenkisten, der tilmed ligger midt i det gravfri område, hvor en eventuel kirketomt burde have ligget, viste sig dog at indeholde et ganske ungt menneske på 11-12 år.

Fig. 13. Spænde i »urnesstil« med drage fra grav 493. Foto: Svend Kofod.

Gravene, der ligger på rad og række, og sjældent er gravet ned i hverandre, viser ingen spor efter en markering i form af jordgravede steler eller markeringssten. Grave- ne ligger dog højt p.g.a. mange års pløjning, således at spor efter markering kan være bortpløjede.

I de snævre kister ligger de døde udstrakte på ryggen, men presset ned, således at underarmene hviler på hofter eller lårben. Hyppigst ligger den ene arm ned langs siden, mens den anden ligger ind over kroppen. Armstillinger i middelalderlige grave er nyligst brugt til datering af danske grave af Jakob Kieffer-Olsen²⁰. Armene »flytter« længere op på brystet med foldede hænder, desto senere i middelalderen grave er anlagt²¹. Armstillingerne på Grødby-pladsen tilskriver sig de tidligste og ikke særlig regelrette former, og kan således ikke hjælpe til nøjere datering af grave.

Selv meget små børn er vist nøjagtig den samme omsorg med hensyn til gravens orientering, kister og ligets placering. En del barnegrave er dog kun erkendte, fordi en smule tandemalje er fundet i gravens vestender.

Da gravgaverne og deres placering i grave, med nogle få undtagelser, er stereotyp og af amuletlignende karakter samt pla-

ceret ifølge et fastlagt mønster, er ligene formentlig svøbt. Dog er der kun i få tilfælde fundet simple jernnåle, som det er almindeligt på andre middelalderlige gravpladser. For ligklæde i form af en simpel kjortel eller svøb taler også, at der ikke i gravene er remspænder, som ellers findes ganske hyppigt på 1000-tallets bopladser, og som derfor må have indgået i dagligdragten.

Gravgaverne

Gravgaver er fundet i 67% af grave og hyppigst (51%) er det en kniv, ofte en meget slidt kniv, der følger den døde i graven (fig. 9). 7 knive fandtes i skeder med »vendiske« skedebeslag af bronze, hvoraf en enkelt havde et kors indprikket (fig. 10). Korset er det eneste fund, der signalerer de gravlagtes religiøse tilhørsforhold. Knivene findes i såvel kvinde- som mandsgreve, men knivene ledsages hos mændene ofte af en skifer- eller sandstensslibesten med ophængningshul (fig. 11). Slibesten er fundet i 6% af grave. Knivene findes oftest ved hoften, og har være ophængt i bæltet, men knive findes også andre steder i grave. De forskellige placeringer vidner om, at knivene er lagt ned til den døde i kisten eller på kistelåget. Næsthypigst forekommer perler fra kvindegrave (19%). Perlerne findes oftest 3 forskellige sammen - en glasperle, en lerperle samt en sølvtrådspere. En foldet mønt gør det i enkelte tilfælde ud for en sølvperle. Perler af eksotiske materialer som bjergkrystal, carneol og tårnsnegl er også tilstede. Perlerne findes hyppigst umiddelbart under kvindens hage, og mange gange er de først blevet fundet ved tandlægens forsigtige fremrensning af kranier og tænder. Perlerne må således have siddet på en snor, der er bundet forholdsvis tæt om ligets hals. Mønter er tredje hyppigste gravgave hos såvel kvinder som mænd (14%). På brystet, umiddelbart nedenfor hagen, er fundet ringspænder i 4% af kvindegrave (fig. 12). En enkelt kvinde havde et bronzespænde med sig,

ornamenteret i den dragelignende »urnes-stil«, der er almindelig i den sene vikingetid og tidlige middelalder i Norden (fig. 13). Stilen med de sammenslyngede dyrekroppe er opkaldt efter stavkirken i Urnes i Vestnorge, hvor træportalerne er udsmykkede med elegant, sammenslyngede dyr. Slavisk inspirerede lerkar findes i 6% af gravene. Ofte er her tale om symbolske pars pro toto ned-sættelser af kar, idet en karbund eller et stort skår kan gøre det ud for hele kar. Ligesom de halve og kvarte mønter viser lerkarskårene, at det er symbolværdien, der er af betydning, hvilket understreger gravgavernes amulettagtige karakter. Karrene er som regel placeret i gravens fodender (fig. 14). Da der ikke er fundet hverken madskorper eller trækul i karrene, er det uvist, hvorvidt karrene symboliserer et madoffer, eller om de er tænkt som røgelseskar.

Mindre stereotype gravgaver er enkelte svungne ørenringe (Schläfenringe) opkaldt efter deres oprindelse i de slaviske områder syd for Østersøen (fig. 15). En bjælde fandtes liggende ved halsen af et barneskelet, hvor den vel har hængt i en snor. Bjælder kendes ligeledes fra Østersøområdet, og er almindelige fund fra hele Norden i middelalderen (fig. 16). Et forgyldt sølvhjerter af en type, der hos de slaviske stammer anvendes flere sammen som rembeslag, er fundet ved kraniet i en kvindegrav, og har formentlig været øre- eller hårsmykke (fig. 17).

I kvindegravene er også fundet »toilet-sæt« med øreske, spatel og en kombineret tandstikker og neglerenser (fig. 18). I en enkelt grav lå et nålehylster af bronze. Skønt hylstret indeholdt stærkt korroderede jern-

nåle, var det ikke sprængt, men ganske velbevaret (fig. 19). Lignende nålehylstre kendes bl.a. fra Baltikum, hvor de ses ophængt i kvinders smykkekedler fra 1200-tallet²². Beretninger om folketro vidner om, at nåle er lagt i kvinders grave langt op i det 18. og 19. århundrede. Det var især kvinder, der døde i barselsseng, der fik nåle med, for trods alt at kunne sy tøjet til det barn, man mente måtte fødes i det hinsides. Om det er lignende folketro, der ligger til grund for de medgivne nålehylstre i den tidlige middelalder, kan man kun gisne om²³. Der er ikke fundet fostre i Grødby, hvilket sandsynligvis skyldes, at så spæde skeletter ikke er bevarede i det grusede undergrundssand.

Fig. 14. Grav 210 med kar i fodenden. Nord for »kargraven« ses et svagt omrids af en på det tidspunkt uodgravet grav. Foto: Bornholms Museum. Der kan både være medgivet hele kar, men også skår og karbunde kan gøre det ud for hele kar. Foto: Svend Kofod.

Fig. 15. Schläfenring fra grav 561 - svungen øren-ring, inspireret fra det slaviske område. Foto: Svend Kofod.

3 grave indeholdt jernredskaber, der står i modsætning til de stereotype gravgaver. Sandsynligvis vidner redskaberne om ejerens hverv i levende live. En mand havde fået en lille jernøkse med i graven, og en ca. 50-årig kvinde var begravet med en lille le, hvorpå der var tekstilaftryk. Tekstilet kan have være viklet om leen, men kan også stamme fra kvindens dragt. En tredje 18-årig mand havde fået et stort jernredskab, der muligvis er et spyd, med sig²⁴.

Datering og mønter.

I 14% af Grødby-gravene fandtes mønter - hyppigst blot en enkelt mønt eller en halv eller kvart. Hyppigst lå mønten i gravens hovedende, men mønter er også fundet ved bryst, hofte og fødder. Kun en grav indeholdt flere mønter - en »dødemandskat« - en lædertut med såvel mønter som brudsøl (fig. 20). Mønterne stammer hovedsagelig fra 1000-tallet og mange er fra Sven Estridsens regeringstid (1047-1074).

Bevæggrundene til at medgive mønter kan være Charonsmyten, der også kan have sin nordiske version. Ifølge den græske mytologi lagde man mønter i grave som betaling til færgemanden Charon for færden over floden Styx til dødsriget Hades. Folkemindeforskere nævner også, at mønter indtil

forrige århundrede har tjent det praktiske formål at holde øjenlågene lukkede umiddelbart efter døden. Amuletvirkningen af korset på mønternes bagside kan også være grunden til, at mønterne blev lagt i gravene. Fra Estland har man eksempler på, at møntkorsene er klippet ud og lagt i gravene, hvilket er et håndgribeligt bevis på, at man trængte efter det kristne symbol.

Skikken at give mønter med i gravene holdt sig i Danmark helt til begyndelsen af forrige århundrede, og er således den sidste reminiscens af tidligere tiders skik at sikre den døde »til rejsen«²⁵.

Med det forholdsvis store antal mønter, der er fundet i gravene, foreligger der gode muligheder for »absolutte dateringer« af gravene²⁶. Dog giver mønter altid en datering »post quem«, d.v.s. en angivelse af det absolut tidligste anlæggelsestidspunkt for gravene. Netop det faktum, at mønterne er klippet itu vidner dels om symbolværdien, men også om at omløbstiden har været betragtelig. Ved handel i vikingetiden og den tidlige middelalder betalte man ikke i nogen bestemt møntenhed, men derimod ifølge vægten af sølv, uanset om man betalte med mønter, sølvbarrer eller ituklippede smykker. Sølvet er selvsagt mere ituklippet jo senere dateringen er, da det herved har indgået i flere handler og har passeret mange hænder²⁷. De senere års fund af sølvskatte på Bornholm viser netop denne forskel mellem tidlige vikingetidsskatte med hele sølvmønter (især arabiske dirhemer) og de ituklippede mønter i skatte fra 1000-årene. Med tiden og dermed den længere omløbstid bliver antallet af lødighedshak (probermærker), lavet med æggen af en kniv, også flere.

De øvrige metalgenstande i gravene (ringspænder, vendiske knivskedebeslag og sølvtrådspænder) er typer, der kan dateres bredt til perioden 1000-1200. Dog vidner et spænde med ornamentik i »urnesstil« om, at gravpladsen har fungeret i 1000-årene. De slavisk inspirerede »østersøkar« lader sig

heller ikke datere snævert på Bornholm. Med møntdateringerne af de grave, der indeholder kar, kan et spinkelt grundlag for en keramikronologi muligvis grundlægges.

Undersøgelse af skeletterne

Da knogler kun undtagelsesvis er velbevarede på gravpladserne i Grødby, hviler kønsbestemmelse, aldersbestemmelse og vidnesbyrd om sundhed, sygdom og vold på iagttagelser foretaget på kranier og tænder (fig. 21). Tænder er p.g.a. emaljens mineraliseringsgrad næsten altid bevarede omend af og til i fragmenter. Selve kraniekasserne er, trods de i forhold til lemmeknoglerne tynde knogleplader, også nogenlunde bevarede. Kønsbestemmelse er således foretaget på kranienes sekundære kønstræk i modsætning til de mere sikre kønsbestemmelser, der kan foretages på bækkenknogler. Ud fra kranierne kan kønnene adskilles på størrelsen af muskelhæftet bag øret (*processus mastoideus*), kindbenets mægtighed og længde (*os zygomaticus*), nakkemuskelhæfternes størrelse (*tuberculum occipitalis externa*), kæbens vinkel samt øjenbrynbuernes, pandens og hagens form. Her er tale om en vurdering af kønstrækkene på alle kranierne fra Grødby-gravpladsen, baseret på ovenstående knoglers og muskelhæfters relative størrelser. Forsøgsvis er tænderne fra Grødby-gravpladsen målt ganske nøjagtigt, for også at få en kønsbestemmelse ud fra antagelsen af, at kvinder rent statistisk har mindre tænder end mænd.

Aldersbestemmelsen foretages ud fra tændernes frembrud og slid samt tilstedeværelse af mælketænder. Især er det relative slid på kindtænderne (*molarerne*) vigtigt at iagttage, da netop kindtænderne bryder frem næsten på samme tidspunkt i livet hos alle mennesker. Skønt det lyder enkelt at vurdere frembrud og slid på tænderne, må der tandlæger til, der er specialister i tændernes frembrud, morfologi, sygdomme samt lindring af disse. Ofte er her nemlig brug for at

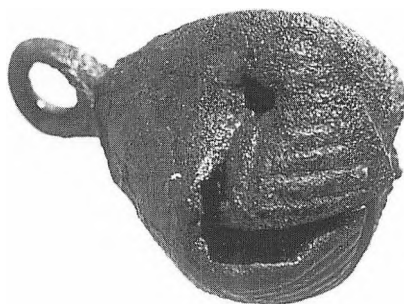

Fig. 16. Bronzebøjle fra grav 261, der var bundet om halsen på et barn. Foto: Svend Kofod.

kunne vurdere mere komplicerede forhold opstået ved særlige tandstillinger, manglende tænder eller slid opstået p.g.a. skader, tandstangning eller særligt arbejde. Særligt udsatte for brugsslid er f.eks. skræddere, der holder knappenåle mellem tænderne eller bestandigt bider tråden over. Da mange sygdomme i kæber samt hoved stammer fra sygdomme i tænderne, har tandlægerne tillige et nøje kendskab til kraniets fysiologi. Derfor sammenholdes aldersbestemmelsen foretaget ifølge tænderne med kraniesømmenes (*suturerne*) grad af sammenvoksning. Jo ældre et individ man står overfor, desto mere sammenvoksede er suturerne.

Gennemsnitsalderen er i Grødby 28,4 år, når alle gravlagte indgår i beregningen. Regnes gennemsnitsalderen ud for individer over 14 år, fås 30,7 år, hvilket er bemærkelsesværdigt lavere end gennemsnittet på 40,7 år for 320 danske vikingetidsskeletter²⁸. Årsagen til forskellen er endnu ikke fundet.

Kun de færreste sygdomme sætter sig direkte spor på tænderne. Indviders generelle sundhedstilstand, kan dog vurderes ud fra vandrette linier i tandemaljen (*hypoplasier*), der dannes ved feberlidelser under de blivende tænders dannelse i 2-4 års alderen. Sygdomstilstandene iagttaget på Grødby-skeletterne er dog især betændelser opstået på voksne, hvor tandnerven og kæbeknog-

len omkring 6-årstanden som følge af slid inficeres, hvilket hurtigt breder sig til nabo-tænderne. I enkelte tilfælde har betændelsen ført til opadning af kæbeknoglen, således at der er opstået hulheder i kæben. Murren i tænder og kæber har plaget de fleste voksne. Huller i tænderne (*caries*) forekommer dog ikke så hyppigt som i vore dage, og er kun iagttaget hos de ældste med nedsat tyggeevne. Tykke kager af tandsten vidner om, at man trods lidelserne ikke har rensset eller børstet sine tænder.

Gigt, der givetvis også var en almindelig lidelse på denne tid, er iagttaget i enkelte tilfælde, hvor lårbenenes kugleled og leje i hoftekoglen var bevaret. Herudover er kun to tilfælde af alvorlige sygdomme fundet. Ved øret på et kvindekranium ses en stor svulst, der formentlig har forårsaget hendes død. I et andet tilfælde, kunne man allerede under udgravningen se, at kranium og kæber var unormalt store. Her er tale om vand i hovedet, der kaldes »hydrocephalus«, og som bevirker, at alle kranieknogler bliver unormalt store som følge af trykket udad på kraniet (fig. 22). Trods sygdommen, og det sikkert meget tunge hoved er manden blevet ca. 25 år.

To af de andre gravlagte mænd havde med sikkerhed ikke lidt en naturlig død. Den ene fandtes med en jernpil i brystet, mens den anden havde fået et sværd- eller øksehug i nakken. I kraniet fandtes bensplinter, der var slået af ved hugget, og de glatte knogleflader uden opheling vidner om, at hugget har været dræbende.

I en tredje grav fandtes kraniet stående på skelettets mave. Da halshvirvlerne ikke var bevaret, kunne spor efter hængning eller halshugning ikke bevises. En fredeligere tolkning er, at der ikke har været plads i kisten, og at man derfor har stillet hovedet på maven. Ingen af de, der var kommet ulykkeligt af dage lå udenfor gravpladsen. Tværtimod var de gravlagt med kiste og kniv nøjagtig som alle andre.

Hedenskab og kristendom - sammenfatning.
 »Ved den yngre Jernalders Slutning trængte Bornholmerne altså meget til Anvisning på nye Idéer og Impulser, hvilket Asalæren umuligt kunne give dem, og derfor var Vejen også beredt for Kristendommens Indgang på Øen«. Sådan skriver K.M. Kofod i sin bog om Bornholms kirkehistorie i 1920. Gennem 1000-tallets gravpladser ved Grødby Å, har vi fået ny viden om livet og begravelsestraditionerne i tidlig kristen tid. De arkæologiske spor efter spredte gravpladser med gravgaver og tilhørende storgårde vidner om et samfund, hvor storbønder formentlig betastede opførelsen af kirker og sørgede for, at befolkningen blev stedt til hvile på kristen vis. Religionsskiftet skal således ses som en længerevarende proces, der hang nøje sammen med magtforholdene i samfundet og ikke kun som det folkelige krav, som K.M. Kofod skriver, der var i den hedenske befolkning. Det fremgår ikke klart af citatet, om K.M. Kofod mener, at kristendommen indføres i 800-tallet, da han blot skriver, at vejen beredes fra slutningen af yngre jernalder²⁹. Kofod har sikkert Ansgars rejse til Birka i tankerne, der foregik i 830 og antager måske, at Bornholm blev kristnet ved denne lejlighed. Der findes dog ingen skriftlige eller arkæologiske kilder, der vidner om en så tidlig indførelse af kristendommen på Bornholm. Vore faste holdepunkter er stadigvæk Adam af Bremen, der beskriver kristningen og kirkebyggeriet i Sven Estridsens regeringstid. Gravpladserne vidner ligeledes om, at man først fra midten af 1000-tallet fulgte kristen gravskik. At de udgravede gravpladser repræsenterer nogen af Bornholms første kristne bekræftes af, at vi i Grødby har en forløber for den store og formaliserede, kønsopdelte gravplads. Man aner således en udvikling i organiseringen af begravelser. Efter al sandsynlighed hørte Bornholm slet ikke til det danske rige, da Harald Blåtand ca. 100 år tidligere skrev på Jellingstenen, at han havde kristnet danerne.

Muligvis blev øen først indlemmet i det daværende Danmark netop midt i 1000-tallet under Sven Estridsen, der ifølge Adam af Bremen organiserede kirken. Indtil da må vi tro, at Bornholm havde sin egen konge, som beskrevet af Wulfstan, som foretog en rejse gennem Østersøen for den angel-saksiske konge, Alfred den Store, fra Hedeby til Truso (Elbing) i Danzigbugten.

K.M. Kofod skriver et andet sted forsigtigt: »De første bornholmske Kristne var Storbønder, som vistnok havde lært den nye Religion på deres Rejser og Vikingetog...«. Hermed fremhæver han, at det er eliten, der først går over til den nye tro og viderebringer den til den øvrige befolkning, hvilket passer fint med de arkæologiske fund. Såvel tilstedeværelsen af vikingetidsgårde ved gravpladserne i Grødby, som tre nyligt fundne skatte fra samme tid nær kirker, vidner om, at stormænd har bygget forgængerne til de nuværende kirker. Stormændenes fromhed skal selvfølgelig ikke alene ses som betingelsesløs kærlighed til den nye lære, men må også betragtes som et vigtigt led i at holde gode handelsforbindelser til sydligere og forlængst kristnede egne vedlige i en tid, hvor man på Bornholm ønskede sig så hverdagsagtige sager som kværnsten og klæberstensgryder.

Hvorledes de mange gravgaver skal forstås er til stadighed til debat, da det kan synes aldeles hedensk og i modstrid med det kristne budskab at medbringe jordisk gods til brug i det hinsides. Omvendt er det vel forståeligt, at man i en brydningstid bliver gravlagt med sine personlige dragtsmykker og den personlige følgesvend, kniven, som man altid er blevet det. Diskussionerne vedrørende gravgodset har derfor især drejet sig om, hvorvidt kar og mønter repræsenterer madofre og således ikke kan betragtes som personligt udstyr og derfor er klart hedenske træk. Nogen endegyldig tolkning kan ikke drages, derfor betragtes gravgodset her som reminiscenser af tidligere tiders skik og

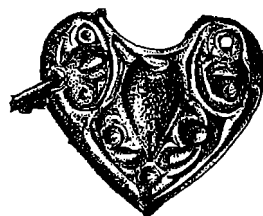

Fig. 17. Sølvhjerte fra grav 539. Formentlig oprindelig remseslag, der er genanvendt som hår- eller øresmykke. Tegning Lone Schiøts. 1:1.

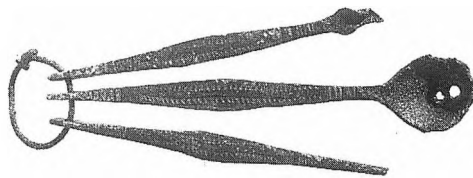

Fig. 18. »Toiletsæt« med øreske, spatel og »neglerenser« fra grav 582. Foto: Svend Kofod.

Fig. 19. Nålehylster af bronze fra grav 542. Hylstret er fyldt med jernnåle. Foto: Svend Kofod.

brug. At skikken at medgive gravgaver er kraftigt på retur kan ses af gravgavernes amulettagtige karakter og af, at der ofte lægges et enkelt skår i stedet for et helt kar i graven. Gravgods eller ej - gravene må betragtes som kristne. »Amuletter« i form af sakse, nåle og mønter samt kors fremstillet af halmstrå kendes også fra folkemindeforskeres optegnelser helt frem til forrige århundrede og vidner om sejlivede, verdslige traditioner trods århundreders kristendom. Gravgaverne kan således betragtes som lokale afvigelser fra de kirkelige forskrifter vedrørende begravelse. Muligvis har man også taget lettere på forskrifterne jo længere væk, man befandt sig fra magtfulde kongers

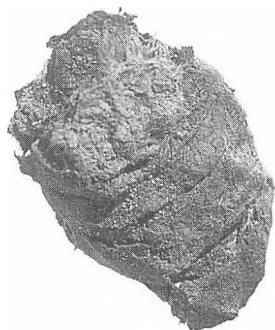

Fig. 20. Lødertut fyldt med mønster - en såkaldt »dødemandskat«. Foruden mønsterne fandtes brudsølvi i graven. Foto: Svend Kosford.

og bispers residenser. I de baltiske lande, som ganske vist kristnedes senere end Norden, kendes gravgaver helt op til det 18. århundrede. Østersøtraditionen med gravgaver og gårdsgravpladser i kristen tid lever længst i det fjerntliggende Estland. Her ser man den dag i dag gravpladser, der ligger fjernt fra de spredte kirker og afspejler de gamle gårdsgravpladser. Selv om gravgaverne ikke direkte afspejler hedenskab, udstedtes der i midten af det 18. århundrede af den foretagsomme russiske kejserinde Katarina den Store, en forordning om, at folk i disse områder skulle begraves i indviet jord, men ikke nødvendigvis i tilknytning til en kirke. Udgravningen af gravpladserne i Grødby, har således givet indblik i, at Bornholm i den tidligste middelalder fulgte begravelsestraditioner karakteriseret ved gravgods, der er fælles for Østersøområdet, og adskilte sig i forhold til andre danske, samtidige gravpladser ved hverken at have kirke eller hegn. Den store velordnede gravplads vidner om, at der i det sydlige Aaker må være en magtfuld storbonde, der står bag organiseringen af kirkelige handlinger og begravelser for 20-25 gårde. I midten af 1100-tallet ophørte man med at gravlægge sine døde i Grødby. Det er nærliggende at tro, at indbyggerne fra det nuværende sydlige Aaker fra da af gravlagdes på kirkegården til

den store Aa Kirke. Således skimtes en ændring i magtforhold mellem storbønder og kirke med en omorganisering fra spredte, men store gravpladser til den sognestruktur vi kender i dag. Om der under Aa Kirke ligger en ældre trækirke, der har fungeret samtidig med gravpladserne i Grødby, og som ved sammenlægning af flere gravpladser eller administrative enheder har ført til bygningen af den store stenkirke, kan kun afgøres ved arkæologiske undersøgelser af den oprindelige overflade under og omkring Aa Kirke.

Hvor vanskeligt det end er at sige noget om magtforhold og samfundsstrukturer i 1000-tallet, ligeså vanskeligt er det trods skriftlige kilder og arkæologiske fund at forestille sig, hvad der foregik i menneskenes sind i denne brydningstid. Formodentlig har man ikke straks fået bugt med »vantroen«, så tankerne har muligvis gået til Thor og Odin, når man diskret lagde den afdødes personlige følgesvend - kniven - måske i en pudset bronzeskede ind under ligklædet.

Fig. 21. Tandlægerne Verner Alexandersen og Torben Pind ser på kranier og tænder, mens skeletterne stadig er »in situ«, d.v.s. i deres oprindelige leje. Foto: Bornholms Museum.

Fig. 22. Grav 254 med unormalt, stort kranium med kæber, der er dobbelt så store som normalt. Den abnorme størrelse kaldes »hydrocephalus« - vand i hovedet. Foto: Bornholms Museum.

Nogle har sikkert også stadig blótet til de hedenske guder, hvilket sikkert her som kendt fra en lovvedtagelse år 1000 på Thingvellir-sletten i Island kunne gå an, så længe det blot foregik i dølgsmål.

Noter:

1. Margrethe Watt 1986 (Runegård BMR 677) og Hanne Wagnkilde og Torben Pind 1991 (Ndr. Grødbygård BMR 1399).
2. Tak til gårdejer Ole Kofoed Marker, Runegård, og gårdejer Aage Mortensen, Ndr. Grødbygård, der har stillet deres marker til rådighed for undersøgelser igennem mange år. Ligeledes tak til de mange studerende og frivillige, 55 medarbejdere ialt, der har deltaget i undersøgelserne. Også tak til BAF, der har udlånt presenninger, således at udgravningsfelterne kunne sikres mod udtørring.
3. Registrering af bevarede tandsæt og kranier er foretaget af tandlæge Torben Pind, Østermarie. Det store materiale er under bearbejdning, og er af uvurderlig betydning med hensyn til køns- og aldersbestemmelse af de gravlagte samt et væsentligt redskab til forståelsen af sundhedstilstand og livskvalitet i 1000-tallet.
4. Flere af Bornholms kirker er p.g.a. manglende kirkearkæologiske undersøgelser ikke dateret snævert. Redegørelse herfor af Jes Wienberg 1989.
5. Bybyggelsehistoriske studier og teorier ud fra markfund er nyligst sammenfattet af Finn Ole Nielsen 1966.
6. Margrethe Watt 1989.
7. Margrethe Watt 1988.
8. Området var dog kendt for sine mange oldtidsanlæg siden amtsmand Vedels og lærer Jørgensens undersøgelser i slutningen af forrige århundrede. Bornholms Museums udgravninger iværksattes p.g.a. den nedslidning, som mange generationers pløjning har medført, og er således foretaget ifølge museumslovens paragraf 26.
9. Undersøgelserne er løbende præsenteret i årsskriftet »fra Bornholms Museum«. BMR j.nr. 677, 948, 1485 og 1399.
10. Torben Pind og Hanne Wagnkilde 1996.
11. Lars Ersgård 1995.
12. M. Aaman Sørensen, J. Jeppesen og H.J. Madsen 1995.
13. Fundene er endnu upublicerede. BMR j.nr. 1083 Pæregård, Olsker – fundet af Klaus Thorsen. BMR j.nr. 2000 Damnegård, Pedersker – fundet af Jack Simonsen. BMR j.nr. 2291 Skovvang, Nylars – fundet af Sebastian Lund.
14. Peter Birkedahl og Erik Johansen 1993.
15. Berit Jansen Sellevold m.fl. 1984.
16. Gennemsnitsalderen for de gravlagte på Grødbypladsen er ifølge tandlæge Torben Pinds registrering 28,5 år. Udelades de mange barnegrave fås en gennemsnitsalder på 30,7 år.
17. Emil Vedel 1886.

18. BMR j.nr. 1071.
 19. *Archaeologica Lundensia* 1976.
 20. Lars Redin har i 1976 (Lagmanshejden, Skanör) påvist, at armstillinger er tidsspecifikke.
 21. Jakob Kieffer-Olsen 1993.
 22. Anna Zarina. *Libiesu aperbergs* 10. - 13. gs liviske dragter 10. - 13. årh.). Tysk Sammenfatning. Riga 1988. Graven fra Salaspils Laukskola nr. 94 udstillet på Bornholms Museum, 1996.
 23. Forholdet er venligst påpeget af lektor, cand.mag. Anker Olsen. J.S. Møller: Moder og Barn i Dansk Folkeoverlevering. Danmarks Folkeminder Nr. 48. København 1940.
 24. Jerngenstandene er ikke gengivet her, da de foreløbig kun har undergået bevarende konservering, men ikke er rensset for overskydende parafinbe-lægninger.
 25. Keld Grinder-Hansen 1988.
 26. Mønterne er sendt til nærmere bestemmelse på Nationalmuseets Møntsamling. Mønterne stam-mer dog fra 1000-tallet, idet der indgår såvel tyske som engelske og danske mønter fra bl.a. Sven Estridsens regeringstid.
 27. Bodil Holm Sørensen. Licentiatafhandling: Brud-sølvdepoter fra Danmarks vikingetid. 1990.
 28. Som note 16.
 29. Traditionelt sættes overgangen mellem yngre jern-alder og vikingetiden til ca. 800 e.Kr.
- land. *Archaeology East and West of the Baltic. Pa-pers from the Second Estonian-Swedish Archaeo-logical Symposium. Sigtuna, May 1991. Stock-holm 1995.*
- Jansen Sellevold, B., Lund Hansen, U. og Balslev Jør-gensen, J. *Iron Age Man in Denmark. Prehistoric Mann in Denmark, Vol. III. København 1984.*
- Jeppesen, J. & Madsen, H.J. *Stormandsgård og kirke i Lisbjerg. Kuml 1988-89. Århus 1990.*
- Aaman Sørensen, M., Jeppesen, J., Madsen, H.J. *Lis-bjergkirkens forgænger. SKALK 1995:3.*
- Kieffer-Olsen, J & Boldsen, J. & Pentz, P. *En nyfunden kirke ved Bygholm. Vejle Amts Årbog 1986.*
- Kieffer-Olsen, J. *Grav og gravskik i det middelalderli-g Danmark. - 8 Kirkegårdsudgravninger. Ph.d.-afhandling, Aarhus Universitet, 1993.*
- Nielsen, F.O. *Middelaldergårde på Bornholm. Hikuin 21, København 1995.*
- Pind, T., Wagnkilde, H.: *Arkæodontologi. Forstudier til Pleje af Ældre Tænder. Odontologica Practica. 2. 1996.*
- Steen Jensen, S (ed.). *Tusindtallets Danske Mønter - fra Den kongelige Mønt og Medaillesamling. Da-nish Coins from the 11th Century - in The Royal Collection of Coins and Medals. København 1995.*
- Thunmark-Nylén, L. *Skatfynd, Gravfynd och religi-onsskifte på Gotland. Arkeologi och Religion. University of Lund. Institute of Archaeology. Re-port Series No. 34. Lund 1989.*
- Thunmark-Nylén, L. Jansson, I. (Ed.). *Churchyard finds from Gotland (11th-12th centuries). Archae-ology East and West of the Baltic. Papers from the Second Estonian-Swedish Archaeological Sympo-sium. Sigtuna, May 1991. Stockholm 1995.*
- Uppgrävt förflutet för PK-banken i Lund. *Archaeolo-gica Lundensia VII, 1976. Lund 1976.*
- Valk, H. *The Burial Grounds of Estonian Villages from the 13th to the 18th Centuries. Pagan or Christian? Tor vol 24. 1992. Uppsala 1993.*
- Valk, H. Jansson, I. (Ed.). *Reflections of folk-religion and beliefs in Estonian burial customs of the 13th-19th centuries. Archaeology, folklore and written data. Archaeology East and West of the Baltic. Papers from the Second Estonian-Swedish Archaeological Symposium. Sigtuna, May 1991. Stockholm 1995.*
- Vedel, E. *Bornholms Oldtidsminder og Oldsager. København 1886 og 1897.*
- Wagnkilde, H. og Pind, T.: *En gravplads ved Ndr. Grødbygård i Aaker fra tiden omkring kristendoms-ens indførelse. fra Bornholms museum 1989-1990. Rønne 1991.*
- Watt, M. *En gravplads fra sen vikingetid ved Rune-gård, Aaker. fra Bornholms Museum 1984-1985. Rønne 1986.*
- Watt, M. *Bornholm mellem vikingetid og middelalder. - Festskrift til Olaf Olsen 1988.*
- Wienberg, J. *Bornholms kirker i den ældre middelal-der. Hikuin 12, 1986. Århus 1986.*

Litteratur:

- Adam af Bremen. *De hamburgske ærkebispers historie og Nordens beskrivelse. Oversat af C.L. Henrichsen. København 1968.*
- Andersen, M. *Venderne i Roskilde. Hikuin 14. Køben-havn 1988.*
- Birkedahl, P. og Johansen, E. *Nikolajbjerget. SKALK 1993:1.*
- Birkedahl Christensen, B. & Johansen, E. *En handels-plads fra yngre jernalder og vikingetid fra Sebber-sund. Årbøger 1991. København 1992.*
- Cinthio, H. *En kyrkogård från 1000-tallet i Lödde-köpinge. Gravskick och gravdata. Rapport från ar-keologidagerna 13-15 januari 1988. University of Lund. Report Series No. 32. 1989.*
- Ersgård, L. *The Change of Religion and its Artefacts. An Example from Upper Dalarna. Meddelanden från Lunds universitets historiska museum 1993-1994. Thirteen Essays on Medieval Artefacts. Lund 1995.*
- Grinder-Hansen, K. *Penge til færgemanden? National-museets Arbejdsmark 1988.*
- Gräslund, A-S. Jansson, I. (Ed.). *Aspects og the chris-tianisation process - with some examples from Ö-*

Skyggen i sandet

Slusegårdbådene og jernalderens bådtyper på Bornholm

Af Ole Crumlin-Pedersen

Indenfor de sidste hundrede år er betingelserne for det bornholmske fiskeri blevet ændret radikalt med brugen af større fartøjer, kraftige motorer og udstyr til at lokalisere fiskestimerne i stadig større afstand fra øens kyster. Det er del af en global udvikling, der er ved at lammes af sin egen succes med at udvikle stadigt mere effektive fangstmetoder overfor de store, men trods alt begrænsede ressourcer, havene byder på.

I forrige århundrede var det bornholmske fiskeri imidlertid bundet til kysten og de nærmeste farvande, og det samme har utvivlsomt været tilfældet igennem hele oldtiden og middelalderen. Det er ikke meget, vi ved om denne side af bornholmernes liv i fortiden, for i modsætning til landbruget, hvis udvikling kan belyses igennem arkæologisk påviselige spor af bebyggelsen, er det få og svage spor, der efterlades i sandet af fiskerens bod og båd. I de seneste år er der dog fundet mængder af fiskeben ved udgravningerne i bebyggelsen ved det formodede kultcenter fra 400-500-tallet ved Sorte Muld nær Svanneke, og langs kysten ligger der flere steder rester af middelalderens sæsonfiskelejer, der sikkert også ved nærmere undersøgelse kunne give et interessant materiale fra sig til belysning af aktiviteterne her. Men ellers er det småt med konkrete arkæologiske spor af fiskeri og søfart på øen.

En aflans af bronzealderens og den ældste jernalders skibe finder man ganske vist i helleristningerne på Madsebakke og andetsteds på Bornholm og i øens skibssætninger, men skibene selv fra denne periode er kun kendt fra Hjortspringbåden fra Als, der nu står på Nationalmuseet. Fra senere faser af jernalderen har Nydam Mose på Sundeved i

Sønderjylland leveret vigtige fund af store skibe, men ellers er der langt imellem skibs- og bådfundene, indtil vi når op til vikingetidens afslutning og den tidlige middelalder, hvor de fem Skuldelevskibe og en række andre fund giver indblik i et bredt udsnit af skibs- og bådtyperne.

Der er dog en markant undtagelse i dette mønster. På en enkelt lokalitet er fundet spor af over 40 både fra romersk jernalder, nærmere betegnet fra tiden omkring 80-260 e.Kr. Dette fund er ikke særlig godt kendt udenfor arkæologiske fagkredse, først og

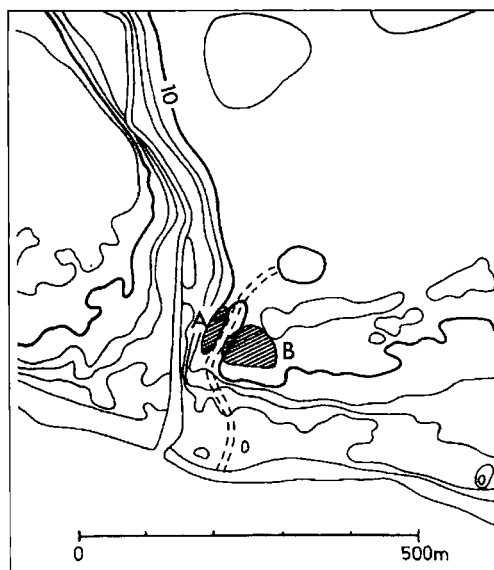

Fig. 1. Slusegård-gravpladsen ligger lige ved Øleåens munding, lidt vest for Dueodde. Gravpladsen (de to skraverede partier) ligger på begge sider af en hulvej, der allerede i oldtiden skar sig ned igennem kystskrænten mod stranden. Her fandtes vadestedet over åen, hvor de rejsende slap for at forcere de stejle skrænter, der omgiver åløbet længere inde i landet. Efter Andersen 1991.

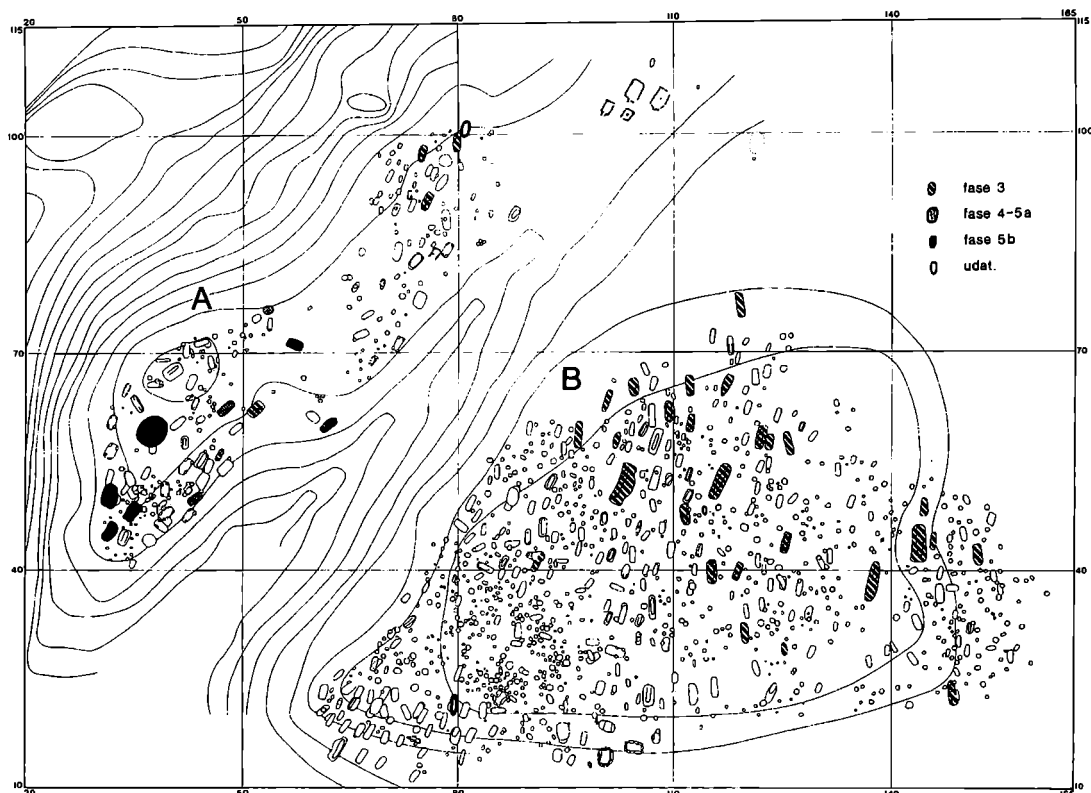

Fig. 2. Plan over gravpladsen ved Slusegård med markering af bådgravene. I den lokale kronologi er fase 3 perioden ca. 80-170 e.Kr., fase 4-5a: ca. 170-240 e.Kr. og fase 5b en kort periode omkring 250 e.Kr. Efter Crumlin-Pedersen 1991.

fremmest fordi bådene ikke eksisterer mere - de tegnede sig som skygger i sandet under udgravningen, men forsvandt efterhånden som denne skred frem!

Denne lokalitet er ved *Slusegård* i Aakirkeby kommune. Her blev en meget stor romertidsgravplads udgravet under Ole Klindt-Jensens ledelse i årene 1958-64 (fig. 1 og 2), og til alles forbløffelse viste det sig, at der i nogle af gravene var aftegninger af hele eller halve både, der havde været lagt ned sammen med liget. Bådene var siden rådnat helt bort og tegnede sig kun som mørkere striber i sandet, hvor bådsiderne havde været (fig. 3). Klindt-Jensens assistent Egon Hansen berettede om de første indtryk af fundet i *Skalk* 1962, og Ole Klindt-Jensen nåede

selv i 1978 at fremlægge de umiddelbare resultater af udgravningerne i *Slusegårdgravpladsen*, bind 1 og 2, inden han i 1980 omkom ved en trafikulykke.

Fundet var imidlertid så mangfoldigt, at de to første bind med gravkatalog og udgravningsplaner fra de henved 1400 grave på stedet langt fra kunne udtømme mulighederne i materialet. Derfor blev der efter Klindt-Jensens død nedsat en arbejdsgruppe af arkæologer og specialister indenfor en række andre felter til at bearbejde det fundne fra mange forskellige vinkler. Det første resultat heraf kom i 1991 med *Slusegårdgravpladsen*, bind 3, der behandler gravformer og gravskikke på stedet, herunder bådgravene beskrevet og analyseret ved denne

artikels forfatter. Jeg havde haft lejlighed til at deltage i udgravningen af den bedst bevarede af gravbådene (nr. 1072) og havde dermed fået et indblik i materialets muligheder og begrænsninger, der her skal præsenteres kort i den rette lokale sammenhæng.

Det viste sig muligt at bestemme bådenes størrelse og karakter ved gennemgangen af udgravningsplanerne, der viste bådsporens form i forskellige niveauer (fig. 4), og af de bevarede rester af tætningsmaterialet fra bådene. Nogle af gravbådene kunne kun give oplysninger om enkelte træk i konstruktionen på grund af ødelæggelser i forbindelse med gravlægningen, men ved det samlede studium af de mange grave med sikre spor af både kunne dog tegnes følgende billede: Der havde været både eller båddele i mindst 43 grave, og bådene havde oprindelig været af tre forskellige størrelser på henholdsvis ca. 3 m, 5 m og mindst 10 m's længde. Af de største var ingen bevaret i fuld længde, og mange af de øvrige var også kappet af på længden eller simpelthen delt tværs over i to dele.

Bådenes oprindelige form og byggemåde kunne ikke bestemmes umiddelbart, fordi træværket var beskadiget i flere omgange, først inden gravlægningen og dernæst ved sandtrykket og menneskelige indgreb i gravene. Men her kom tætningsmaterialet til hjælp. Der var bevaret harpikstætning med aftryk af bådenes træ fra adskillige af bådene, og i nogle af disse stykker kunne man også se spor af syning. Derfor var det udgraverens første indtryk, at bådene var syet sammen af flere dele, der eventuelt var føjet til en bund lavet af en udhulet træstamme, en stammebåd.

Denne tolkning holdt imidlertid ikke stik overfor den detaljerede undersøgelse af tætningsmaterialet og optegningen af bådenes former, som de fremtrådte i forskellige dybder i sandlagene i gravene. Disse undersøgelser viste klart, at hver af bådene havde været lavet i ét stykke af en træstamme, der

Fig. 3. Bådgrav (nr. 1072) under udgravning i december 1963. I billedets øvre halvdel ses i det lysebrune undergrundssand aftegningen af graven, opfyldt med meleret sand. Heri ses sporene af de to både, der oprindelig er lagt i graven omsluttende liget, men som siden er rådnet bort, så de kun tegner sig som mørkere streger i sandet. Underst har ligget en lang smal båd som leje for liget, der foroven har været dækket af en tilsvarende båd lagt med bunden i vejret. Ved udgravningen er et stykke harpikstætning fra den øvre båd blevet efterladt i fundniveauet, og herfra er bådformen blevet fulgt ned til det aktuelle udgravningsniveau. Nærmest i billedet er udgravningen ført ned til et dybere niveau, og Egon Hansen er her i gang med at indstøbe noget af den dødes gravgods i paraffin for optagelse som præparat. Fot. forfatteren.

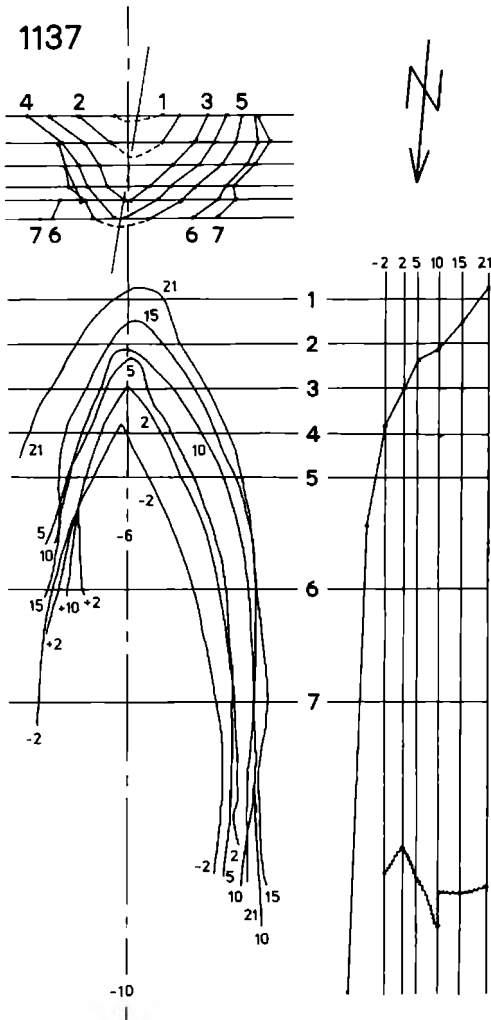

Fig. 4. Sammentegning af de mange snit, hvormed båden i grav nr. 1137 blev dokumenteret under udgravningen, giver et godt indtryk af denne halve båds stævnsparti. Sandtrykket har deformeret flere af bådens tværnsnit. Længdesnittet til højre viser stævnsens profil og hvordan den ene bådside er blevet beskadiget ved en tidlig forstyrrelse af graven. Efter Crumlin-Pedersen 1991.

oprindelig var udhulet til en tynd og elegant bælg-formet skal og udspændt til en 'rigtig' bådform med indsatte spanter. Syningerne forekom, hvor der havde været knasthuller eller andre skader på træstammen, der måtte udbedres for at gøre båden tæt, eventuelt

ved indsættelse af en reparationslap. Der var således ingen spor af, at bådene havde været forsynet med ekstra bordplanker i siden. Inden gravlægningen havde man taget spanterne ud af bådene for at få plads til de døde, og derfor var bådsiderne 'svippet' tilbage til nær den oprindelige bælg-form, inden denne form var blevet yderligere påvirket af sandtryk, forstyrrelser i gravene og træets totale forrådnelse.

Både lavet på denne måde har længe været kendt fra Finland og Rusland. Endnu i 1930-erne kunne man i de finske skove se kyndige bådbyggere forme deres både på denne måde med økse og høvl og udspænde dem over et langbål (fig. 5). Her var materialet aspetræ, hvorfor bådene kaldtes 'espinger', mens aftrykket af træfibrene fra Slusegårdbådene viste, at disse var lavet i frisk egetræ, der i modsætning til tørt egetræ er let at tilhugge og forme. En sådan 'ege' er et let, elegant og sødygtigt fartøj, der adskiller sig radikalt fra de tunge, almindelige ikke-udspændte stammebåde, som kan ses i mange danske museer efter at være fundet i indlandets moser og søer.

Bådene fra Slusegård fandtes som nævnt i tre forskellige størrelser, der åbenbart har været betinget af dimensionerne på udgangsmaterialet, skovens eller overdrevets egetræer. De korte, tykke stammer, der er anvendt til de buttede 3m-både, må komme fra relativt fritstående træer med en kort stamme og stor krone, mens de slanke 5m-både og storbådene er lavet af træer, der har måttet skyde til vejrs i en tæt skov. Stævnsformerne udviser stor variation, men karakteristiske er de stævne, hvor skrogets midterplan fortsættes udefter i fuld bredde som et bredt 'stævnskæg' eller som et spidst 'næb' foroven. Der forekommer dog også 'almindelige' bådformer med underløbne stævne af U- eller V-form (fig. 6).

Ud fra denne bestemmelse af bådernes karakter kunne de bedst dokumenterede rekonstrueres i tegning (fig. 7 og 8), og deres

Fig. 5. Stadier i bygningen af en haapio, esping, i Satakunta, Finland i 1935. Her er båden lavet af en relativ tynd aspestamme, der ikke kan give båden tilstrækkelig bredde og sidehøjde uden hjælp af et ekstra bord i hver side. Med en tykkere træstamme kan den endelige bådform imidlertid fås alene ud fra den bælgform, som stammen udhugges med. Foto Finlands Nationalmuseum.

lasteevne og stabilitet kunne beregnes (fig. 9). Det var tydeligvis både beregnet til brug på kysten og ikke i Øleåen eller lokale vandhuller. 3m og 5m bådene må have været anvendt lokalt til fiskeri eller måske nogle af dem som skibsjoller til større fartøjer, mens storbådene har kunnet bruges til længere rej-

ser langs øens kyster og måske til overfart til nabokysterne i roligt vejr. Bådenes lette karakter og sødygtige form har gjort dem ideelle til brug fra den åbne kyst, hvor de har kunnet lande på stranden og løbe sikkert igennem brændingen.

Det er i sig selv en utrolig heldig situati-

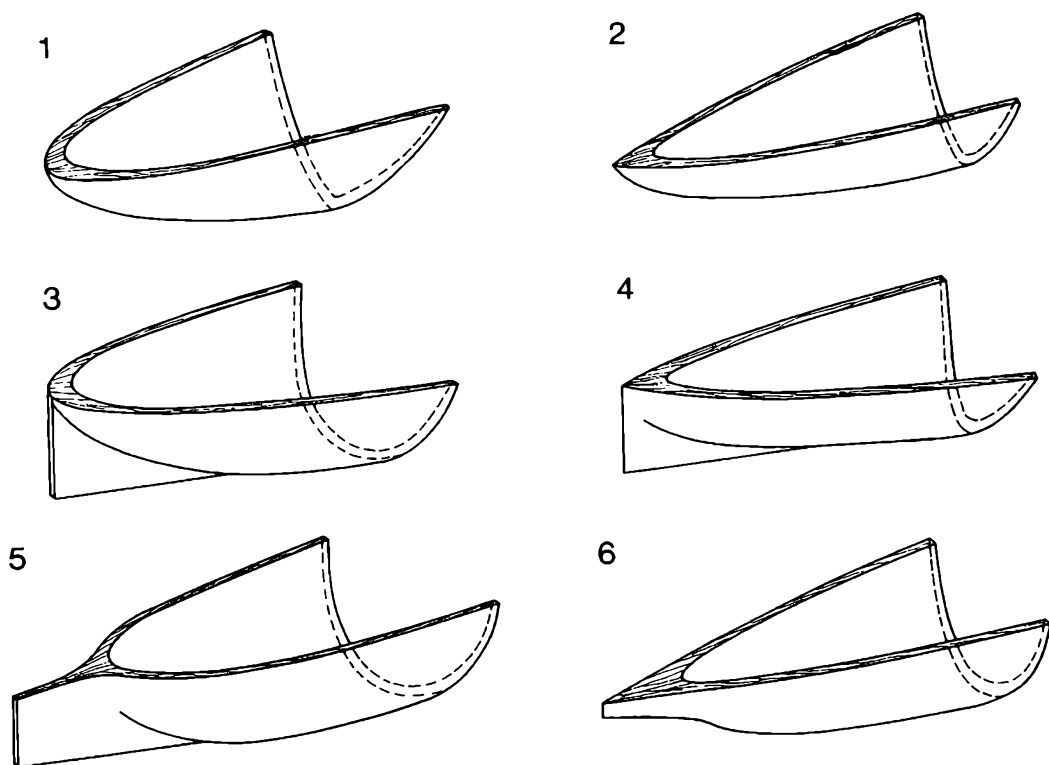

Fig. 6. Seks af de stævnformer, der er påvist på bådene fra Slusegård. Efter Crumlin-Pedersen 1991.

on, at man fra en enkelt lokalitet har vidnesbyrd om så mange både, som der her er tale om, fordelt over en periode på knapt to hundrede år. Det giver mulighed for (som den interesserede læser vil kunne finde det detaljeret beskrevet i Slusegårdpublikationens bind 3 og i bogen *Både fra Danmarks oldtid*) at belyse de lokale bådebyggertraditioner og vilkårene for søfart og fiskeri i et omfang, som man som skibsarkæolog ellers kun kan drømme om. Dog skal man være opmærksom på, at man lokalt meget vel kan have anvendt større klinkbyggede skibe i stil med Nydambåden til sejladserne over havet, men at man blot ikke har anvendt disse både ved begravelserne.

En gravplads er ikke et 'normalt' sted at finde både - der ligger særlige tanker og trosforestillinger bagved brugen af bådene som gravgods. Også denne side af sagen

kunne Slusegårdgravpladsen give vigtige bidrag til belysning af, da fundene her er den ældste og største samling af bådgrave, der er publiceret fra nordisk jernalder. De har bragt vidnesbyrd om bådens rolle i kultisk sammenhæng, og ud fra Slusegårdfundene har det været muligt at spore bådgrave i enkelte andre sammenhænge, så vi nu kan konstatere, at denne skik ikke som tidligere troet er opstået i 500-tallet, men er meget ældre. Dette komplekse spørgsmål er udførligt behandlet i Slusegårdpublikationens 3. bind og i bogen *The Ship as Symbol*.

Her vil vi imidlertid holde os til bådene som brugsbåde på den bornholmske kyst og som vidnesbyrd om en vigtig fase i udviklingen af den nordiske, klinkbyggede båd. Med dette fund har vi de første sikre spor af, at man i jernalderens Skandinavien i stor udstrækning har lavet sine både som udspænd-

SKYGGEN I SANDET

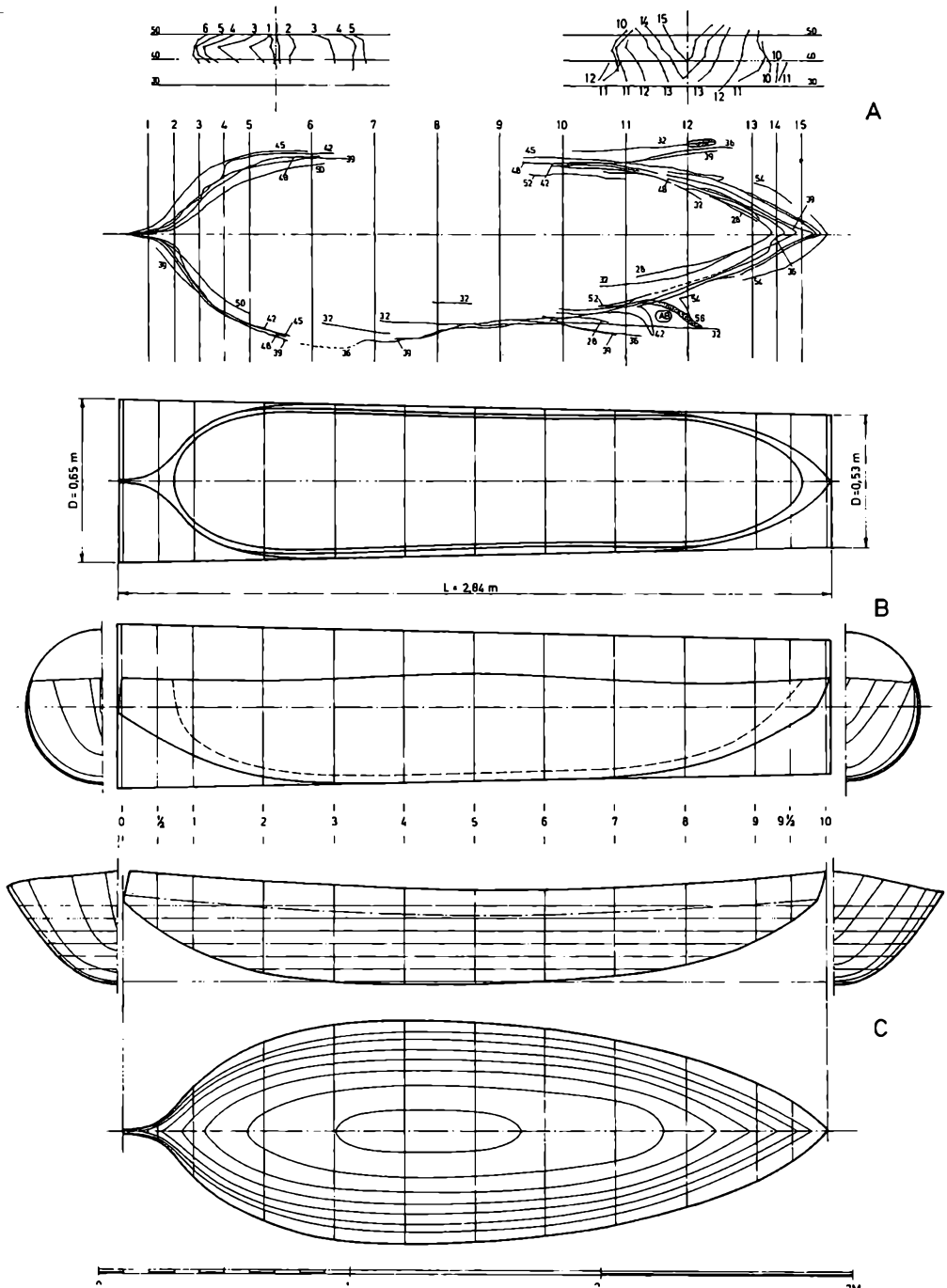

Fig. 7. I denne tegning er foroven (A) vist de registrerede spor af den 2,8 m lange båd i grav 1131, som de tegnede sig, efter at båden er blevet presset sammen af sandtrykket og beskadiget ved et tidligt indgreb i graven. Midtfor (B) er vist form og størrelse på en træstamme, der ved udhuling og udspænding har kunnet give den form, som denne båd formentlig oprindelig har haft (C). Efter Crumlin-Pedersen 1991.

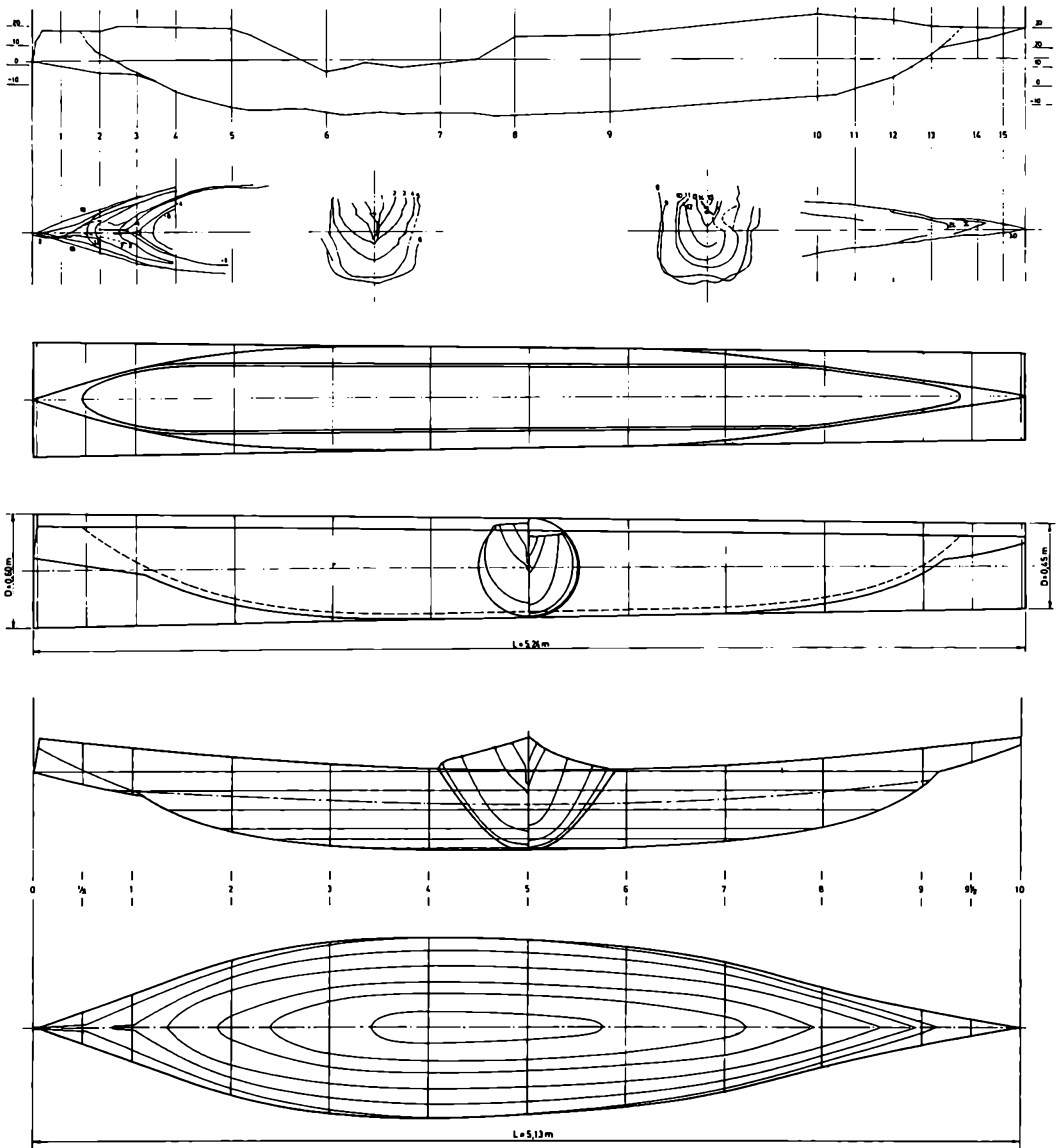

Fig. 8. Her er vist den bedst bevarede af 5m-bådene fra Slusegård (nr. 1072). A viser plan og snit af de bevarede træspor fra den underste af de to både i graven, B angiver en rekonstruktion af et bådemne til en sådan båd, og C viser bådemnet i udspændt form. Efter Crumlin-Pedersen 1991.

te stammebåde. Ved denne proces vokser bådens grundform frem - med spidse ender, en svungen facon på langs og med spinkle, udfaldende sider - som resultat af en enkel arbejdsgang, hvorunder siderne spændes ud

og spanterne indsættes i den tynde skal, der udgør bådens bund og sider. Det er et klart udgangspunkt for udvikling af klinkbyggede både af den 'klassiske' nordiske form med jævnt fordelte spanter, der rækker lige

langt op i begge sider (fig. 10). Det finske eksempel viser en fase i udviklingen, hvor udgangsmaterialet ikke er stort nok til at give den færdige båd, hvorfor man må sætte en eller flere planker til i hver side, men på et tidligt stadium i Sydsandinavien kommer impulser fra storskibene ind, så også småbådene får egentlige stævne og en køl.

På baggrund af fundet af Slusegårdbådene har det været muligt at identificere flere andre jernalderfund af både fundet som gravbåde i Uppland i Sverige, som vrug i Østersøen, på Djursland, i Schleswig-Holstein, Holland og England, der også oprindeligt må have været lavet som udspændte stammebåde. Tilsammen tegner de billedet af en småbådstype fra nordisk jernalder, der kan være fulgt med angel-sakserne og jyderne over frisisk område til England, men som formentlig senest i vikingetiden er blevet afløst af plankebyggede både til de fleste formål, måske fordi disse kunne bygges med et mindre forbrug af store egestammer, der var det vigtigste skibsbygningsmateriale i Danmark.

Det var dog ikke kun i Norden, man lavede lette og stærke både som udspændte

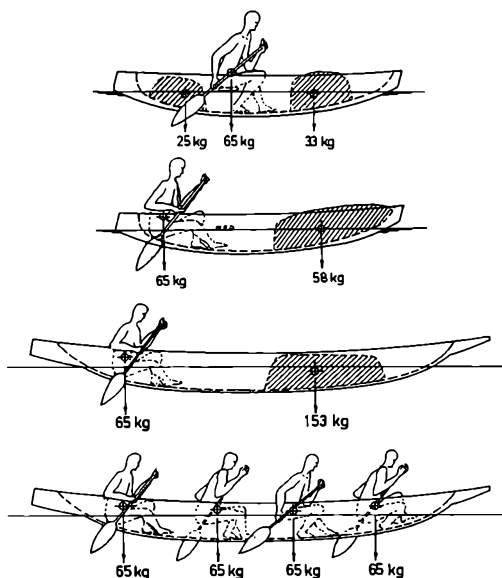

Fig. 9. Skitser af 3m-båden (nr. 1131) og 5m-båden (nr. 1072) fra Slusegård i forskellige lastekonditioner med et fribord på 13-15 cm. Efter Rieck & Crumlin-Pedersen 1988.

stammebåde. Således beretter den byzantinske kejser Porfyrogenitos i 800-tallet om, hvordan de nordiske væringer sejlede ad den russiske flod Djnepr og forcerede flodens

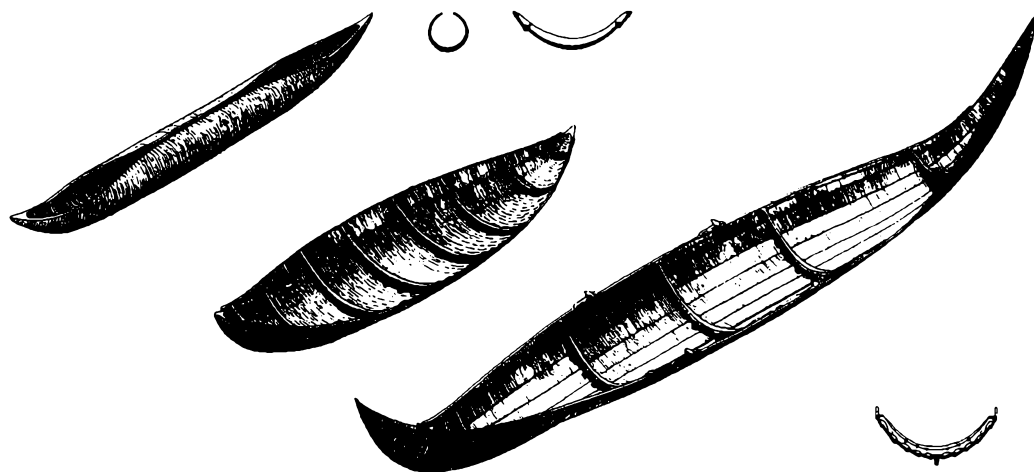

Fig. 10. Den nordiske jernalderbåds form og opbygning har sin rod i den udspændte stammebåd som illustreret ved denne tegning af en finsk esping før og efter udspænding sammenholdt med 700-tals båden fra Kvalsund, Norge. Efter Rieck & Crumlin-Pedersen 1988.

farlige strømsteder i stammebåde af denne type, der har været i brug over store dele af Rusland endnu i dette århundrede. Også i Østasien og på det amerikanske kontinent har man lavet både, tildels endog meget store både, af udspændte træstammer. Selvom man ikke i disse andre verdensdele har ligeså gamle vidnesbyrd om brugen af denne teknik, som vi nu har fra Bornholm, skal vi dog ikke forestille os, at det er en opfindelse, der har bredt sig fra Østersøen ud over så store dele af verden. Dertil er forekomsterne alt for spredte og knyttet til kulturer med vidt forskellig baggrund.

Vi vil nøjes med at konstatere, at Slusegårdbådene som de første klart har dokumenteret, at den udspændte stammebåd har været fremstillet og brugt i Danmarks oldtid. Typen har formentlig rødder endnu længere tilbage i tiden end til romersk jernalder, men indtil videre er Slusegårdfundet det ældste vidnesbyrd derom, hvis ikke også Hjortspringbådens bundplanke har været udspændt, hvad noget tyder på. Nogle århundrede senere forsvandt den ud af billedet i sin rene form for at overlade scenen til den plankebyggede båd, der overtog den udspændte stammebåds dobbeltspidse form og spantsystem som et koncept for, hvordan en 'rigtig' båd skal se ud - ganske som man i dag kan se 'klinkbyggede' plasticbåde, der i alle ydre træk har lånt karakter fra træbådene.

Der skulle gå mere end 1500 år fra Slusegårdbådenes tid, inden vi igen får et nærmere indblik i de bornholmske fiskerbåde karakter. I 1931 udkom artiklen 'Den bornholmske ege' af Th. Teinnæs og Aage Rohmann, og heri blev båden fra det gammel-dags fiskeri fra før 1850 beskrevet i detaljer. Forfatterne skelner mellem to bådtyper *bådijnj* (båden) og *æjan* (egen), hvoraf den første var 4,4-5,65 m lang mellem stævnene og med 5 bord i hver side, mens den sidste forekom i to størrelser på henholdsvis ca. 6,3 m og 6,6-7,5 m's længde og havde 7

bord i hver side. *Bådene* anvendtes til fiskeriet nær kysten, og her var årerne det vigtigste fremdrivningsmiddel, mens et sejl sjældent eller aldrig blev rigget til. I modsætning hertil var sejlet hovedfremdrivningsmiddel i *egerne*, der anvendtes i det egentlige søgående fiskeri. Her blev årerne kun brugt i stille vejr og under manøvrer med garnenes ud-sætning og indhaling. Der var 4-8 mands besætning på *egerne*, der blev brugt til drivgarnsfiskeri indtil 3 mil fra land og til at opretholde forbindelsen til Skånes kyst.

I forhold til båden fra Slusegård er disse senere bornholmske fiskerbåde ændret i mange henseender. Først og fremmest er byggemåden ændret fra udspænding til plankebygning, og bådenes fremdrivning er ikke ved padling, men med årer og sejl. Men fiskeriets teknik er formentlig ikke ændret meget i de mange mellemliggende år, og det er fristende i de tre bådstørrelser, vi har lært at kende fra jernalderen, at se paralleller til de senere tiders *bådijnj*, *halæjan* og *helæjan* med funktioner i henholdsvis det nære kystfiskeri og i fiskeriet på åbent hav og forbindelserne over havet.

Litteratur:

- Andersen, S.H. 1991: Geologi og topografi. *Slusegårdgravpladsen III*, Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XIV, 3. Århus, s. 9-12.
- Crumlin-Pedersen, O. 1991: Bådgrave og gravbåde. *Slusegårdgravpladsen III*, Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XIV, 3. Århus, s. 93-263.
- Crumlin-Pedersen, O. & Thye, B. (eds.) 1995: *The Ship as Symbol in Prehistoric and Medieval Scandinavia*. PNM Studies in Archaeology & History, vol. 1. Copenhagen.
- Hansen, E.H. 1962: Båden der var syet sammen. *Skalk* 1/1962, s. 3-6.
- Klindt-Jensen, O. 1978: *Slusegårdgravpladsen I + II*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XIV, 1+2. Århus.
- Rieck, F. & Crumlin-Pedersen, O. 1988: *Både fra Danmarks oldtid*. Roskilde.
- Teinnæs, T. & Rohmann, Aa. 1931: Den bornholmske ege. *Hilsen fra Bornholm til M.K. Zahrtmann paa hans 70 Aarsdag 21. Januar 1931*. Rønne, s. 96-118.

Før Aakirkeby blev købstad

Arkæologiske efterretninger om fund fra oldtid og tidlig middelalder

Af Finn Ole Sonne Nielsen

Det bysamfund, som fik sin stadsret i 1346, har selvfølgelig eksisteret som en by med en særlig afgrænsning og vel også særlige regler allerede tidligere. Sandsynligvis er Aakirkeby den bebyggelse, som Saxo omtalte, der i år 1149 sammen med større dele af Bornholm blev givet til Ærkebiskop Eskild i Lund af Kong Sven Grathe. Andre historiske efterretninger om det ældste Aakirkeby eksisterer ikke. Vil man derfor vide mere må man støtte sig til andre vidnesbyrd. Fremfor alt vil arkæologien kunne bidrage med væsentlig »ny viden«. ¹

De spørgsmål man f.eks. kunne ønske at få besvaret, er: Hvorfor blev Aa kirke udvalgt til at være øens hovedkirke? Var det den nære forbindelse til Kongeborgen i Almindingen, der var afgørende, eller fandtes der på stedet religiøse og økonomiske forudsætninger (handel og håndværksmæssige) for en central administration?

Hvor længe har der eksisteret en kontinuerlig bebyggelse i området omkring kirken?

Fælles for disse spørgsmål er, at de endnu ikke kan besvares tilfredsstillende, fordi der ikke er blevet foretaget en eneste arkæologisk undersøgelse inden for den gamle bykerne, og iøvrigt kun er registeret meget få arkæologiske vidnesbyrd fra vikingetid og tidlig middelalder. Inddrages købstadsjorderne kan der samles lidt flere oplysninger, men størstedelen af materialet vil ikke kunne bidrage med at belyse selve købstadens historie, idet de fleste fund er langt ældre.

Arkæologisk set hører Aaker sogn ellers til et af de rigeste og bedst undersøgte områder på Bornholm. Alene inden for det seneste årti er der gennemført omfattende ud-

gravninger i Grødby, ved Limensgård, Valensgård og Vasagård (Nielsen 1989, 1996, Wagnkilde & Pind 1989-1990, Watt 1980, 1982, 1984-1985). I den samme periode er talrige enkeltfund samt grav- og bopladser lokaliseret og overfladerekognosceret af en aktiv gruppe lokale fritids-arkæologer. Selve Aakirkeby med markjorder er ikke tilsvarende velundersøgt. Ganske vist er store dele af området i dag dækket af bebyggelse, hvor det er ulige sværere at gøre iagttagelser. Men der kunne have været mere at berette, hvis man i det daglige havde været mere opmærksom på, at købstadens ældste historie endnu eksisterer, blot i det skjulte, dækket af asfalt, jord og den eksisterende bebyggelse.

Ved de mange jordarbejder, der er foretaget i Aakirkeby, er der hvergang åbnet for et gammelt arkiv, men det skal kunne læses, og det kan ikke alle og enhver uden videre. Udstyret med de rigtige »briller« vil de gamle jordlag og de genstande, der findes heri, kunne fortælle om begivenheder og om livet på stedet.

Inden for den gamle bykerne findes der i dag kun nogle få indberetninger og fund fra Østergade og Ravnsbane, der vidner om en ældre bebyggelse, jvf. Arkæologiske efterretninger.

Ved de omfattende byggemodninger og byudvidelser i de seneste årtier er der med én undtagelse ikke blevet indberettet om oldtidslevn. Selvom det f.eks. ved byggerierne Bæverparken og På Bavnnet kunne have været forudsagt, at der fandtes oldtidsbebyggelse i disse områder.

Det ældste Aakirkeby

Selvom Aakirkeby aldrig er blevet arkæologisk undersøgt, viser erfaringerne fra andre købstadsundersøgelser dog, at de eksisterende gadeforløb og bygrundenes placering og størrelse ofte har været meget stabile, hvorfor det må forudses, at det ældste Aakirkeby ligger umiddelbart øst for kirken, dvs. under og omkring Kirkepladsen og Torvet.

Selve kirken og købstaden ligger højt og markant, men Aakirkeby ligger ikke centralt indenfor de grænser, der idag tegner Aaker sogn.² Når det gælder omfanget af den oprindelige bebyggelse på stedet, fra tiden omkring kirkens anlæggelse, vil det, ved at vurdere jordbund- og terræn-forholdene ud fra deres landøkonomiske potentiale, være muligt at give et kvalificeret bud på, hvor mange gårde der har kunnet eksistere i området (Nielsen 1994).

Fra naturens side ligger Aakirkeby ideelt placeret på et velafgrænset højdedrag med frugtbar agerjord omgivet af lavtliggende eng- og våd-områder. Som noget helt afgørende var vandforsyningen i orden, idet der på højden fandtes talrige kildevæld og damme. Set i et større bebyggelsesperspektiv ligger Aakirkeby på den gård-række-linje der fra Grødby over Hundshale løber til Fåreby. (Fig. 1.) Vurderet rent ressourcemæssigt har den oprindelige gårdbebyggelse i Aakirkeby-området omfattet mindst 3-4 gårde, hvoraf den gamle Kannikegård, der oprindeligt lå umiddelbart vest for kirken, kan have været én af dem.

Tit vil omfanget og antallet af jernalder-gravpladser samtidig afsløre, hvor mange gårde der er et naturligt eksistens-grundlag for i et givent område. I Grødby kendes 4 selvstændige jernaldergravpladser modsvarende de nuværende 4 gårde i området. I Aakirkeby-området kendes 2, muligvis 3 selvstændige jernalder-gravpladser, men det må forudses, at der omkring Baunehøj, ved Valsemøllen og på højden, hvor Aa kirke er op-

ført, også har ligget jernalder-gravpladser, hvilket skulle modsvare 4-5 gårde.

Aakirkeby Havn

Handel og kontakt med omverden har været vigtige livslinjer, ikke kun i middelalderen, men også i forhistorisk tid. I Præste-indberetningen fra 1624 (Jørgensen 1974) omtales det, at Aakirkeby i gammel tid havde sin havn og strand under Raghammer. I dag ligger bugten, med kildevæld og Hullebæk, i Pedersker sogn. Området er stærkt præget af sandflugt, der har dækket de mange veje, der må have ført til havnepladsen. Umiddelbart nord for Raghammer findes der ved Sandegård en stor og rig jernalderbosættelse, der antyder, at anløbspladsen også blev benyttet i jernalderen. (Fig. 2.)

Boderne ved Grødbyåens udløb og strækningen til Læsåens udløb må i vikingetid og tidlig middelalder også have været af en vis betydning som fiske- og anløbsplads, ikke mindst fordi der her på skrænten oven for Boderne har ligget Bornholms største skibssætning. (Fig. 3-4.)

I O.J. Rawert & G. Garleibs Bornholmsbeskrivelse fra 1815 berettes, at »Tæt ved Grødbyaaen staar paa Strandbrinken det Halve af en aflang, med høie tilspidsede Stene omsat Kred, hvis største Længde er 54 Skridt. For 20 Aar siden, sagde Fiskerne, var denne endnu heel, men Havet bortskyller, Tid efter anden, af Sandbankernes Fødder, og Stenene ere derved nedfaldne. Efter al Rimelighed har dette været et Tingsted.« (Rawert & Garleib, 1819, s. 94).

I en indberetning til Oldsagskommissionen fra kronprins Christian Frederik (den senere Christian 8.) dateret 31. december 1824, berettes, at der fandtes 14 sten, men at mange sten var nedfaldne på brinken mod stranden.

I 1879 skriver skolelærer Jørgensen: »Der har her - paa den steile Skrænt ud imod Havet - staaet 10-12 store smukke Bautastene. Den forrige Ejer af Skadegaarden har taget

FØR AAKIRKEBY BLEV KØBSTAD

Fig. 1. Gårdbebyggelsen i Aaker sogn. De fleste gårde ligger i rækker der følger Læsåen, Grødbyåen, kysten eller den gamle udmarksgrænse. Hundshale-gårdlinjen følger et vandskel og et gammelt vejforløb. Kun få gårde ligger uden for disse systemer. Med grå tone er angivet de opdyrkede arealer omkring år 1818. Tegning: Gerda Kofod.

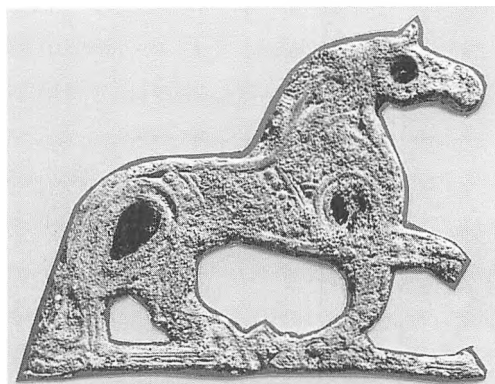

Fig. 2. Hesteformet fibel (broche) med indlagte sten fundet på den store jernalder-bo/handels-plads ved Sandegård tæt nord for Raghammer Odde. Datering: yngre jernalder (525-750 e.Kr.) Længde 5 cm. Foto: Svend Kofod.

de fleste til Grundmur i Bygninger. To er endnu tilbage, den ene er styrtet ned i Stranden - den anden ligger halv omfalden.« Den sidstnævnte bautasten blev genrejst og freddet i 1892.

Oldtidsforskere i Aaker sogn.

Der har i Aaker været en særlig grobund og langvarig tradition for at interessere sig for oldtiden. I begyndelsen af 1800-tallet var det sognepræsten P.T. Balle (sognepræst ved Aa kirke 1790-1846) og Hans Rømer, Rømersdal (Holzførster i Almindingen 1800 - 1836) der var ledende. Balle kom i kontakt med Den Kongelige Commission til Oldsagers Opbevaring da han blev anmodet om at besvare Commissionens spørgeskema om fortidslevn i Aaker sogn (jvf. Tillæg).

Hans Rømer optræder i 1811 for første gang som formidler af Danefæ i forbindelse med fundet af den såkaldte Rømersdal-sølvskat. Skatten, der dateres til vikingetid 950-1000, indeholdt bl.a. arabiske sølvmonter (dirhem) og to thorshamre (R. Skovmand 1942 s.130-132). Efter Rømers indberetning fandtes sølvgenstandene »opløiede paa en Ager ved siden af en med større Stene besat

Høj; En nøjere, med Forsigtighed foretagen Undersøgelse af dette og flere lignede Steder her i Egnen, men især af de 2de gamle Klippe=Borge i den Kongl. Almindinge=Skov, vilde maaskee give Grandskeren mere Lys i Landets ældste Historie, naar noget derpaa Kunde anvendes.« Rømer udbetalte, gennem Commissionen, finderens en Danefæ-dusør.

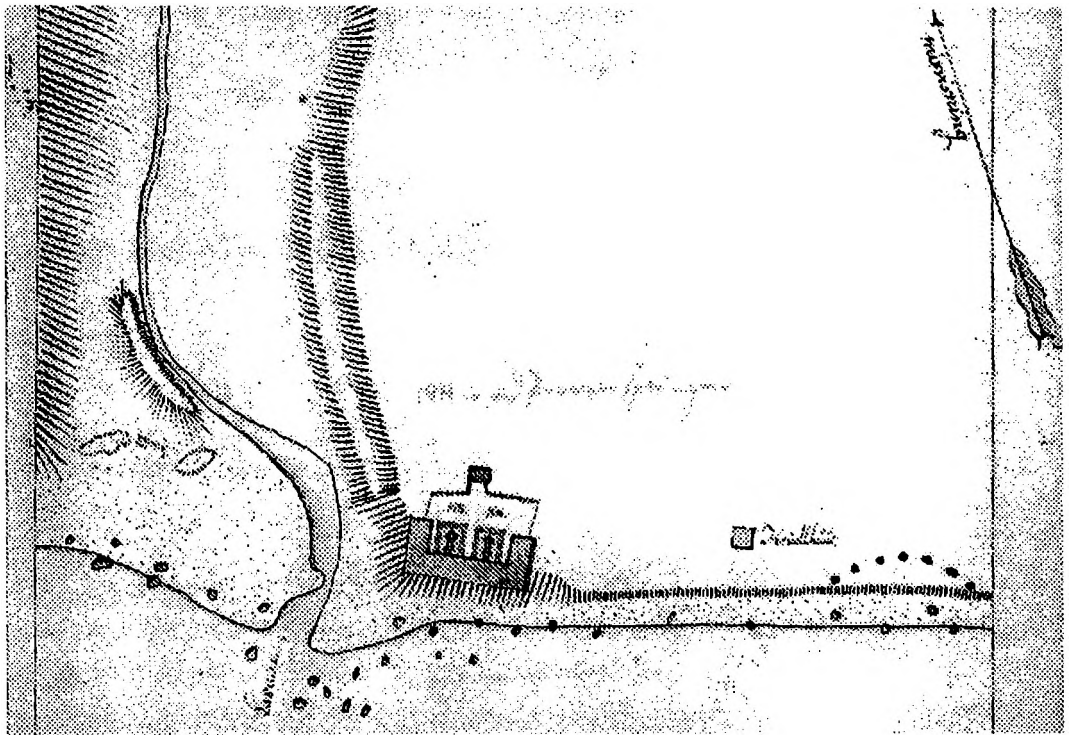
Fundomstændighederne taler for, at »Rømersdal-skatten« intet har med Rømersdal af gøre, men snarere må antages at være fundet i nærheden af en dysse eller en jættestue. Præcist hvor, ville vi vide, hvis blot navnet på finderens var angivet.

Oldtidsfund og Danefæ blev efter 1811 indleveret til Rømer fra hele øen, og i praksis fungerede han som Oldsagscommissionens mand på Bornholm. Han havde en direkte og personlig kontakt til commissionens sekretær, C.J. Thomsen, en kontakt der opstod i 1820, hvor Thomsen besøgte Born-

Fig.3. Den nu fjernede bautasten-skibssætning øst for Wippe Bakkens Batterie. Tegnet 1810-12 af sekundløjtnant Charles Texier de Chabert. Boderne-skibssætningen har været langt den største af de ialt tre kendte skibssætninger på Bornholm, men der er nogen usikkerhed omkring, hvorlangt skibet har været. Efter Texier de Chaberts tegning har det været ca. 28 m langt, men ifølge Rawert og Garleib målte skibssætningen ca. 42 meter (54 skridt). Skibet, der har været orienteret omtrent Ø-V, er ikke arkæologisk dateret, men ud fra ligheder med bl.a. Bække, Glavendrup, Lejre og Kåseberga-skibssætningerne må skibet dateres til vikingetid. Fra avlsjorden, hvor skibssætningen har stået, blev der i 1896 indleveret en bronzesyl fra bronzealderen (BMR Ark.Afd. 638). Siden er der iagttaget brolægninger og stendynger samt brandgrave med brændte ben, brændte glasperler og potteskår der har kunnet dateres til 1-2 årh. e. Kr.

Fig.4. Skibssætningens terrænmæssige placering er gengivet af O.J.Rawert på en akvarel dateret 4. aug. 1821. Skibssætningen anes på skråningen til venstre for krudthuset, der ses øverst til højre på billedet.

FØR AAKIRKEBY BLEV KØBSTAD

holm og besigtigede, bl.a. på Rømers anbefaling, de første iværksatte arkæologiske udgravninger i Danmark støttet af Comissionen (Klindt-Jensen 1958). Senere samme år fik Rømer selv en officiel tilladelse til at grave på »Røverborgene i Almindingen«. Indberetningen herom er dateret Rømersdal juni 1821.

Hvorvidt Rømer også fik tilladelse til at omgrave bautasten (jvf. note 5), fremgår ikke af korrespondancen.

Efter Hans Rømers død i 1836 fandtes ingen arvtager. Danefæ og andre fund fra Aakirkeby og Aaker sogn indsendtes dog fortsat til København, bl.a. gennem pastor Mossin og Th.R. Dam. Først med oprettelsen af Bornholms Museum i 1893 og med dets leder skolelærer J.A. Jørgensens organisering af agenter omkring på øen, fremtræder maler Kofod i Aakirkeby som en særdeles aktiv agent for museet. Enkelte fund skal være fundet på hans egen jord, men han har købt genstande til museet fra alle kanter af øen. De fleste menes dog opkøbt i eller omkring Aakirkeby.

Efter 1925 blev der kun købt få oldsager til museet. Samlingerne blev herefter baseret på foræringer. I stedet opbygges der fra nu af private oldsagssamlinger af sten- og flintredskaber. Specielt lykkedes det den meget arkæologisk interesserede købmand Georg Pedersen i Jernbanegade at skabe en fin samling oldsager. Samlingen, der omfatter 3 flintøkser, 2 stenøkser, 1 flintdolk og en skafthulsøkse, befinder sig i dag hos sønnen, Arne Pedersen i Varberg. Hvor de enkelte fund stammer fra vides dog ikke, men måske vil der blandt læserne være nogle, der har en erindring herom.

Også Bager Gordon Kert samlede og interesserede sig for oldsager, men så vidt vides var den kaltolske præst Paul d'Auchamp ene om at gennemføre arkæologiske udgravninger, bl.a. ved Hadeborg i begyndelsen af 1960'erne.

I dag vedligeholdes traditionerne med in-

teressen for oldtiden af Solveig Andersen, Vinnie Nielsen, Grethe Thøgersen, Finn Hansen, Willy Hansen, Thor Kristoffersen, Jørgen Larsen, Sebastian Lund, Ole Marker og Jack Simonsen.

De antikvariske oplysninger

De antikvariske oplysninger, der nu engang er registreret om Aakirkeby, jvf. Arkæologiske efterretninger, kan være svært tilgængelige. De kan findes spredt i forskellige, ikke koordinerede arkiver, eller indeholde oplysninger om fund som ikke direkte kan stedfæstes. F.eks. angiver stednavnet »Tornhøj eng«, at der i nærheden af Aakirkeby tidligere må have ligget en i dag ikke længere identificerbar høj.

En i 1832 indleveret vikingetids finger-ring af guld »af snoet Arbeide, bestaaende af to tykke Traade, hvorimellem en fiin snoet Traad er vunden. Ringen er tykkere paa Forsiden. Funden ved Pløining i Nærheden af Aakirkeby.« (NM 2663) kan heller ikke nærmere stedfæstes. Dog, hvis det blev oplyst, hvem der havde fået udbetalt Danefæbeløbet, ville der være en chance for at lokalisere fundstedet. Hvis man har navnet, sognet og et årstal, vil det i reglen ikke være noget større problem at finde ud af præcist på hvilken matrikel, vedkommende har boet, og dermed vil der være muligheder for at efterkontrollere fundstedet.

Andre oplysninger kan forekomme umulige at stedfæste nærmere, f.eks. når en stenøkse blot angives at være fundet på en mark syd for Aakirkeby, eller når en bronzeøkse i 1903 omtales som »fundet ovenpaa Jorden i Nærheden af Aakirkeby. Skænket af Maler Kofod i Aakirkeby.« (BMR Ark.Afd. 1328). Men af og til kan overleveringerne om sådanne fund være bevaret af efterkommerne eller i nogle tilfælde omtalt i aviserne, således at fundstedet alligevel kan opklares.

Hvis fundstedet ikke entydigt er angivet, skal man på den anden side være meget varsom med at forbinde finder, bopæl og fund-

sted. Typisk vil de oldsager, håndværkerne maler L.A. Lau og træskomager J.P. Nielsen, der omkring år 1900 begge boede i Østergade, skænkede museet uden nærmere angivelse af fundsted, ikke kunne stedfæstes til Østergade, medmindre vi på anden vis ville kunne sandsynliggøre at genstandene måtte være fundet på deres matrikel.³

Oldsager, der mister deres fundsted mister, samtidig også en stor del af deres informationsværdi. Ofte vil stedfæstede fund være indgangen til at finde meget mere. Inden for et angivet fundsted vil der typisk kunne findes spor, der afgør, om der er tale om en boplads, en gravplads, et offersted, eller om der reelt er tale om et enkeltstående løsfund.

Boplads og brandpletsgravplads vil tit tegne sig som sorte trækulsfarvede områder, hvor der findes mange mark- og strandsten. På bopladserne vil der også altid findes

mange ildskørnede sten fra ildsteder, jordovne eller kogestensgruber. Desuden vil der i reglen kunne findes rødbrændt ler fra nedbrændte huse. Fortrinsvis på stenalderboplads, men også på bronzealderens boplads findes der mange afslag af flintesten. Jernalderbopladserne kendetegnes bl.a. ved, at der findes velbrændte potteskår, tenvægte, slibesten og genstande af metal.

Gravanlæg er ofte markerede med sten eller stensamlinger.

I bronzealderen er især små stenkister, dannet af flade stenfliser, almindelige. Disse kan være dækkede af en stenhøj (røse). I jernalderen kendes både brandgruber og ubrændte jordgravlæggelser.

Brandgravene kendetegnes ved at indeholde mange små hvidbrændte benstykker. Jordgravene kan være vanskelige at identificere, men de kan være opbygget af og markerede af store stenplader (Nielsen 1996).

ARKÆOLOGISKE EFTERRETNINGER OM FUND FRA OLDTID OG TIDLIG MIDDELALDER FRA AAKIRKEBY OG KØBSTADENS MARKJORDER

Fund fra vikingetid og tidlig middelalder (750-1200)

Fire steder er der gjort bopladsfund fra tidlig middelalder (1050-1200). I alle tilfælde er der blot tale om enkelte små skår af såkaldt Østersø-keramik, der er tidstypisk for tidlig middelalder. Én enkelt mønt er fra samme tid. Fra vikingetid (750-1050) kendes to runesten samt ét sølvarmbånd fra en urnegrav. Én jernlanse er derimod ikke nærmere daterbar.

Lousminde. Ved Lousminde fandt A.C. Sonne i 1890-erne 2 potteskår med stregornamentik fra tidlig middelalder (Østersøkeramik). (BMR Ark. Afd. 804 og 161). (Fig. 5).

Hadeborg. Tæt nord for Hadeborg har Solveig Andersen fundet Østersøkeramik.

Limensgaden. Vest for Limensgaden 12 har Solveig Andersen fundet Østersøkeramik.

Klintvang. Ved Klintvang fandt Alfred Pedersen i 1947 2 spindesten (tenvægte). Den ene var fremstillet af sandsten, den anden af norsk klæbersten (BMR Ark.Afd. 2356-57). (Fig. 5). Vest for ejendommen har Solveig Andersen opsamlet Østersøkeramik.

Bæverparken. I Bæverparken fandt Tom Koefoed i 1980-81 en tysk sølv mønt slået under kejser Conrad II (1027-39). Mønten kan være et såkaldt løsfund, men i *Kristiansgade* blev der i begyndelsen af 1980erne i forbindelse med kloakarbejde iagttaget kogestensgruber (jordovne) med ildskørnede sten og trækul.

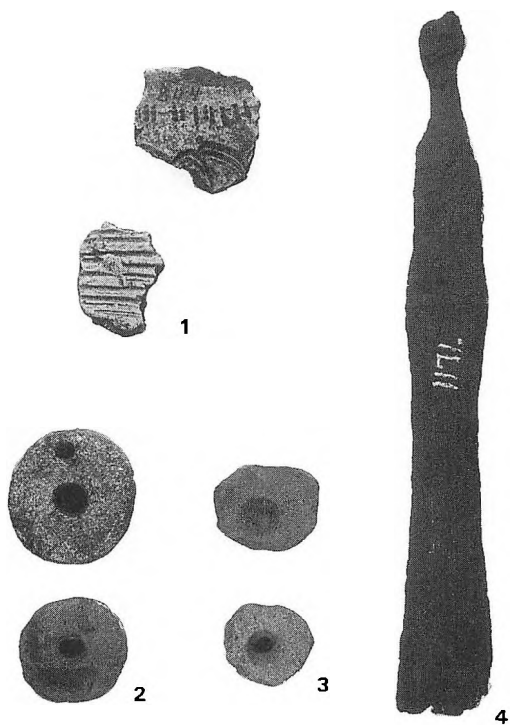

Fig. 5. Fund fra tidlig middelalder og jernalder i Aakirkeby-området. Randskår og sideskår af såkaldt Østersø-keramik fra Lousminde (1). Tenvægte af norsk klæbersten (øverst) og af rød sandsten fra Klintvang (2). To forarbejder til tenvægte af grå skifersandsten fra Ravnsgade (3). Jernlanse fra jernalder/vikingetid fundet af Bager Dam i Østergade (4). Målestok 1:2. Foto: Karsten Rasmussen. Måske findes der flere upåagtede iagttagelser eller fund fra have- og bygge/anlægsarbejder, der vil kunne fortælle nyt om det ældste Aakirkeby. Ved udgravningen til plejehjemmet Åbo påtraf man i 1967 en af de gamle kilder, men oplysninger om eventuelle fund mangler.

Sådanne anlæg findes typisk i tilknytning til en oldtids-bebyggelse. Daterende genstande blev dengang ikke registreret, men de kan meget vel været knyttet til en tidlig middelalderbebyggelse på højdedraget, hvor Bæverparken i dag er anlagt. Sandsynligheden for, at der her ved jord- og havearbejde vil kunne gøres oldtidsfund, er meget stor.

Nyby. Runestenen *Bjælkestenen* ved Nyby kan henføres til vikingetid (750-1050). Indskriften oversættes til: »Thorsten en velbyrdig thegn lod hugge efter Sven (?)« (Jakobsen & Moltke 1942 s. 425-427).

Stenen regnes for at være en af Bornholms ældste runesten, og det er den eneste hvis oprindelige fundsted kan stedfæstes. Stenen ses i dag placeret tæt vest for amtsvejen ved indkørslen til Bjælkestensvejen. Den fremtræder ikke særlig imponerende, men det bevarede er kun den nederste del af en oprindeligt 2,85 m høj runesten. Denne del af Bjælkestenen - dens basis - skal indtil ca. 1850 have stået på eller ved en nu fjernet grusbakke ca. 200 m SØ for dens nuværende placering, dvs. tæt syd for Nordre Smålyngsvej og Bjælkestenshusene. Den øverste del af stenen lå i 1624 uden for Byskriverens forstuedør, men siden er både huset, og desværre også stenen, forsvundet. (Fig. 6).

Mulighederne for at afgøre, om Bjælkestenen var en mindesten eller en regulær gravsten, er ikke længere til stede, da fundstedet helt er fjernet ved grusgravning. Stenen omtales af lærer J.A. Jørgensen i en sognebeskrivelse (Sb.) fra 1879, men hans postulat om, at stenens øverste del endnu kunne ligge gemt på stedet, ved vi i dag er forkert. Han skriver:

»... omtrent ved Aaret 1850 var man ved Grusgravningen kommen saa nær hen til Stenen, at denne tabte Ligevægten og styrtede ned i Grusgraven hvorved den formodentlig sloges midt over. Det største Stykke, den nuværende Bjælkesten, blev dog atter opstillet noget fra Gruskulen (længere i Vest). Det mindre øverste Stykke er næppe bleven paaagtet og er formodentlig bleven liggende i Gruskulen. Efter nogle Aars Forløb var Gruskulen udtømt for Grus og nedlagdes som saadan. Den blev nu tiljævnet og hele Marken planeredes og toges til Avlsjord eller rettere omdannedes til Eng. Men saa stod Bjælkestenen atter i Veien og flyttedes

derfor endnu en Gang - hen til det Sted, hvor den nu staar.« (Sb. 74).

Præstegården. Rester af endnu en runesten omtales i Balles Præsteindberetning fra 1810 (se Tillæg). Den lå uden for indgangen til stuehuset i Præstegården, men antages at være forsvundet ved omlægningen af bro-lægningen på gårdspladsen nogle få år efter 1865.⁴

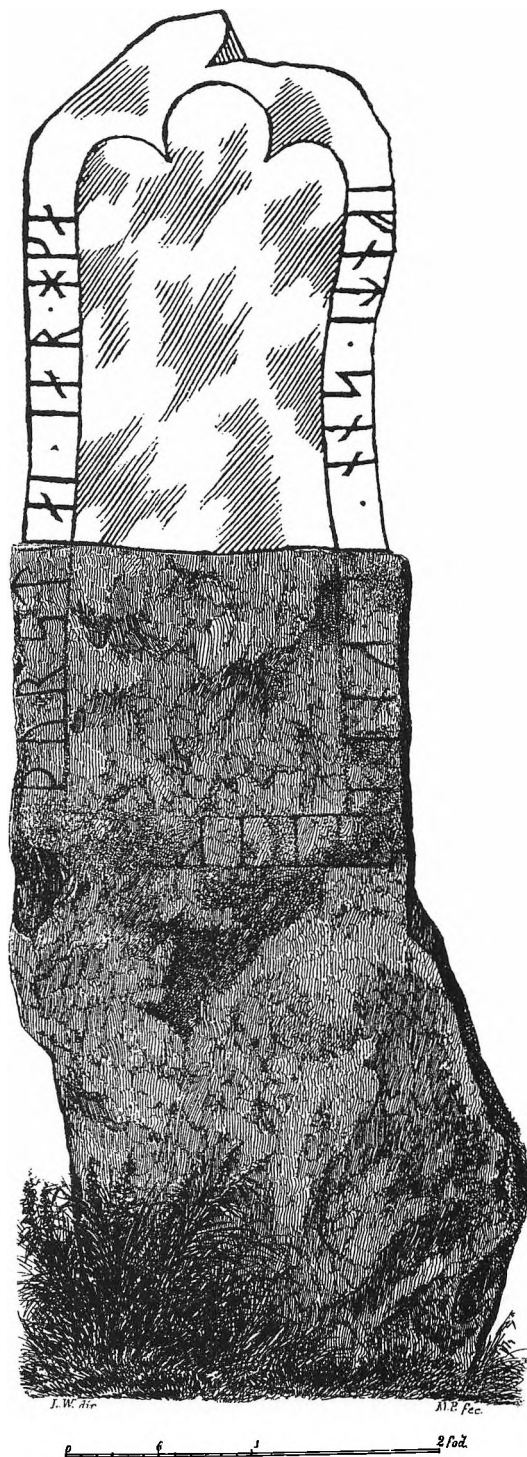
Strøby. Fra Strøby blev der i 1879 til Nationalmuseet indleveret brudstykker af en sølvarmring (C3425), der ca. 40 år tidligere angives at være fundet »i en Røse tilligemed en Urne med brændte Ben«, syd for »Klintebakken«, sydvest for Aakirkeby. (Fig.7).

Fundstedet er blevet henført til brandpletsgravpladsen ved Hadeborg, men ringen kan også stamme fra området ved Ridecenteret, hvor der ligeledes er registreret røser.

Østergade. Fra bager Dam blev der i 1901 til Bornholms Museum indleveret en fragmenteret 24,5 cm lang jernspydspids/-lanse, fra sen jernalder/tidlig middelalder (BMR Ark.Afd.1171). (Fig. 5). Den fandtes 1-2 alen dybt ved udgravningen af en fodmur til en nybygning. Nærmere fundomstændigheder er ikke kendt.

Fund fra Jernalderen (500 f.Kr. - 750 e.Kr.)
Af anlæg og fund, der kan knyttes til jernalderen, kendes tre, muligvis fire brandpletsgravpladser og tre bopladser, hvorfra der er opsamlet potteskår. Fundene fra Ravngade af forarbejder til tenvægte kan ligeledes stamme fra en boplads.

Fig. 6. Bjælkestenens over og underdel. Tegnet henholdsvis af Ole Worm 1643 og A.P. Madsen 1879. Kun den nederste del af Bjælkestenen er i dag bevaret, den øvre del er forsvundet. Måske ligger den endnu skjult et eller andet sted i Aakirkeby, men den kan også være blevet sendt til København, da Joachim Gersdorf i 1652 fik et påbud om at indsende stenen til hovedstaden. Her kan den være gået tabt under Københavns brand i 1728.

Hadeborg. Brandpletsgravplads SV og V for Hadeborg. »På Klintens vestlige Affald findes mange Brandpletter særlig i Omegnen af Matr.nr. 290. Der har vistnok ogsaa været enkelte Røser. Resterne af en saadan var endnu synlig 1879.« (Sb.71).

På højden vest for Limensgaden og Hadeborg undersøgte pastor Paul d'Auchamp ved den Katolske kirke i Aakirkeby, i begyndelsen af 1960erne, flere brandpletter med små lerkar, enkelte næsten hele, andre stærkt fragmenterede og sekundært forbrændte. Karrene kunne udfra deres form og ornamentik dateres til det 1. årh. e.Kr..

Aakirkeby Klint. Brandpletsgravplads på Aakirkeby Klint.

»Tæt nordøst for 12 S.Gd. Ll. Klintegård findes Brandpletter i Mængde. Den 24 Marts 1871 undersøgte jeg 12, kun i to af dem fandtes Oldsager, nemlig i den ene nogle spredte Potteskaar og i den anden en Beltehage« (C 1234). Aarb. 1872 s.173-174. (Sb.72).

Beltehagen (bæltespændet) kan dateres til tiden omkring Kristi fødsel. Amtmand E. Vedel anslår, at gravpladsen i alt har omfattet 500 brandgrave, hvoraf de 300 endnu var uforstyrrede, men meget fattige. (Aarb.1872 s. 84-85.)

Vedel omtaler fundstedet som syd for Aakirkeby Klint. Pladsen er ikke genfundet, men efter kortangivelser skal den ligge syd og sydøst for Dams på Bakken, hvor der nu er Campingplads.

Byvangen. Brandpletsgravplads sydvest for ejendommen Byvang. »I den saakaldte Bygade, som fra Aakirkeby fører op til Højlyngen skal der være en Brandpletsgravplads. Den er imidlertid vistnok nu aldeles ødelagt«. (Sb. 161). Pladsen er ikke lokaliseret, men i området findes der ikke nogen af de markante terrænpunkter, jernalderens gravpladser oftest er anlagt på. Man vil derfor kunne sætte spørgsmålstegn ved, om de sorte pletter ikke ligesåvel kunne stamme fra en bosættelse.

Østervang. Brandpletsgravplads tæt vest for Østervang. På ejeren Poul Anker Olssons foranledning undersøgte Bornholms Museum i 1957 4 brandgrave, hvori fandtes brændte ben og flere lerkar fra ca. år 200 e.Kr.(romersk jernalder) (BMR j.nr. 1945). (Sb. 205).

Terrænmæssigt ligger gravene højt usædvanligt på en svag skråning ned mod et gammelt bækløb.

Lousminde. Ved Lousminde har A.C. Sonne i 1890erne fundet »12 ganske bitte smaa Lerkar ikke større end at Enden af en Tommefinger kan passe i hvert af dem; de ere alle hele. 7 Fragmenter af flere lignende Smaakar af hvilke nogle have smaa Knopper paa Ydersiden«. Indleveret til Bornholms Museum i 1896 (BMR Ark. Afd. 804). (Fig. 8). Tilsvarende lerkar er særligt karakteristiske for yngre germansk jernalder (525-750 e.Kr.) og ældre vikingetid (750-900 e.Kr.).

Limensgaden. Vest for ejendommen Limensgaden 12 har Solveig Andersen og Jack Simonsen opsamlet bopladskeramik og én enkelt glasperle fra romersk jernalder (0-375 e.Kr.).

Strøbyvej. NØ for ejendommen Strøbyvej 9 har Preben Kristensen opsamlet bopladskeramik fra tiden omkring år 200 e.Kr. (romersk jernalder).

Ravnsgade. I malermester Erik Faber Jensens have, Ravnsgade 1, er der fundet ét fragment og ét forarbejde til tenvægte af fin-kornet lerskifersandsten. (Fig. 5). Tenvægtene kan stamme fra en boplads fra tiden efter Kristi fødsel. Fundet blev i 1958 indleveret til Bornholms Museum (BMR Ark. Afd. 2638 a-b).

Fund fra Bronzealderen (1.700-500 f.Kr.)

Som de fleste andre steder på Bornholm har Aakirkeby-området også været tæt befolket i yngre bronzealder (1.100-500 f.Kr.). Fra denne tid kendes to bopladsfund med keramik og et enkelt gravfund. Desuden skal

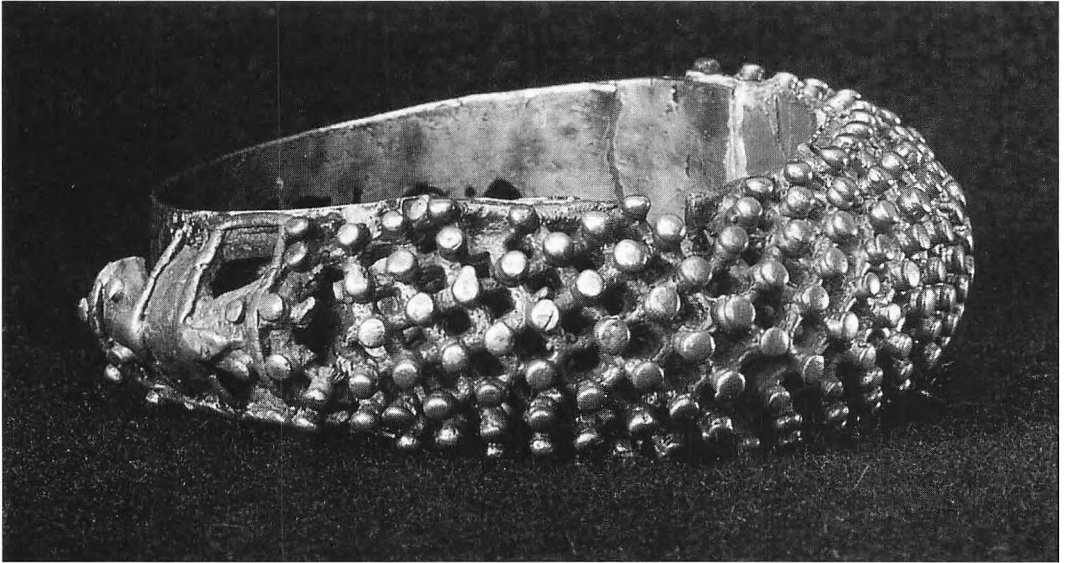

Fig. 7. Sølvarmring fundet omkring 1840 syd for Klintebakken sydvest for Aakirkeby. - »Ringens fandtes sønderbrudt, og flere Smaastykker mangle. Af de bevarede Strykker kan det ses, at den har været dannet af et indre glat, 3/4 til 1 T. bredt Baand, og en ydre hvælvet og gennembrudt Plade, der langs Kanterne var fastgjort paa Baandet. Paa Ringens smalleste Sted findes et Ornament bestaaende af to Dyrehoveder.« (Vedel 1886 s. 386).
Foto: Nationalmuseet.

sandsynligvis bautastenene i Strøby og ved Skagelfaldsvejen, oldtidsagrene i Nørre Byskov samt helleristningsstenen ved Elmevej også knyttes til perioden.

Tulipanvej. I 1991 fandt Erik Bidstrup under udgravning til en havedam på Tulipanvej 32 en grube med potteskår fra yngre bronzealder (ca. år 500 f.Kr.) (BMR j.nr. 2105, Sb. 206) (Fig. 9).

På højden vest for Bavnet og Møllevvej skal der tidligere, inden området blev bebygget, ved avlsarbejdet være iagttaget mange brandpletter.

Strøbyvej. Øst for ejendommen Strøbyvej 9 har Preben Kristensen opsamlet enkelte beklaskede potteskår, der vidner om en bosættelse fra yngre bronzealder. (Fund på BMR).

Sofiehøj. »En tildels sløifet Stenhøj eller stor Røse. Matr. 310.« Røse SSØ for Sofiehøj idag Matr. 305a. Røsens præcise placering er endnu ikke kendt (Sb. 69).

Strøbyvej. »Tre sløjfede Høje sydvest for Aakirkeby Klint. I en af dem fandtes en Stenkasse, hvori stod en stor Urne med brændte Ben og en Bronzekniv« (Vedel 1886 s. 259.) (Sb. 162).

Urnen og fragmentet af ragekniven af bronze (NM B 286-287) fandtes i 1868 af avlsbruger Hans Peter Thorsen, (Matr. 312) Strøbyvej 8. På luftfotos har det været muligt at udpege røsens placering ca 60 m SØ for ejendommen.

De øvrige højes præcise placering er endnu ikke kendt, men ifølge angivelserne i skolelærer Jørgensens sognebeskrivelse skulle alle røserne have ligget ved Midtbornholms Ridecenter.

Elmevej. Fredet helleristningssten på hjørnet mellem Elmevej og Limensgaden 20. Storklippeblok med 30 skålformede fordybninger på oversiden (Sb. 73 a) (Fig. 10).

Aakirkeby Plantage. I hele Aakirkeby Plantage (Nørre Byskov) er der spor af tidli-

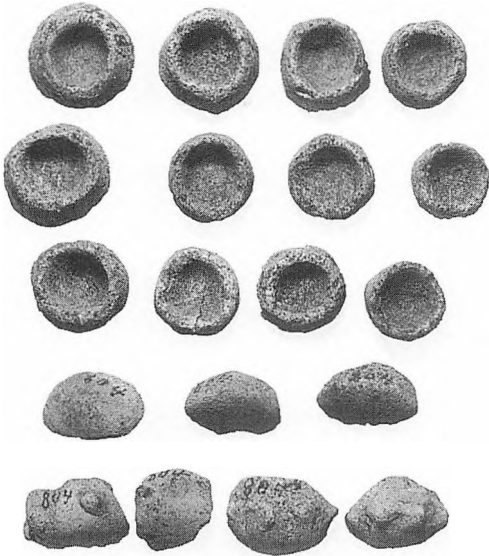
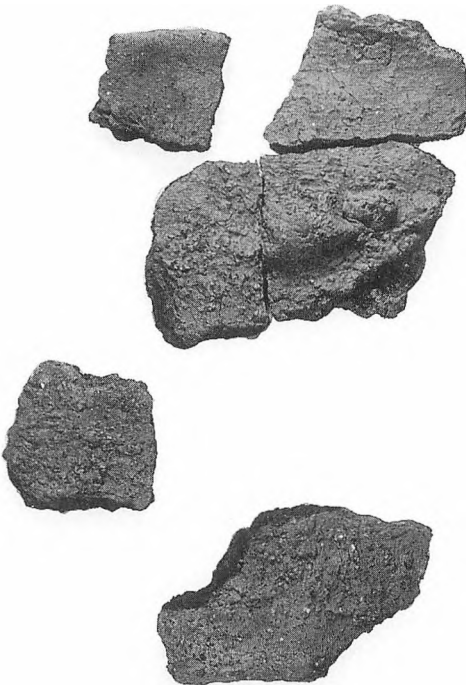

Fig. 8. Tolv hele og syv fragmenterede miniaturelerkar fundet ved Lousminde. Småkar med sideknopper (nederst) findes særligt hyppigt i yngre jernalder/ældre vikingetid (525-900 e.Kr.). Ca. 1:2. Foto: Karsten Rasmussen.

gere opdyrkning med dyrkningsterrasser og lave stenrydningsrøser. Agrene knytter sig til de i allerede 1879 registrerede oldtidsagre vest for Plantagen (matr.nr. 196gu). »En større Gruppe af Stenrøser. Hist og her træffes ogsaa meget lange Stendynger, snart gaaende i lige Retning, snart krumme eller vinkelbøiede. De ere ganske af samme Slags som de lange Stendynger paa Blemmelyng og paa Vestermarie Lyng. At disse Stendynger hidrøre fra Oldtiden og indeholde Levninger af brændte Lig tør vistnok anses som aldeles sikkert. Formodentlig er det Fællesgrave for den Tids fattigste Folk«. (Sb.142).

Plantagen er ikke arkæologisk undersøgt eller opmålt, men udgravninger andre steder på Bornholm har vist, at de fleste oldtidsagre i det gamle udmarksområde har været under opdyrkning i yngre bronzealder (1.100-500 f.Kr.). Områderne kan senere være blevet genopdyrket, og erfaringsmæssigt vil det derfor ofte være meget vanskeligt at afgøre præcist, hvornår dyrkningen sidst blev opgivet.

Strøbyhus. 2 fredede bautasten nord for Strøbyhus. På det ældste matrikelkort »Kort over den vestre Deel af Aakirke Sogn paa Bornholm maalt 1816 af G.P. Lüders«, angives der mindst 5 Tingstene. I sognebeskrivelsen nævnes 4 bautasten (Sb.70). (Fig.11).

Sandsynligvis fra denne plads stammer »En Ring af Bronze og en Do. af Skifer fundne i en Urne udgravet i Strøby, Aakirkeby, paa C. Clausens Enkes Ejendom. Bronzeringen laa øverst i Potten. Skifereringen laa blandt mellem de brændte Ben i to stykker, længere nede i Potten. Urnen og Fundet er

Fig. 9. Randskår af beklasket kar fra yngre bronzealder fundet på Tulipanvej 32 i forbindelse med udgravningen til en havedam. De fleste nyfund fra Aakirkeby området må i de kommende år primært forventes at komme fra de mere let tilgængelige købstadsjorder, der engang imellem eller hvert år vendes med en plov. Ca. 1:2. Foto: Karsten Rasmussen.

Gave til Museet... Urnen var dækket med en Sten, som havde trykket den øverste Del af Potten sammen. Den stod paa en Sten, som var trykket op gennem Bunden. Denne Sten var omgivet af flere lignende temmelig store, som tilsammen dannede ligesom en Bro-lægning.« (Fra Bornholms Museums fund-protokol 29.6.1914.) Urnen med brændte ben og fundgenstande er i dag udstillet på Bornholms Museum.

Det er sjældent, at der gøres rige fund i tilknytning til bautastenen. Alligevel har der længe været en stærkt tiltro til at der ved eller under stenene kunne findes rigdomme.⁵

Kannikegård. Hvor Skagelfaldsvejen, der løber over en sandet højderyg med både grave fra yngre bronzealder og ældre jernalder, ender, skulle der »ca. 500 Alen vest for Aakirkeby staae mange smaa opreiste Stene paa begge Sider af Landeveien.« (Vedel Aarb. 1872. s.179.) Endnu i 1886 stod der 9 små bautastenen, der ifølge Vedel rimeligvis var rester af en større samling (Vedel 1886 s. 296).

Fund fra Stenalderen

De fleste oldtidsfund i Aakirkeby-området kan knyttes til yngre stenalder/bondestenalderen (3.900-1.700 f.Kr.). Fund fra jægerstenalderen er endnu ikke med sikkerhed lokaliseret.

Fra den ældste del af bondestenalderen (tragtbægerkultur 3.900-2.800 f.Kr.) er der registreret to flintøkser. Ældst er en løsfunden økse fra Præstegårdsjorden. Lidt yngre er en økse fra Nyby, der ud fra flintens farvning (patina) må have ligget i våd jord; med stor sandsynlighed er der tale om et økseoffer.

Fra stridsøksetid (2.800-2.400 f.Kr.) kendes ét større offerfund fra Kofoedsminde samt fire løsfund.

Den sidste del af bondestenalderen, (dolk-tid) (2.400-1.700 f.Kr.), er særlig fundrig. Hidtil er registreret fem offerfund, ét gravfund og to løsfund.

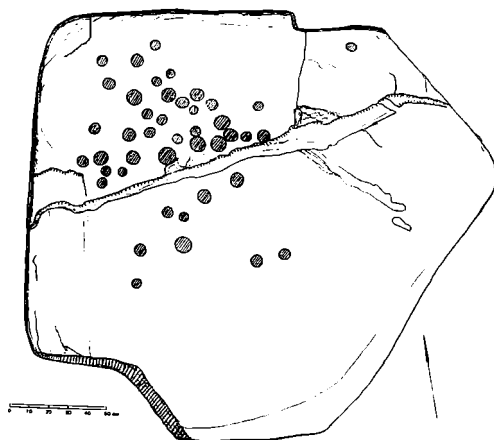

Fig. 10. Helleristningssten med skålgruber udfor Limensgade 20. Skolelærer J.A. Jørgensen bemærkede i 1879 i forbindelse med omtalen af den gengivne helleristningssten, at der tæt syd for Aakirkeby fandtes »en stor Mængde Stene og Klippeblokke, hvis jævne Flader synes at egne sig fortrinlig til Helleristninger, men saadanne synes dog ikke at kunne findes her«. Situationen har ikke ændret sig, bortset fra at vi i dag siger, at der bør kunne findes flere helleristningssten i området. Tegning: Mogens Jensen 1996.

Desuden kendes seks stenalderboplads, men ingen er endnu sikkert dateret.

Præstegården. Flintøkse fundet imellem kirkegården og sportspladsen. Nakkeparti af 4-sidet sleben tyndnakket flintøkse fra ca. 3.500 f.Kr. (16x6,5x3,4 cm). Fundet 1993 af Leif Grønnegaard. I privateje.

I 1798 fandtes i en skelgrøft tæt øst for Præstegården ægdelen af en knækket skaft-hulsøkse. Ifølge Balles Præsteindberetning (Tillæg) fandtes øksen 2 alen dybt. Øksen, der har været 16,5 cm lang og 6,5x4,0 cm i tværsnit, er gengivet i stregtegning og med mål af N.N.Lund i 1820. Øksen kan herudfra dateres til sen yngre stenalder/ældre bronzealder (ca. 2.400-1.500 f.Kr.)

Kofoedsminde. Offerfund bestående af 4 uslebne flintøkser og en delvist tilhugget flintblok. Bortset fra ægpartiet på den ene

økse, der var beskadiget af et markredskab, var samtlige økser hele. Økserne måler henholdsvis 26,5x6,2x3,5 cm, 25,5x6x3,3 cm, 22x5,6x3,4 cm og 19,5x5,2x3,7 cm. Alle økserne har skråt nakkeparti (B-økser) og en lysgrågul til gulbrunlig patina (farvning). Oprindeligt har økserne været gråhvide, men fugtige jordbundsforhold har kemisk påvirket de yderste millimeter af flintens overflade. Flintblokken, hvoraf store dele af den oprindelige flintbark (cortex) var bevaret, var ligeledes farvet brun-gulbrun. Blokken, der er tilhugget langs kanterne i en diskoslignende form, måler 18x16x8,2 cm.

Flintblokken og økserne, der kan dateres til overgangstiden mellem tragtbæger- og stridsøksekultur (3.000-2.500 f.Kr.) er opsamlet tæt sydvest for Kofodsminde, i årene mellem 1942 og 1975 af Albin og Mogens Green. Med stor sandsynlighed er der tale om et samlet offerfund placeret tæt ved et endnu eksisterende kildevæld.

(Økserne og flintblokken er alle i privateje). (Fig. 12).

Til det samme offerfund hører med stor sandsynlighed en lille 4-sidet, slebet flintøkse (11x3,5x1,5 cm) af samme form med skrånakke og ligeledes med gulbrunlig patina. Øksen fandtes i 1977/78 af Bjarne Green på Baunelys jord tæt ved fundstedet for de øvrige økser fra Kofodsminde. (Privateje).

Valsemøllen. Nakkeparti af bådfornet stridsøkse af bjergart, afknækket ved skaft-hul, fundet i haven tæt ved Valsemøllen. Ved brud, nakkeknop og på siderne er der knusespor efter sekundær brug som knuse- eller slagsten. Øksen kan dateres til stridsøksekultur 2.800-2.400 f.Kr. (BMR j.nr. 2346). (Privateje).

Kannikpegård. Vest for gården »er der gjentagne Gange fundet Oldsager af Flint, samt en Slibesten for Flintkiler«. (Sb. 155). Slibestenen er ikke indleveret. Flintredskaberne kan være dem, som maler Kofod i 1903 købte til museet for 2 kr. (en flintflække har ikke kunnet identificeres).

1. En 4-sidet flintmejsel/økse (14,2x3,5 x2,6 cm) med flade slebne sider og sekundært genopslibet æg. Datering sen tragt-bægerkultur/stridsøksetid (3.000-2.500 f. Kr.). Lys gulbrun og mørk grå flint.

2. Ægdelen af 4-sidet, sleben grønstensøkse (9,5x6,8x3,7 cm) med let hvælvede bredsider og fladslebne smalsider. Nakkepartiet mangler, men øksen har stor lighed med de skrånakkede B-økser. Sandsynlig datering 3.000-2.500 f.Kr.

3. Fragment af bladet (nyt brud) til en flintdolke (10,8 cm) med spor af tilslibning og med gulbrun let rødlig patina (BMR Ark. Afd. 1326). Datering 2.400-1.700 f.Kr.

Strøbyvej. Ifølge sognebeskrivelsen fandtes der i den ene høj tæt ved det nuværende Ridecenter en flintkniv (ikke indleveret) (Sb.162). Sandsynlig datering dolktid/ældre bronzealder 2.400-1.500 f.Kr.

Nyby. Nakkedel af to-sidet sleben tyknakket retøkse af flint med uslebne smalsider og beskadiget æg (14x5x3,5 cm). Gråhvid-blålig flint. Datering sen tragt-bægerkultur (3.000-2.800 f.Kr.).

Fundet på Matr. 261. Sdr.Byskovsvej 4 af Julius Hansen. Indleveret til Bornholms Museum i 1918 gennem maler Kofod i Aakirkeby (BMR Ark.Afd. 1930).

Klintvang. En genopskærpet flintdolke med gulbrunlig patina, 10,5 cm lang, fundet 1947 af Alfred Pedersen. (BMR Ark. Afd. 2355)

Dolken må i sin tid være blevet nedlagt som et offerfund i et fugtigt miljø. Oprindeligt har flintdolken været gråblå. Dolken kan dateres til overgangstiden imellem sten- og bronzealder (1.500-2.000 f.Kr.).

Bidstrupsminde. I 1925 skænkede avlsbruger M.H.Trommer følgende redskaber til Bornholms Museum:

1. Nakkedelen (nyt brud) af en 4-sidet, sleben økse (7,5 cm) med hvælvet overside og flad, let hulformet inderside (hulægslieben tværokse) og med mørk gulbrun patina. Øksen kan dateres til overgangen stridsøk-

Fig.11. Tingstene i Strøby. - De ældste bautasten kendes fra slutningen af ældre bronzealder (ca. 1.100-1.200 f.Kr.). Bautasten fremtræder særlig hyppigt i yngre bronzealder (1.100-500 f.Kr.) og i yngre jernalder (375-750 e.Kr.). Hvor bautastene ikke står i knytning til en daterbar grav, kan det være umuligt at afgøre, om det er en bronze- eller en jernaldersten. Foto: F.O.Nielsen.

setid/dolktid (ca. 2.400 f.Kr.) (BMR Ark. Afd. 2036).

2. Nakkedel af 4-sidet sleben økse af grågullig skifersten (10,5x5,8x4 cm) med spor af sekundær brug som slibesten. BMR Ark.Afd. 2039. Sandsynlig datering strids-øksekultur (2.800-2.400 f.Kr.)

3. Et rektangulært, 5,7 cm langt, sort skiferhængesmykke med tre konisk borehuler i den ene ende. Boringerne er gennemført fra oven og fra de to smalsider (BMR Ark.Afd. 2037). Smykket kan dateres til dolktid (2.400-1.700 f.Kr.).

4. Brudstykket af en flintdolk, 7 cm langt del af skaftenden (gammelt brud), med gulbrun patina, ligeledes fra dolktid. (BMR Ark. Afd. 2038).

Tæt NØ for Bidstrupsminde har Sebastian

Lund i 1988 fundet halvdelen af en 4-sidet, sleben retøkse af grønsten 9,5x6,2x2,9 cm. Øksen har let hvælvede breidsider og fladslebne smalsider. Nakkepartiet mangler, men øksen har stor lighed med de skrånakkede B-økser. Sandsynlig datering 3.000-2.500 f.Kr. (Privateje).

Tre genstande købt for 1 kr. til museet i 1893 kan muligvis stamme fra området. Stykkerne angives blot som fundet oven på en mark syd for Aakirkeby. Ud fra beskrivelsen stammer genstandene fra dolktid (2.400-1.700 f.Kr.) (BMR Ark.Afd.161).

1. »En Retøkse af Sandsten 13 cm lang 4,5 cm bred«. 3 cm tyk, 4-sidet sleben grå gulsifersten, ligner stenkilde.

2. »En Flintflække tilhugget til Spydspids, den ene Side viser Afspaltningsfladen

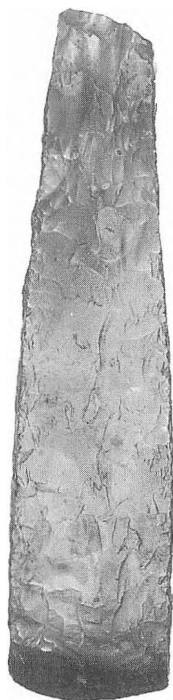
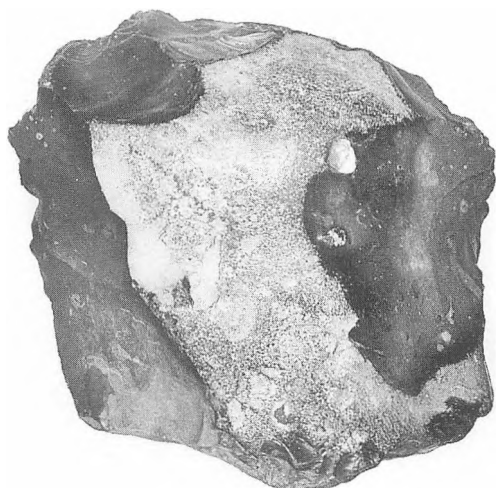

Fig. 12. Den største flintøkse og flintblokken fra offerfundet ved Kofødsminde. Ca. 1:3. Foto: Karsten Rasmussen.

med Slagbule i den ene Ende; den anden Side er tilhugget, foroven er der Rester af Skorpe 9,5 cm lang«. Ikke genfundet på museet.

3. »Et lille Stykke tilhugget Flint maaske en Dolk eller deslige 10 cm lang«. Ikke genfundet på museet.

Lousminde. Avlsbruger C.A.Sonne skænkede i 1896 følgende fund til Bornholms Museum:

1. En trekantet 6,5 cm lang skafftungepil af flint (C-pil) med gulbrun patina. Pilen kan dateres til stridsøksekultur (2.800-2.400 f.Kr.). Udstillet i Bornholms Museums Arkæologiske udstilling.

2. Et lille 4 cm langt fragment (gammelt brud) af bladet til en flintdolk eller spydspids med gulbrun-grålig patina.

3. Ildsten af kanthugget flække med cortex (bark), grågul flint 6x2,5x1,2 cm.

4. Flere flintafslag af både lokal og importeret flint, hvoraf to var slået af redskaber med en flad slibeflade, samt én lille skivekraber af import flint. Fra stenalderboplads (BMR Ark.Afd. 804).

Tæt NV for Lousminde har Sebastian Lund i 1988 fundet ægdelen af en mellembladet flintøkse (7,5x6x1,2cm) med rødbrun og lysblåhvid patina. Datering stridsøksekultur (2.800-2.400 f.Kr.) (Privateje).

SV for Kofødsminde. Stenalderboplads ved skellet til Hadeborg. Preben Kristensen har her opsamlet enkelte flintafslag slået af slebne redskaber med hvælvede og plane slibeflader, dvs. fund der er samtidige med offerfundet ved Kofødsminde. (Privateje).

Hadeborg Vest. Stenalderboplads på højden vest for Hadeborg. Her har pastor Paul d'Auchamp fundet ægpartiet af en sleben flintøkse. Senest har Solveig Andersen og Vinnie Nielsen opsamlet lokal kugleflint og importeret flint på stedet. En nærmere datering er endnu ikke tilvejebragt. (Privateje).

Hadeborg Øst. Stenalderboplads øst for Hadeborg (Matr.nr.274 a) fundet af Leif Grønnegaard. Afslag af lokal og importeret

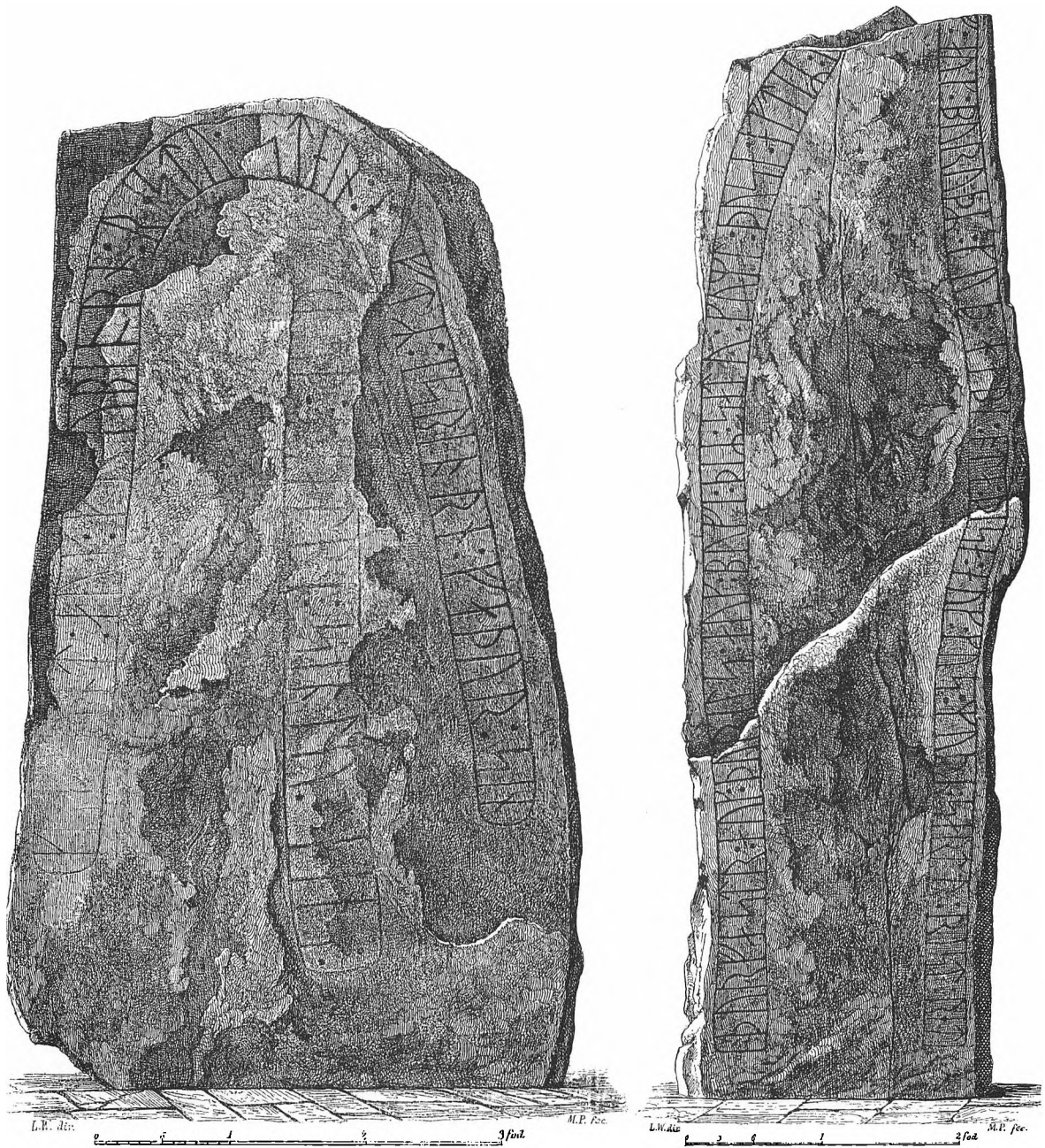

Fig. 13. Møllegårdsstenen (tv.) og Grødbysten (th.), begge i våbenhuset i Aakirke, med indskrifterne: »Gudmund og Frøbjörn rejste sten(en) efter deres fader Isbjörn. Gud hjælpe hans sjæl« og »Torfast og Torils (Trols) og Bove de satte dette mindesmærke efterv og Broder. Gud hjælpe dissers (de tvendes) ånd (sjæl) og guds moder. Svart ristede indskriften«.

flint er opsamlet af Solveig Andersen og Vinnie Nielsen. (Privateje). I området er der foruden en sandsten til slibning af flintøkser også iagttaget kogestensgruber med ildskørnede sten og trækul. En nærmere datering er endnu ikke tilvejebragt.

Strøbyvej. SV for Strøbyvej 9 har Preben Kristensen fundet en stenalderboplads med kugleflint og hvidgrå importeret flint og enkelte afslag med slibespor slået af tyndnakede flintøkser (3.700-3.000 f.Kr.). Nærmere datering ikke tilvejebragt. (Fund på BMR).

Dams på Bakken. På højden tæt NV for Dams på Bakken er jorden helt sortfarvet af trækul, og på stedet findes en større koncentration af ildskørnede sten. I området skal Paul d'Auchamp have fundet strandsten og et par tværpile af flint.

Fra Markus Dam er der gennem maler Kofod i Aakirkeby i 1917 til Bornholms Museum indleveret en aflang rund, kølleformet slagsten med fingerstøtte (16x7,8x8,2 cm) (Ark.Afd.1854).

Stenen der fandtes ved grøftegravning på et tidligere uopdyrket stykke land ved Aakirkeby, kan ikke nærmere dateres.

Muligvis fra samme sted er der fundet en fint tilsleben stridsøkse af grønsten med skafthul (14x6,8x4 cm).

Øksen kan dateres til dolktid (2.400-1.700 f.Kr.). Fundet syd for Byen skænket til Bornholms Museum i 1903 af Chr. Dam (BMR Ark.afd. 1332).

Nordbygård. Tæt NØ for ejendommen har Solveig Andersen fundet en underliggende til en kværnsten (ikke nærmere daterbar).

TILLÆG

Peder Thorsen Balles Præsteindberetning for Aaker Sogn til Den Kongelige Commission til Oldsagers Opbevaring. Dateret Aaker Præstegård 13. oktober 1810. Transskriberet af Anders Lilleskov Mortensen i 1987. Original tekst opbevares på Nationalmuseet (Antikvarisk Topografisk Archiv 1.255).

»Den lange Udeblivelse med Underretning om de i Aaker Sogn befindende Oldsager, har nue sin Grund, ikke i Ligegyldighed eller Koldsindighed imed sligt; men eene og alleene i Misfornøyelse over, at her i Sognet er kun saa liden eller ingen Levning fra Oldtidens ærværdige Dage. Jeg troede immer, at kunde opspore meere, og have endnu ikke opgivet Haabet; ønskende i anførte at finde en for Den Høye Commission giældende Undskyldning.

1:) *Høye* findes endnu af her i Aaker Sogn, f:f: Svendhøy, Carlhøy, o:fl: som ikke

ere udgravede, men sees tydeligen at være Gravhøye. Kæmpegrave findes her intet Spor af.

2:) *Hedenske Altere* findes intet Spor af undtagen paa Høylyngen, det saa kaldte Flade-Hall - et Alter paa flere Fodpillere, af hvilke senere en er borttaget til en Broe.: sammesteds det saa kaldte Jette-Bord, et aflangt af Naturen dannet Bord, fast i Klippegrunden.

3:) *Tingsteder*; et saadant synes at have været Sønden for Aakirkebyes Klint; men Tingstederne have meest havt Sted paa Heder og øde Høye Steder; saaledes har sikkerligen Tingsted i Vestermarie Sogn fordem været et Ahlting for hele Landets Beboere.

4:) *Bautastene*. Ingen.

5:) *Runestene*. Uden for Indgangen til Vaaningshuset i Aakier Præstegaard, laae ved min Ankomst hertil i Gaarden en Steen, paa hvilken kun er kiendelig: B I R I K - og enkelte Bogstaver. Jeg lod Stenen ligge,

men for at den ikke skulle end mere slides, Døren flytte.

6:) *Inscriptioner.* Ingen fra Oldtiden. Døbebekkenet i Aakirke er af almindelig Messing uden Aarstal. Fontens Fod er af Sandsteen (:udentvivl skaansk:) nederst med 4 udhugne Cherubimhoveder; paa Fonten selv er slet udhugget i særskilte Nicher: 3 ridende med Kroner paa Hovederne. 3 gange 3 Menneskefigurer af hvilke den midterste med en Glorie om hovedet. 2 og 2 Menneskefigurer, paa den ene en nedhængende Seraph Vinge. 2 Figurer over hvilke en 3die nedkommer øverst Hovedet af en Oxe og et Asen. I den sidste Niche en Figur med en Veltkugle, en anden med en Ring. - Den synes, selv i Sammenligning med Alderdommens Udhugning, at være gammel.

Foran Alteret ligger paa Gulvet en Liigsteen med en Mands og 2 Qvinders Figurer, som skal være Sveder Ketting og Koner, fordem paa Vallensgaard boende. Ved Aakirke er tilføyet et stort af 2de Spidser bestaaende Taarn, Stivelen kaldet, hvor i alle 3 Etager ere 4 Munke-Celler i hver, sikkerligen fra Catholicismens Dage, da en Kannik har boet paa den saa kaldte Kannikgaard tet hos Kirken.

7:) *Billeder.* Paa Kirkens inderste Midtmur findes paa begge Sider Al-Fresco Malerier, som af Kiendere i min Embedstid her ere erklærede for, at være af en fortreffelig Art; de indeholde Begivenheder med Jesu.

8:) *Levninger fra den Catholske Cultus.* Ingen.

9:) *Levninger af ældgamle Bygninger.* I Almindingen findes Mure af Grunden til det saa kaldte Gamle Borg og Nye Borg, hvor formodentligen Spor af Alderdommen ville forefindes, dersom det blev den Kgl:Holzforster som boer nær derhos, paalagt: der at lade grave.

10:) *Det der er blevet opgravet af Høye eller slet Jord.* I en Tørvemose på Høylyngen blev for endeel Aar siden funden Hovedet med helle Geshiret af et Elsdyr, et Vidne om at Bornholm tilfore engang har lignet Tydskland i Tauti Dage; dette forærede jeg den da levende værdige Olding, Commandant her paa Øen, Oberst v: Ammon, og eyes nu af ToldInspecteur Lohman ved Rønne. Da jeg i Aaret 1798 lod Præstegaards Jorden her til Stedet med Grøfter indhegne, fandtes 2 Alen dybt i Jorden, strax Østen for Præstegaarden, en Øxe af Flint, som var gaaet af der hvor Øyet havde været; den var større, end nogen anden, jeg af samme Slags har seet, og saa net hamret og skarp, at den syntes som nye. Samme af mig foræret til bemeldte Oberste v: Ammon og eyes nu af Toldinspecteur Lohmann.

Da jeg i Aaret 1790, som Præst, kom her til Bornholm, troede jeg her at komme til Kundskab om flere af den fiernere Oldtids Merkværdigheder; men fandt, at Aaker sogn, hvis Flade er lige, uden Klipper, uden Bakker og Bierge, indeholdt de mindste af disse. Strax efter min Ankomst her til Kaldet gjorde jeg mig Umage for at efterspore, om her ikke ved Kirken fandtes gamle Papirer; i Aakirke staar en gammel Jernbeslagen Eegekiste, om hvilken jeg spurgte: »til hvad Brug den var bestemt? men fik det Svar: der havde været gamle Papirer forvarede i den, som nu vare forkomne.

Engang er her på Kirkegaarden opgravet et Hoved med en tynd fiint indhugget Metal eller Messing-Hjelm paa, hvilken af Grave-ren blev sammenklenet og gik reent itu. Skulde noget af Alderdommens Levninger komme til min Kundskab, skal det være mig en kier Pligt, for de høye Hrr: at kundgiøre samme.«

Noter.

1. Følgende takkes for bistand og hjælp med oplysninger i forbindelse med udarbejdelsen af artiklen: forvaltningschef Jan Harvest, Aakirkeby Kommune; fritids-slægtsforsker Annelise Lund; fritidsarkæologerne Solveig Andersen, Vinnie Nielsen, Jack Simonsen, Mogens Jensen og Karsten Rasmussen; teknisk assistent ved Bornholms Amts Tekniske Forvaltning Gerda Kofod og arkivar Helga Schütze Nationalmuseet OMA. For bemærkninger og rettelser til artiklen takkes Ingrid og Viggo Nielsen.
2. Med de givne sognegrænser skulle en centralkirke have været placeret tæt vest for Ladegård. Gårdene i den NØ og SØ-ligste del af sognet ligger således tættere på Peders kirke og den SV-ligste del tættere på Nylars. Aakirkes centrale placering må således være opvejet af behovet for en højtliggende placering samt muligvis tilknytningen til en allerede eksisterende bebyggelse eller storgård.
3. Fund, der angives gjort i nærheden af Aakirkeby, kan ligesåvel været fundet uden for købstadsområdet, og de medtages derfor ikke i denne sammenhæng.
4. De to store runesten, der i dag er opstillet i Aakirkes våbenhus, blev i sin tid genfundet som brosten i Grødby og ved Møllegård. Stenene blev i den første halvdel af 1800-tallet samlet ved kirken. (Fig. 13). Ofte findes runesten også indbygget i kirkerne. Endnu er ingen dog iagttaget i Aakirke.

Litteraturhenvisninger:

- Bornholms Militære Domiciler. Østre Landsdelskommando. Ringsted 1985.
- Jakobsen, L. & E. Moltke: Danmarks Runeindskrifter. København 1942.
- Jørgensen, F.: Præsteindberetninger til Ole Worm. II. Indberetninger fra Århus Fyns og Lunde Stifter 1623-25. Landbohistorisk Selskab. København 1974.
- Klindt-Jensen, O.: Oldgranskere, fortidsminder og rokkesten paa Bornholm. Nationalmuseets Arbejdsmark 1958 s. 107-124.
- Klindt-Jensen, O.: Udgravninger på Bornholm 1816-24. Bornholmske Samlinger. I rk. Bd. 36. Rønne 1958. s.145-170.
- Landinspecteur N.Lunds Beskrivelse af Mindesmærker og Oldsager 1819-1820. Stencil renskrevet af A.Lilleskov-Mortensen i 1986.
- Nielsen, F.O.: Bornholms bebyggelse i yngre stenalder - et forskningsprojekt. Fra Bornholms Museum 1987-1988 s. 63-72.
- Nielsen, F.O.: Forudsætninger og muligheder. Bebyggelsesarkæologiske undersøgelser på Bornholm.

- Møllegård-stenen er i øvrigt blevet knyttet til St. Myregård, men den stammer snarere enten fra Vejrmøllegård i Aaker eller Møllegård i Vestermarie.
5. »De opreiste staaende saakaldte Bautastene ere Oldtids-Mindesmærker og som saadanne ærværdige, men uden Runer eller anden indhuggede Tegn ere de dog, for Historie Forskerne intet. - Jeg har imidlertid Grund til at formode, at i det mindste under somme af de største Bautastene kan findes Mynter eller andre Kostbare Ting, der mueligen, som Oldsager kunne være langt vigtigere, end hvad man almindelig finder i Højene eller paa andre Steder. Men er det nu fornuftigere at eftergrandske, naar eller over hvem slige Mindestene ere reiste, end blot at glæde sig over at de endnu staae, saa maatte de omstyrtes og Jorden under dem omgraves og undersøges. - Stenen falder eller omstyrter dog en Gang, og de Skatte den mueligen i Aartusinde rugede over opløjes af Bonden, sælges til Guldsmiden eller andre Kuriøse Herrer - og forsvinde tilligemed Stenen. Mon Commissionen skulle billige at jeg i Foraaret foretager en eller to af slige Undersøgelser?«
- Brev fra Hans Rømer til C.J.Thomsen dateret 16. jan. 1822. Opbevares på Nationalmuseets Antikvarisk Topografisk Archiv.
- Transskriberet af Anders Lilleskov Mortensen i 1987.

- Miljøministeriet, Skov- og Naturstyrelsen 1994.
- Nielsen, F.O.: Forhistoriske interesser. Bornholms Amt. Tekniske Forvaltning 1996.
- Rawert, O.J. & G.Garleib: Bornholm beskrevet paa en Reise i Aaret 1815. Kjøbenhavn 1819.
- Rawerts maleriske rejser til Bornholm 1809-1815-1821. Bornholms Tidende 1985.
- Skovmand, R.: De danske skattefund fra vikingetiden og den ældste middelalder indtil omkring 1150. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1942.
- Wagnkilde, H & T.Pind: En gravplads ved Ndr.Grødbygård i Aaker fra tiden omkring kristendommens indførelse. Fra Bornholms Museum 1989-1990. s.53-66.
- Watt, M.: Oldtidsbopladserne ved Runegård i Grødby, Aaker. Fra Bornholms Museum 1980. s. 19-23.
- Watt, M.: Huse og grave fra vikingetid ved Runegård i Grødby. Fra Bornholms Museum 1982. s.25-34.
- Watt, M.: Det antikvariske arbejde. Fra Bornholms Museum 1984-1985. s.45-76.

Litteratur om Aakirkeby og Aaker sogn

Af Niels Foght Hansen, Bornholms Centralbibliotek

AAKIRKEBY'S HISTORIE OG TOPOGRAFI

1. Bagergården - Åkirkeby. - Bornholms Erhvervsskole, 1988. - 30 blade.
Bygningshistorie og opmåling.
2. Bornholms Stednavne. Udgivet af Stednavneudvalget. - G.E.C. Gad, 1951. - 586 sider.
Side 99-107 : Aakirkeby Købstad.
3. Byggeskik i Aakirkeby i tiden omkring 1910. - Bornholms Erhvervsskole, 1987. - 17 blade.
4. Dam, G.L. : Aakirkeby 1346-1946 / af G.L. Dam og H.K. Larsen. - Aakirkeby Boghandel, 1951. - 218 sider.
5. Dansk Handel og Industri : Bornholm. - 1933. - 58 sider.
Side 34-39 : Aakirkeby og Aaker Sogn.
6. Fra det gamle Aakirkeby / Billedtekster Werner Hansen. - Aakirkeby kommune, 1996. - 111 sider.
7. Hansen, N. : Hovedpunkter i Aakirkeby Købstads Historie. - u.å. - 11 blade.
8. Hansen, Werner : De byggede Aakirkeby. - Aakirkeby Borgerforening, 1987. - 127 sider.
9. Hansen, Werner : Inde i landet. - Udgivet af Aakirkeby og Omegns Sparekasse i anledning af 100 års jubilæet, 1869 - 1. maj - 1969. - 317 sider.
10. Hansen, Werner : Vandet inde i Landet : Aakirkeby vandværk 1907-1982. - Aakirkeby kommune, 1983. - 35 sider.
11. Hansen, Werner : Aakirkeby får aldrig bevaringsmedalje.
Findes i: Jul paa Bornholm. 1975. Side 18-24.
12. Harild, Bodil : Der skrives gennemgaaende for lidt om Aakirkeby.
Findes i: Jul paa Bornholm. 1966. Side 30-34.
13. Huse i Aakirkeby : Fra bindingsværk til Bedre Byggeskik / udarbejdet af Vibeke Dalgas tegnestue. - Planstyrelsen og Aakirkeby kommune, 1989. - 332 sider.
14. Kjømmanjælgingen matr.nr. 31u Åkirkeby. - Teknisk skole i Rønne, 1982. - 29 blade.
Bygningshistorie og opmåling.
15. Konsekvensanalyse for Aakirkeby kommune ved et øget butiksudbud i Rønne by. - Institut for Center-Planlægning, 1990. - 43 blade.
16. Larsen, H.K. : En gammel Aakirkeby-gård og dens beboere.
Findes i: Jul paa Bornholm. 1960. Side 33-35.
17. Larsen, Otto Michael : Lægevikar i Åkirkeby 1872.
Uddrag af en brevsamling.
Findes i: Jul paa Bornholm. 1972. Side 17-24.
18. Sørensen, Th. : Fra Aakirkeby.
Findes i: Jul paa Bornholm. 1970. Side 33-37.
19. Thorsen, K. : Kann's Hotel i Aakirkeby : Kort, Beskrivelse, Ejere, Historie og Topografi. - 1947. - 13 blade.
20. Trap, J.P. : Danmark : Femte udgave : Bornholms Amt. - G.E.C. Gads forlag, 1955. - 199 sider (p. 380-578).
Side 481-490 : Åkirkeby købstad.

AAKER SOGN'S HISTORIE OG TOPOGRAFI

21. Bornholms Historie : Landbruget og dets biografier. - Ernst G. Olsens Forlag, 1950. - 422 sider.
Side 133-164 : Aaker sogn og Aakirkeby.
22. Bornholms Stednavne. Udgivet af Stednavneudvalget. - G.E.C. Gad, 1951. - 586 sider.
Side 482-512 : Aaker sogn.
23. Carlsen, J. : Om pesten i Aaker Sogn paa Bornholm 1653-54.
Særtryk af »Naturen og Mennesket«. Marts 1890. - 12 sider.
24. Dam, G.L. : Limensgadeselskabets historie.

- Findes i: Bornholmske Samlinger. I række. Bd. 35. Side 111-235.
25. Danmarks Runeindskrifter. Bd. 1-2. Atlas + Text. - Ejnar Munksgaards Forlag, 1941-42.
Side 347-361 (Atlas) : Aaker sogn.
Spalte 422-431 (Text) : Aaker sogn.
 26. Engberg, Bent : Rømersdal : Hans Rømers gård i Almindingen.
Findes i: Jul på Bornholm. 1980. Side 9-12.
 27. Erichsen, T. : Fremstilling af Limensgade-Actieselskabets Historie. - E.C. Trydes Bogtrykkeri, 1842. - 61 sider.
 28. Gelting, Paul : Aakirke Klint.
Findes i: Smaaafhandlinger om Bornholm til Peter Thorsen paa hans 70 Aars Fødselsdag den 8. Juli 1942. - Side 17-29.
 29. Havneundersøgelse : en undersøgelse af 23 bornholmske havne. - Bornholms Amtskommune. Teknisk Forvaltning, 1981. - 243 sider.
Side 51-60 : Boderne havn.
 30. Hein, Jul. : Boderne.
Findes i: Jul paa Bornholm, 1944. Side 4-8.
 31. Jensen, N.P. : Hans Christian Kofod : Graneli : En Levnedsskildring og et Kulturbillede. - I Kommission hos Aakirkeby Boghandel, 1928. - 54 sider.
 32. Jensen, Peter : Erindringer fra min barndom på Aaker højlyng.
Findes i: Jul paa Bornholm. 1950. Side 29-32.
 33. Jørgensen, J.A. : Vallensgaards Historie : samlet efter foreliggende historiske Kilder. - Bornholms Tidendes Bogtrykkeri, 1907. - 16 sider.
 34. Kjødte, V. : En gammel Skovriddergaard paa Bornholm. Rømersdal.
Findes i: Vore Damer. Nr. 32, 1934. Side 6-7.
 35. Kofoed, P. Lund : Fra min Tid : Personlige Erindringer fra 1860erne og Fremefter : Nedskrevne sider 1933-34. - Bornholms Tidendes, 1942. - 60 sider.
Særtryk af Kronikserie i Bornholms Tidende.
Side 7-13 : Barndomserindringer fra Aakerkirkeby, men også andre steder i bogen omtales Aakirkeby og Aaker.
 36. Kofod, Karl : To bornholmske Storgaardes Historie. (Vallensgaard.)
Findes i: Bornholmske Samlinger. I række. Bd. 11. Side 107-166.
 37. Kofoed, M.O. : Der var engang. - lidt om nedlagte Gaarde i Aaker Sogn.
Findes i: Jul paa Bornholm. 1946. Side 39-41.
 38. Kort over Aakirke Landsogn : Sønder Herred : Bornholms Amt. Udført efter Matrikulens minomerede Kort i C.M. Tegners Lith. Inst. Kjøbenhavn, 1880.
 39. Kure, Kr. : Fortegnelse over Gaarde og deres Ejere i Aaker Sogn. - Bd. 1-2. - u.å. - 61 + 51 blade.
 40. Larsen, Arne : Læså : Bornholm fra tidernes morgen. - 2. rev. udg. - Bornholms Tidende, 1965. - 151 sider.
 41. Rosenquist, Ulla : Havnebyer og fiskerlejer. - Bornholms Turistråd, 1991. - 120 sider.
Side 110 : Boderne havn.
 42. Thorsen, Peter : En bornholmsk Slagmark fra Grevefejden Tid. Ugleenge.
Findes i: Thorsen, Peter: Læng Østkysten og andre bornholmske Hjemstavns-skildringer. Aakirkeby Boghandels Forlag, 1939. Side 40-45.
 43. Thorsen, Peter : Limensgaden.
Findes i: Thorsen, Peter: Fra Sydbornholm. Hjemstavns-skildringer. Aakirkeby Boghandels Forlag. 1934. Side 76-80.
 44. Trap, J.P. : Danmark : femte udgave : Bornholms Amt. - G.E.C. Gads forlag, 1955. - 199 sider (p. 380-578).
Side 567-572 : Åker sogn.
 45. Wagnkilde, Hanne : En gravplads ved Ndr. Grødbygård i Åker fra tiden omkring kristendommens indførelse / af Hanne Wagnkilde og Torben Pind.
Findes i: fra Bornholms Museum. 1989-1990. Side 53-66.
 46. Wagnkilde, Hanne : Et ringformet gravanlæg fra dolktid og ældre bronzealder.
Findes i: fra Bornholms Museum. 1986. Side 79-87.
 47. Watt, Margrethe : En brændtbenskiste og andre grave fra bronzealderen ved

- Grødby, Åker.
 Findes i: fra Bornholms Museum. 1981.
 Side 22-36.
48. Watt, Margrethe : En gravplads fra sen vikingetid ved Runegård, Åker.
 Findes i: fra Bornholms Museum. 1984-1985. Side 77-100.
49. Watt, Margrethe : Huse og grave fra vikingetid ved Runegård i Grødby.
 Findes i: fra Bornholms Museum. 1982. Side 25-34.
50. Watt, Margrethe : Oldtidsbopladserne ved Runegård i Grødby, Åker.
 Findes i: fra Bornholms Museum. 1980. Side 19-23.
51. Waaben, Ebba : Christian 4. s salpeterværker. - Rigsarkivet, 1995. - 228 sider. Side 119-123 : Hammershus Len (Aakirkeby).
-
- KIRKE, PRÆSTER OG MENIGHEDER
-
52. Bornholms ældgamle Kirkebygninger : Opmaalte og undersøgte under ledelse af Hans J. Holm. - Hagerups Boghandel, 1878. - 19 sider + 36 tavler. Side 13 + tavle 31-32 : Aakirke.
53. Christensen, C.Th. : Uddrag af Aaker Kirkebog 1651-1682.
 Findes i: Kirkehistoriske Samlinger. 1889-1891. Side 469-480.
54. Dahl, Aage : Bornholms præstehistorie : Bidrag til den danske gejstligheds historie og genealogi. - Colbergs Eftr. Bogtrykkeri, 1961. - 204 sider. Side 121-129 : Aaker sogn.
55. Dam, Ph.R. : Optegnelser om de underjordiske Begravelser i Aa Kirke : skrevet den 30te Juni 1853.
 Findes i: Jul paa Bornholm. 1946. Side 9-10.
56. Danmarks Kirke : udgivet af Nationalmuseet : Bornholm. - G.E.C. Gads forlag, 1954. - 616 sider. Side 131-178 : Å kirke.
57. De danske kirker : Bornholm : Færøerne : Grønland. - G.E.C. Gads forlag, 1970. - 296 sider.
- Side 33-41 : Åkirke og Rosenkranskirken.
58. Hansen, N. : Aaker Præstgaard i 200 Aar. Findes i: Bornholmske Samlinger. I række. Bd. 1. Side 7-58.
59. Hansen, Werner : De polske gæstearbejdere på Bornholm.
 Om den katolske menighed og Rosenkranskirken i Åkirkeby.
 Findes i: Bornholmske Samlinger. II række. Bd. 18. Side 9-34.
60. Jørgensen, J.A. : Series Pastorum eller Fortegnelse over Præsterne paa Bornholm siden Reformationen. - Frits Sørensens Boghandel, 1907. - 155 sider. Side 1-8 : Aaker og Aakirkeby Præstelite og Bemærkninger.
61. Madsen, Arne : Kald og kim : Bornholmske kirkeklokker. - Bornholms Tidendes Forlag, 1984. - 87 sider. Side 54-55 : Aa Kirke. Side 58-59 : Bethania, Bornholms Valgmenighed, Aakirkeby. Side 62-63 : Rosenkranskirken, Aakirkeby.
62. Nedergaard, Paul : Personalhistoriske, sognehistoriske og statistiske bidrag til dansk præste- og sognehistorie (kirkelig geografi) 1849-1949 : Københavns stift. - 1949. - 631 sider. Side 551-553 : Aaker sogn.
63. Nielsen, J. : De hellige tre konger : døbefonten i Åkirke.
 Findes i: Jul paa Bornholm. 1951. Side 4-7.
64. Quistgaard, Erh. : Spredte Optegnelser fra Aaker gamle Kirkebog.
 Findes i: Bornholmske Samlinger. I række. Bd. 31. Side 111-116.
65. Rohde, Arne : Aa Kirkes Sammenhæng med den store Verden.
 Findes i: Jul paa Bornholm. 1946. Side 4-9.
66. Thomsen, C. Jürgensen : Efterretninger om en Døbefont med Runeindskrift.
 Findes i: Antiquariske Annaler. 1823. Bd. 4. Side 140-151.
67. Wimmer, Ludv.F.A. : Bøbefonten i Aakirkeby Kirke. - Gyldendalske Boghandel, 1887. - 87 sider.

FORENINGER OG INSTITUTIONER

68. Det danske Sygehusvæsen. Bd. 1-2. - Dyva og Jeppesen, 1962. Side 709-711 (Bd. 2) : Åkirkeby sygehus.
69. Hansen, Werner : 100 år - og snart glemt. - Aakirkeby sygekasse, 1972. - 120 sider.
70. Hansen, Werner : Mod nye mål : Aakirkeby Idrætsforening 1927-1977. - Aakirkeby Idrætsforening, 1977. - 222 sider.
71. le Févre, Ib : Strøbyhus - i går & i dag : 1.1. 1935 - 1.1. 1985. - Bornholms Tidende, 1985. - 18 sider.
72. Møller, Svend Aage : Bornholms højskoleliv. - Udgivet af Bornholms Reklamebureau og Bornholms Højskole, 1993. - 282 sider. Side 21-28: Virksomheden i Åkirkeby 1856-58. Side 31-33: Forsøgene i Åker 1863 og 1867-68. Side 67-282: Højskolen ved Ekkodalen.
73. Thoms, Johannes : Bornholms sygehusvæsen. Findes i: Bibliotek for læger. 1994. Hæfte 2. Side 195-203.
74. Thorsen, K.S.L. : En middelalderlig ruin ved Aakirkeby. Hospitalet for spedalske ved Spidlegård. Findes i: Nordisk Ugeblad for Katolske Kristne. 1918. Side 485-486.
75. Zahrtmann, M.K. : Billeder fra Bornholms Historie i tilknytning til Middelalderens Kapeller. Sankt Jørgens Kapel ved Spidelegaard i Aaker Sogn. Findes i: Bornholmske Samlinger. I række. Bd. 8. Side 186-199.
76. Andelsmejeriet Brodal gennem halvtreds Aar : 1888-1938. - Bornholms Tidendes Bogtrykkeri, 1938. - 22 sider.
77. Andelsmejeriet Brodal gennem femoghalvfjerds år : 1888-1963. - Hakon Holms bogtrykkeri, 1963. - 27 sider.
78. Jubilæumsskrift for Aaker og Aakirkeby Brugsforening . 1902-1927. - Bornholms Tidendes Bogtrykkeri, 1927. - 30 sider.
79. Kjølby, Vilhelm : Vindmøller før og nu : Bornholm. - Bornholms Tidendes forlag, 1978. - 176 sider. Bevarede og nedrevne møller i Åkirkeby og Åker sogn.
80. Larsen, Niels-Holger: Vand- og vindmøller på Bornholm. - 1987. - 66 sider. Side 32-39 : Møller i Aakirkeby og Aaker.
81. Lund Petersen, Sv. : Med dampen oppe : Rønne N - Sandvig : Åkirkeby - Gudhjem. - Gornitzkas forlag, Nexø, 1989. - 93 sider. Side 64-67 : Skovtursbanen (Åkirkeby-Almindingen).
82. Lund Petersen, Sv. : På sporet af DBJ : Rønne N - Nexø. - Gornitzkas forlag, Nexø, 1988. - 78 sider. Side 43-48 : Åkirkeby og Ugleenge stationer.
83. Møllebygninger i Danmark : Redegørelse og status 1993. - Miljøministeriet, Skov- og Naturstyrelsen, 1993. - 820 sider. Side 350-357 : Møller i Aakirkeby kommune.
84. Saxebro Mølle. - Bornholms Tekniske Skole, 1975. - 23 blade. Bygningshistorie og opmåling.
85. Saxebro Mølle 1958. - Bornholms Tekniske Skole, 1976. - 17 blade. Bygningshistorie og opmåling.
86. Vensild, Henrik : Saxebro Mølle : Et stadium i udviklingen fra hjemmebakning til brødfabrik på Bornholm. Særtryk af »Folk og kultur«. 1974. 9 sider.
87. Aaker og Aakirkeby Brugsforening : 50 års jubilæum : 1902 - 5.marts - 1952. - FDB trykkeri, 1952. - 28 sider.

MØLLER, MEJERI, BRUGS OG JERNBANE

76. Andelsmejeriet Brodal gennem halvtreds Aar : 1888-1938. - Bornholms Tidendes Bogtrykkeri, 1938. - 22 sider.

Bornholms historiske Samfund 1995-96

Formandsberetning

Af *Ebbe Gert Rasmussen*

Lørdag 16. september 1995 afholdtes den årlige generalforsamling på Bornholms Centralbibliotek i Rønne. Trods det regnfulde vejr var ca. 30 medlemmer mødt frem. Som dirigent fungerede Fritz Olsen.

Formanden aflagde beretning om det forløbne år. Under redaktørens fravær blev også Per Thule Hansens beretning aflagt af formanden; denne omhandlede den planlagte udsendelse af professor Bent Jensens redegørelse for begivenhederne på og omkring Bornholm 1945-46 (III. 9), de derpå følgende bind om Aakirkeby og Aaker (III. 10), der er kommet i stand ved et samarbejde med kommunen i anledning af købstadsjubilæet 1996 og om Hammershus (III. 11), der påtænkes udsendt året efter. De to sidste udsendelser vil i modsætning til den første blive af den traditionelle type med forskellige forfatteres artikler om diverse emner.

Det reviderede regnskab blev gennemgået af kassereren, Erik Svendsen, hvorefter det vedtoges at fastholde uændret kontingent (kr. 100,-) i 1995. Til bestyrelsen genvalgte Per Thule Hansen, Holger Jørgensen, H.C. Larsen, Henrik Vensild og Poul Erik Munk. Ligeledes genvalgte revisorerne Mogens Lau og Harald Lind samt revisorsuppleanten Johs. Thoms.

»Bornholmerprisen« blev tildelt redaktør Gert Andersen, der kvitterede med eksempler på sine causerier.

Under eventuelt fremkom intet. Efter indtagelsen af den medbragte kaffe med brød var det hensigten, at deltagerne skulle have

været ud på en byvandring under ledelse af H.E. Skaarup til militære bygningsværker i Rønne. Da det netop nu øsregnede, improviserede oberstløjtnanten i stedet en indsigtfuld redegørelse for emnet fra podiet.

Mandag 23. oktober konstituerede bestyrelsen sig således:

Formand: Ebbe Gert Rasmussen.

Næstformand: H.V. Jørgensen, der dog afløses af Robert Hansen i sekretærhvervet.

Kasserer: Erik Svendsen.

Redaktør: Per Thule Hansen.

Forretningsudvalg: Formand, kasserer, sekretær, redaktør og Henrik Vensild.

Redaktionsudvalg: Formand, redaktør, Henrik Vensild og Jens Riis Jørgensen.

I maj 1996 forlod Henrik Vensild og Jens Riis Jørgensen Bornholm for at tiltræde nye stillinger uden for øen. På dette sted skal der fremføres en hjertelig tak til de to bortdragne bestyrelsesmedlemmer for deres store arbejde for foreningen både i og uden for bestyrelsen.

I flere henseender har arbejdet i det forgangne år været udsat for mærkbare problemer både af teknisk og anden art.

Således er det beklageligt, at foreningens foredragsvirksomhed helt har ligget stille. Det påtænkte vinterforedrag, der var planlagt afholdt på centralbiblioteket 1. februar 1996, blev i første omgang udskudt, da den udsete foredragsholder, fhv. amtsborgmester Jens Brandt, ikke længere ønskede at holde foredrag. Senere blev et erstatningsforedrag også opgivet, da den nye foredragsholder, jeg selv, blev syg.

På samme måde gik det uheldigvis med vor sædvanlige sommerekursion, der skulle have været afholdt 27. juli til Almindingens mindestene. Da lederen, H.V. Jørgensen, skulle til hospitalsundersøgelser i København, var det mig ikke muligt med kort varsel at finde en afløser. Og selv havde jeg netop da ikke selv den fornødne tid, da jeg stod for at rejse på ferie.

De altoverskyggende vanskeligheder har imidlertid ligget på *udgivelsesområdet*, ikke mindst efter redaktørens uventede og langvarige sygdom siden begyndelsen af maj, der har betydet, at formanden også har måttet gå ind i den tidskrævende redaktionsvirksomhed - og netop på et tidspunkt, hvor bestyrelsen reduceredes med to medlemmer, hvoraf den ene var impliceret i også dette arbejde.

Da vi i efteråret erfarede, at Bent Jensens omtalte arbejde ville blive noget større end oprindelig planlagt, reviderede vi planerne med hensyn til udsendelsen heraf. I lyset af de dengang rimeligt sikre prognoser for arbejdets færdiggørelse, udskødtes dets udsendelse til april indeværende år. 15. november orienterede vi skriftligt medlemmerne herom, idet vi som foreløbig kompensation gav udenøjs medlemmer og sådanne hjemmenværende - der ikke i forvejen havde erhvervet det - mulighed for at erhverve Bent

Jensens tillæg til Bornholms Tidende 4. maj 1995.

Takket være udtalte *samarbejdsproblemer* mellem Odense Universitetsforlag og forfatteren på den ene og Bornholms Tidendes trykkeri på den anden side er trykningen først blevet påbegyndt ca. 1. juli i stedet for ca. 1. januar. Hvornår medlemmerne ser den færdige bog, kan jeg ikke sige her, men skønner, at det forhåbentlig kan ske inden udgangen af denne måned. Men lad mig straks pointere, at dette ingen som helst konsekvens får for udsendelsen af Aakirkebybindet, der kører planmæssigt under redaktion af Ann Vibeke Knudsen, der med meget kort varsel overtog arbejdet med dette bind.

Medlemstallet svarer nogenlunde til sidste års antal, nemlig ca. 750 medlemmer. Bestyrelsen arbejder som tidligere på at udvide medlemsskaren.

Jeg vil slutte beretningen med at udtale vor tak til pressen for dens omtale af foreningens virksomhed. Vi takker også Bornholms Amtskommunes sekretariat for interesseret, praktisk samarbejde. Samtidig rettes en særlig tak til *Foreningen Bornholm* og *Amtskommunen* for velvillig pekuniær støtte til samfundets arbejde. Og sidst men ikke mindst gælder dette også *Sparekassen Bornholms Fond*, der i en kritisk situation har sikret udsendelsen af Bent Jensens bog.

Forfatternes adresser:

Werner Hansen
Vinkelvej 4
3720 Aakirkeby

Dr.med. *Johannes Thoms*
Storegade 23
3700 Rønne

Museumsinspektør, arkitekt (M.A.A.)
Ann Vibeke Knudsen
Vimmelskaftet 2
3700 Rønne

Arkitekt (M.A.A.) *Niels-Holger Larsen*
Kirkestræde 1
3700 Rønne

Skovrider *Tom Nielsen*
Rømersdal, Ekkodalsvej 2
3730 Aakirkeby

Journalist *Svend Kramp*
Hedebøvej 40
3700 Rønne

Museumsdirektør *Henrik Vensild*
Dansk Landbrugsmuseum,
Gl. Estrup, 8963 Auning

Lektor, p.h.d. *Kim Aaris-Sørensen*
Zoologisk Museum,
Universitetsparken 15,
2100 København Ø

Lektor, cand.mag. *Hanne Valsø Vensild*
Gl. Estrup
8963 Auning

Oberstløjtnant *H.E. Skaarup*
Rosengade 19
3700 Rønne

Lektor, dr. phil. *Ebbe Gert Rasmussen*
Østerled 43
3700 Rønne

Cand.mag. & jur. *Ingrid Nielsen*
Thorvaldsensvej 15, st. th.
1871 Frederiksberg C

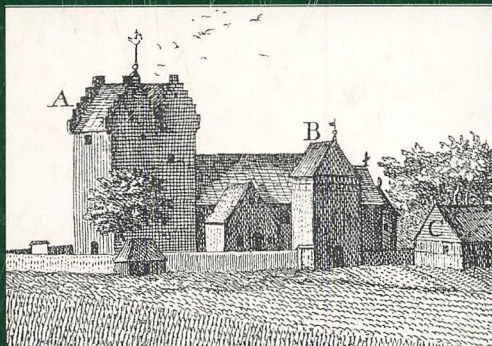
Mag.art. *Hanne Wagnkilde*
Lille Mortensgade 3
3700 Rønne

Tandlæge *Torben Pind*
Jættebrovej 4
3751 Østermarie

Forskningschef *Ole Crumlin-Pedersen*
Nationalmuseets Marinarkæologiske
Forskningscenter,
Havnevej 7
4000 Roskilde

Mag.art. *Finn Ole Sonne Nielsen*
Lynggårdsvej 21, Olsker
3770 Allinge

Bibliotekar *Niels Foght Hansen*
Bornholms Centralbibliotek
3700 Rønne

INDHOLD

Werner Hansen
Aakirkebys historie de sidste 300 år

Johannes Thoms
Aakirkeby Sygehus

*Ann Vibeke Knudsen og
Niels-Holger Larsen*
Saxebro mølle, bagning og brød

Tom Nielsen
Rømersdal

Svend Kramp
Aakirkeby i 1760'erne

Henrik Vensild og Kim Aaris-Sørensen
Kronhjortene på Bornholm og især i
Aaker sogn

Hanne Valsø Vensild
Liv og død i Aaker sogn i 1600-tallet

H.E. Skaarup
Kongelig Majestæts Salpetersyderi i
Aakirkeby

Ebbe Gert Rasmussen
Under alteret

H.E. Skaarup
»Egele-fejden« eller »Slaget i Ugleenge«
1535

Ingrid Nielsen
Aakirkeby 1346
Da købstaden fik sine egne love

Hanne Wagnkilde og Torben Pind
Tæt på 1000-tallets indbyggere i Aaker
sogn

Ole Crumlin-Pedersen
Skyggen i sandet

Finn Ole Sonne Nielsen
Før Aakirkeby blev købstad